

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ
(1828-1908)

Doktora Tezi
MELEK SARI GÜVEN

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ (1828-1908)

Doktora Tezi

MELEK SARI GÜVEN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. AYŞE ONAT

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

(1828-1908)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : PROF. DR. AYŞE ONAT

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../20...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

MELEK SARI GÜVEN

İmzası

.....

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti, birçok etnik grubu bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir. Bu gruplardan ikisini Kürtler ve Ermeniler teşkil etmektedir. Yüzyıllardır Osmanlı bünyesinde yaşayan bu iki gruptan biri olan Ermeniler, XIX. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlıdaki yapısal dönüşüm ve dünyadaki bazı fikirsel gelişmelerden dolayı farklı bir siyaset izlemeye başlayacaklardır. Kürtlerin dünyadaki fikirsel gelişmeleri benimseyip etkilenmesi ise XIX. Yüzyılın sonlarına doğru olacaktır. Bu tezin amacı: XIX. Yüzyıl boyunca Kürtler ve Ermenilerin birlikte yaşadığı yerlerdeki karşılıklı etkileşimi ile politik, ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerini incelemektir.

Tezin önemini, bu konuda yapılmış çalışmalar oldukça sınırlı olduğundan, ele aldığı konu itibariyle geniş bir dönemi kapsıyor olması ve Osmanlı Devleti'ne ait arşiv belgelerine dayalı bir çalışma yapılacak olması bir kat daha arttırmaktadır. Ayrıca, Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlar ve Ermenice yazılmış kaynaklar da ulaşılabildiği ölçüde kullanılacaktır.

Çalışmanın giriş kısmında; 1828 yılına kadarki dönem içindeki Osmanlı Devleti'nin genel durumundan bahsedilecek ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Osmanlıdaki çok etnili yapı Ermeniler ve Kürtler ekseninde açıklanmaya çalışılacaktır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, Osmanlıdaki azınlıkların yönetimi, yapılanması ve genel durumu hakkında kısaca bilgi verilecektir. 1828 yılına kadar olan dönemdeki siyasi ve idari yapı; iktisadi ve sosyal yapı; etnik ve kültürel yapı hakkında kısaca bilgi verilecektir. Verilen bu bilgilerle, Osmanlı Devleti içinde yaşamakta olan Kürtlerin ve Ermenilerin hangi koşullarda, hangi şartlarda ve nasıl

bir ortamda yaşadıkları ve ilişkilerini hangi zeminde yürüttükleri konusunda yapılacak olan çalışma için temel oluşturulmuş olacaktır. Çalışmanın giriş kısmının hacimce fazla tutulması bu hedefe hizmet etmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde; 1828 yılı itibariyle Osmanlı yönetim sistemi ana hatlarıyla anlatılacak; özellikle doğu vilayetlerinin idari yapısı ve taşrada uygulanmakta olan örgütlenmeden söz edilecektir. 1864 ve 1871 Nizamnameleri hakkında bilgi verilerek bu nizamnamelerin Osmanlı devlet yönetimine olan katkısından bahsedilecektir. Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın içeriği ve işlevi ile bu fermanların Osmanlı ve Osmanlı içinde yaşayan gruplar üzerindeki etkisi hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır. Bu dönemin padişahlarından olan III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinden bahsedilerek bu padişahların kendi dönemlerine olan katkıları konu edilecektir. Kürt ve Ermeni yerleşim bölgelerindeki genel durumdan ve Doğu vilayetlerinin iktisadi ve sosyal yapısından bahsedilerek Kürt Ermeni ilişkilerinin dayandığı temeli belirleme adına yol alınmış olacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise; İki Meşrutiyet arası dönem ve Sultan Abdülhamid Dönemi Kürt-Ermeni ilişkileri konu alınacaktır. Tezin kapsamı dâhilinde olan Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Diyarbakir ve Ma'muratü'l-Aziz vilayetlerinin o dönemdeki durumuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgiler verilecektir. Kürtlerin çıkarmış olduğu bazı büyük isyanlar incelenerek bu isyanların Kürt-Ermeni ilişkilerine nasıl bir etkide bulunduğu konuları tartışılacaktır. Talori olaylarının ve Hamidiye Alayları'nın Kürt-Ermeni ilişkileri üzerindeki etkisi aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde; Kürtler ve Ermeniler arasındaki karşılıklı etkileşimin ilerlediği çizgi ve bu etkileşimin Osmanlı Devleti içindeki yansımaları ele alınacaktır. Kürtlerin ve Ermenilerin Osmanlı Devleti içinde yürütülmekte olan misyonerlik faaliyetlerinden etkilenmeleri; Kürtlerin ve Ermenilerin cemiyetler kurmaları ve basın-yayın faaliyetlerinde bulunmaları konularına da yer verilecektir. Bölgedeki Kürtler ve Ermeniler arasındaki köy, yayla, mera problemlerine değinilerek bu bölgelerdeki toprak sorunu, vergilerin toplanması gibi konulara da temas edilmiş olunacaktır. Bölgede Kürt-Ermeni olaylarına karşı alınan önlemlerden bahsedilecek ve Ma'muratü'l-Aziz, Erzurum, Diyarbakir, Bitlis, Van ve Sivas'da yaşanan olaylar Osmanlı belgelerine dayanılarak anlatılmaya çalışılacaktır. Kürtlerin ve Ermenilerin destek aldığı batılı devletler ve bu devletlerin uyguladığı politikalar gözden geçirilerek, bu durumun sonuçları ortaya konulacaktır. Bundan başka, Kürtlerin ve Ermenilerin İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika ile ilişkilerine kısaca değinilecektir.

Sonuç olarak, XIX Yüzyıl boyunca ve XX. Yüzyıl başlarından beri süregelen Kürt-Ermeni ilişkilerinin Osmanlı Devleti içindeki yeri incelenecek ve günümüzde devam eden Ermeni ve Kürt sorunlarının hangi yapıdan temellenerek bugünlere taşındığına dair bir altbilgi oluşturulmuş olacaktır.

Bu çalışmada, varlıkları benim için destek olan başta danışman hocam Prof. Dr. Ayşe ONAT olmak üzere benim için vakit ayırıp emek harcayan çok kıymetli hocam Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya, çalışmalarında desteklerini esirgemeyen ve beni her daim yüreklendiren çok değerli arkadaşlarım Yrd. Doç. Dr. İsmail GÜNDOĞDU, Yrd. Doç. Dr. Nurdan SURBAHAN KÜÇÜKHASKÖYLÜ

ve Yrd. Doç. Dr.Cihat AYDOĐMUŐOĐLU’na, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nden Sayın Mustafa YÖNDEN’e, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve TBMM Kütüphanesi çalışanlarına değerli yardımlarından dolayı teşekkürü bir borç bilir, sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Melek SARI GÜVEN

Ankara - 2012

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
ASAM	:Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
Bkz.	:Bakınız
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	:Cilt
ev.	:eviren
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	:Editor (Yayına Hazırlayan)
H.	:Hicri
Haz.	:Hazırlayan
İ.A.	:İslam Ansiklopedisi
M.	:Miladi
MEB	:Milli Eğitim Bakanlığı
pp.	:Sayfalar
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
TDK	:Türk Dil Kurumu
TKAE	:Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Vd.	:Ve diğerleri
Vol.	:Volume (Cilt)
Yaz.	:Yazan

A.MKT.MHM.	:Sadaret Mektubi Kalemî, Mühimme Kalemî
A.MKT.UM.	:Sadaret Mektubi Kalemî, Umum Vilayet
C.DH.	:Cevdet Dahiliye
DH.MKT.	:Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.SYS.	:Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
HR.MKT.	:Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
HR.SYS.	:Hariciye Nezareti Siyasi
HR. TO.	:Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
İ.DH.	:İrade Dahiliye
İ.MVL.	:İrade Meclis-i Vala
M.V.	:Meclis-i Vükela Mazbataları
Y.A.HUS.	:Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.EE.	:Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.AZN.	:Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı
Y.PRK.BŞK.	:Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.DH.	:Yıldız Perakende Dahiliye
Y. MTV.	:Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.MYD.	:Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.UM.	:Yıldız Perakende Evrakı Umumi
Y.PRK.ZB.	:Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I
KISALTMALAR	V
İÇİNDEKİLER	VI
KAYNAK TANITIMI VE YÖNTEM	IX
A) Kaynak Eserler	IX
B) Araştırma Eserleri	XII
C) Yöntem ve Karşılaşılan Sorunlar	XIII
GİRİŞ:	
1828 YILINA KADAR OSMANLI DEVLETİ’NİN GENEL DURUMU	1
A) Siyasi ve İdari Yapı	2
B) İktisadi ve Sosyal Yapı	26
C) 1828 Yılına Kadar Osmanlı İktisadi ve Sosyal Hayatında Kürtler ve Ermeniler	32
I. BÖLÜM :	
DOĞU VİLAYETLERİNİN SİYASİ, SOSYAL VE İDARİ YAPISI İÇİNDE KÜRTLER VE ERMENİLER (1828-1876)	44
1.1. XIX. Yüzyıl Osmanlısında İktisadi, Ticari ve Askeri Yapı	44
1.1.1.Sosyal, Kültürel ve Günlük Hayatta Kürtler ve Ermeniler	56
1.2. Doğu Vilayetlerinde İdari Yapılanma	64
1.3. 1828 Yılı İtibariyle Osmanlı Devleti’nin Genel Durumu ve Kürt-Ermeni İlişkileri	78

1.4. 1839 Tanzimat Fermanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri	84
1.5. 1846 Bedirhan Bey İsyanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri	93
1.6. 1854 Kırım Savaşı'nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi	96
1.7. Yezdanşir İsyanı	100
1.8. Islahat Fermanı'nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi	101

II. BÖLÜM: İKİ MEŞRUTİYET ARASI DÖNEMDE KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ (1876-1908) 106

2.1. I. Meşrutiyet ve Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi	106
2.2. II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Gelişmeleri	111
2.3. 1876 Yılı İtibariyle Doğu Vilayetlerinin İdari Yapısı	116
2.3.1. Sivas Vilayeti	117
2.3.2. Erzurum Vilayeti	121
2.3.3. Diyarbekir Vilayeti	122
2.3.4. Van Vilayeti	125
2.3.5. Ma'muratü'l-Aziz vilayeti	127
2.3.6.Bitlis Vilayeti	129
2.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi	130
2.5. 1880 Şeyh Ubeydullah Ayaklanması	137
2.6. 1890'lı Yıllar İtibariyle Kürt-Ermeni İlişkileri	138
2.7. Talori Olayları ve Kürt-Ermeni İlişkileri	139

2.8. Hamidiye Alayları'nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi	141
2.9. II. Meşrutiyet'in Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi	146

III. BÖLÜM:

XIX. YÜZYIL BOYUNCA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ 152

3.1. Kürt-Ermeni İlişkilerinin Dayandığı Temel ve Aralarındaki Köy, Arazi, Mera Problemleri	152
3.1.1. Ma'muratü'l-Aziz, Diyarbekir ve Bitlis'te Yaşanan Olaylar	156
3.1.2. Erzurum ve Sivas Vilayetlerinde Yaşanan Olaylar	163
3.2. Kürtlerin ve Ermenilerin Osmanlı Devleti İçindeki Faaliyetleri	174
3.2.1. Osmanlı Devletinde Yürütülmekte Olan Misyonerlik Çalışmaları ve Eğitim Müesseseleri	176
3.2.2. Kürterin ve Ermenilerin Kurduğu Cemiyetler	182
3.2.3. Osmanlı Devleti İçinde Basın-Yayın Yoluyla Yürütülmekte Olan Propaganda Faaliyetleri	185
3.2.3.1. Kürtlerin Basın-Yayın Faaliyetlerinde Bulunmaları	186
3.2.3.2. Ermenilerin Basın-Yayın Faaliyetlerinde Bulunmaları	188
3.3. Kürtlerin ve Ermenilerin Hedeflerinin Yakınlaşması	193

SONUÇ 195

ÖZET	198
ABSTRACT	199
KAYNAKLAR	200
EKLER	225

KAYNAK TANITIMI VE YÖNTEM

A) KAYNAK ESERLER

Bu çalışmada kullanılan kaynak eserler arşiv belgeleridir. Kullanılan arşiv belgeleri için İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde uzun süren çalışmalar yapılmıştır. Dahiliye Nezareti Belgeleri, Hariciye Nezareti Belgeleri, Başbakanlık Evrak Odası Sadaret Evrakı, Cevdet Tasnifi, Yıldız Tasnifi'nden yapılan taramalar sonucu konuyla ilgili olan belgeler elde edilerek çalışmada kullanılmıştır.

Dahiliye Nezareti Belgeleri; gerek Sadaret'e bağlı olduğu dönemde gerekse müstakil olduğu dönemde, Dahiliye Nezareti'nin görev alanı içişleri ile ilgili konulardır. Burada Emniyet-i Umumiye, Muhaberât-ı Umumiye, Matbuât gibi kalemlerce işlerini yürüten Dâhiliye Nezareti'nin bu birimlere ait elde edilen evrak grupları, Ermenilerle ilgili sansür, çete faaliyetleri, Ermenilerin arasındaki mezhep çatışmaları, asayiş vukuatları, doğal âfetler ve zarar gören ahaliye yapılan yardımlar konularını ihtiva etmektedir.

Hariciye Nezareti Belgeleri; Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı bir çok değişik konuları ihtiva etmektedir. Bunlardan; gayrimüslimlerin durumları; Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı içinde yaşayan gayrimüslimlere yönelik misyonerlik faaliyetleri gibi konuların geçtiği belgeler işlenmiştir. Hariciye Nezareti Belgeleri'nde ayrıca Tercüme Odası'ndaki belgeler ve Mektubi Kalemi belgeleri geniş yer tutmaktadır. 1251 (1835) yılında Reis'ül-küttablık'ın yerine kurulan Hariciye Nezareti 1295 yılına kadar Babîâlî'nin içinde yer almış ve Sadaret'le iç içe vazife görmüştür. Bu yıldan sonra bütün kurum ve kuruluşlarıyla müstakil bir hal

almıştır. Nâzırın Özel Kalem Müdürlüğü'nü yürüten Mektubî Kalemi, özel kalem müdürü durumundaki mektubî efendinin maiyetinde çalışan müsevvid, mübeyyiz, mümeyyiz, serhalife ve mühimme müdüründen oluşmaktadır. Kalemin görevi, nazır adına yazılacak yazıları hazırlamak ve gerekli onayları aldıktan sonra Evrak Odası vasıtasıyla ilgili yerlere gönderilmesini sağlamaktaydı. Mektubî Kalemi nezaretin gerek İstanbul'daki diğer nezaret ve dairelerle gerekse taşradaki kurum ve kuruluşlarla olan yazışmalarını sağlayan önemli bir kalemdir. Maliye Nezareti, Dâhiliye Nezareti, Sadaret, Zaptiye Nezareti, Ermeni Patrikliği gibi nezaret ve devâirle yapılan yazışmalar da merkezî yazışmalar olduğundan çalışmamızda kullanılmıştır.

Osmanlı Arşivi'nde yer alan Meclis-i Vükelâ Mazbataları'ndan da konuyla ilgili olanlarından yararlanılmıştır.

Yıldız Perâkende Evrak bölümünde bulunan belgeler çalışmamızda önemli bir yer tutmaktadır. Perakende Evrak Bölümü, Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına ait (1876-1909), "maruzat" adıyla Saray'a sunulan yazılar ile Mâbeyn-i Hümayûn'da günlük muamelât neticesinde biriken evrakı içerir. Yıldız fonları arasında dosya sayısı açısından en fazla, belge cinsi açısından da çeşitlilik arz eden bölümdür. Perakende Evrak'ın provenans sisteme göre kısımlar şeması arşiv müdürlüğünce hazırlanmıştır. Bu da belgeler üzerinde çalışmayı kolaylaştırmaktadır.

Yıldız Fonu'na ait kullanılan diğer belgelerin başlıkları şöyledir. Yıldız Perâkende Mabeyn Evrâkı, Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ), Yıldız Perâkende Evrâkı, Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN), Yıldız Perâkende Evrâkı, Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH), Yıldız Perâkende Evrâkı, Hazine-i

Hassa Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HH.), Yıldız Perâkende Evrâkı, Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.), Yıldız Perâkende Evrâkı, Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF.), Yıldız Perâkende Evrâkı, Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT.), Yıldız Perâkende Evrâkı, Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM).

Ankara'daki Milli Kütüphane, Devlet Salnamelerine ulaşma anlamında büyük katkı sağlamıştır. Buradan, *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, *Salnâme-i Diyarbekir*, *Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas*'tan yararlanılmıştır.

Yayınlanmış arşiv belgelerinden, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt I, 1691-1870, İstanbul, 1987, No:28.; *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:84, Ankara. ; *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, Editör Ertuğrul Zekai Ökte, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1989.; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas 1308/1890*, Çeviren: Fikri Karaman, Sivaslılar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul, 2001 adlı çalışmalardan yararlanılmıştır.

TBMM Kütüphanesi'nden konu ile ilgili olduğu düşünülen Nerses Shaguni Mezburyan'ın, 1863 Ermeni Nizamnamesi ile ilgili *Sahmanatrutyun yev Aracin Badriark Sahmatragan*, (Konstantinopolis, A. Hamazkayin Basımevi,1863) adlı Ermenice eseri ile Hagop Şahbazyan'ın, Kürt-Ermeni tarihini anlatan *Kürto-Hay Badmutyun* , (İstanbul, 1911) adlı Ermenice eserleri incelenmiştir. Belirtilen bu eserler Esat Uras'ın kitabında yararlanmış olduğu kaynaklardandır. Uras, bu kitapları TBMM. Kütüphanesi'ne hediye etmiştir. Bu kütüphanede *Esat Uras Koleksiyonu* olarak yaklaşık altmış üç tane Ermenice kitap bulunmaktadır.

B) ARAŞTIRMA ESERLERİ

Bu çalışmaya kaynaklık etmiş eserlerden en önemlisi kuşkusuz ki Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* adlı kitabıdır. Ermeni kaynakları kullanılarak yazılan ilk eser olma özelliği olan bu çalışma ayrıca hacimli bir çalışma olması sebebiyle ulaşılmak istenen bilgilere kaynaklık etme özelliğine sahiptir. Çalışmanın oluşturulması esnasında bu kitabın Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki mevcut basımlarından yararlanılmıştır. Hem birinci el hem de ikinci el kaynak açısından oldukça zengin olan bu çalışmanın oluşturulması esnasında ikinci el kaynaklarının tümünün edinilmesi mümkün olmadığından çoğu eserden kütüphaneler vasıtasıyla yararlanılmıştır. Kullanılan ve yararlanılan eserlerin tümü kaynaklar kısmında belirtilmiştir.

Esat Uras'ın yukarıda belirtilen çalışmasına ek olarak, Osmanlı Devleti bünyesindeki Kürt-Ermeni ilişkilerini ele alan iki kitap, bir makale ve iki tezden söz edilebilir. Bu kitaplardan ilki, Taşnak Partisi önderlerinden Ermeni yazar *Garo Sasuni*'ye aittir (Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt-Ermeni İlişkileri, Med Yayınevi, İstanbul, 1992). Diğeri ise Rusya dışişlerinde görevli bir Rus Tuğgeneral *Vladimir Teofiloviç Mayevskiy*'e aittir (19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri, Sipan Yayınları, İstanbul, 1997). Bu iki kitabın ortak noktası her ikisinin de anılara ve seyyahların raporlarına dayanıyor olmasıdır. Verilen bilgilerin hiçbirisi arşiv belgelerine dayalı bilgiler değildir. Her iki çalışma da Türkçeye çevrilmiştir. Tessa Hofmann'a ait "Osmanlı İmparatorluğunda Kürt-Ermeni İlişkileri" adlı bir makale; Fatih Özdemir'e ait "Tanzimatın Etkileri ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni ve Kürt Toplumlari Arasındaki Siyasi Çatışmanın Kökenleri 1839-1876" adlı yüksek lisans tezi ve Brad Dennis'e ait "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Kürt-Ermeni İlişkileri: Güç Yapıları

ve İnteraktif Davranışları” adlı yüksek lisans tezi bahsedilen diğer çalışmalardır ve üç çalışma da İngilizcedir.

Martin van Bruinessen’e ait çalışmalar da bu tez için yararlı olmuştur. Bruinessen’e ait, *Kürtlük, Türklük, Alevilik- Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, (İletişim Yayınları, İstanbul, 2000); *Kürdistan Üzerine Yazılar*, (İletişim Yayınları, İstanbul, 2002) ; “Osmanlıların Diyarbekir’i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari Organizasyonu”, (*Evliya Çelebi Diyarbekir’de*, Derleyenler Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003); *Ağa, Şeyh, Devlet*, (İletişim Yayınları, İstanbul, 2006) adlı eserleri kullanılmıştır.

Bu çalışmadaki tarih çevirmeleri tarih çevirme kılavuzuna göre yapılmıştır¹. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Araştırmaları Dergisi, OTAM, İnternet aracılığıyla elektronik ortamdaki makaleler, Armenian Review gibi Ermeni dergileri ve çeşitli sempozyum bildirileri de çalışmamızda kullanılmıştır. Bildiriler, Tebliğler, Ansiklopedi maddeleri ve Sözlüklerden de çalışma içinde yararlanılmıştır.

C) YÖNTEM VE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Bu tezin hazırlanmasında metodolojik bir yöntem kullanılmıştır. Sosyal bilimlerin kullandığı araştırma teknikleri kullanılarak ve konunun ana hatları belirlenmiş ve genel bir bütünlük içinde yapılandırılmıştır. Tarih temeline dayalı olan bu tezde, sosyoloji, antropoloji, ekonomi ve filoloji gibi bilim dallarının verilerinden de yararlanılmıştır. Konu bilimsel bir çerçevede işlenmiş ve mümkün olduğu kadarıyla arşiv kaynaklarına dayandırılmıştır. Ayrıca, bu konuda yapılmış çalışmalar

¹ Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, V. Cilt, Ankara, 1997.

ve konuyla ilgili olduğu düşünölen İngilizce ve Ermenice kaynaklarla da desteklenmeye çalışılan bu çalışma geniş bir kaynakçaya sahip olması itibariyle de önemli bir boşluğu doldurmaya aday niteliğı taşımaktadır.

İstanbul Bayezit Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Kolleksiyonundan dönemle ilgili olan gazetelerden *Envar-ı Şarkıyye* gazetesi'nin tek bir sayısına, *Sivas* adlı gazetenin ve *Hokkabaz* adlı gazetenin birkaç sayısına ulaşılmış ama bu gazetelerdeki bilgilerin bu çalışmanın konusuyla ilgili olmadığı düşünölerek teze dâhil edilmemiştir. Aynı şekilde Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nde mevcut olan döneme ait gazete ve dergiler taranmıştır. Bu tarama sonucunda katalogda var görölen süreli yayınlara ulaşılammış ya da Ermenice-Osmanlıca olduğu belirtilen gazetelerin sadece Osmanlıca olan sayılarına ulaşılmış ama bu sayılardan tez için gerekli bilgiler sağlanammıştır.

Karşılaşılan diğör sorunlar ise, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki belgelerin Ermenice evraklarına ulaşılammaması olmuştur. Katalog taraması esnasında Ermenice olarak belirtilen belgelerin birçoğunun Osmanlıca belgeler olduğu görölmüştür. Bu boşluk Osmanlıca belgeler kullanılarak doldurulmuş ve tez için gerekli veriler sağlanmıştır.

Engin'e ve Umut Çağan'a

GİRİŞ: 1828 YILINA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

Osmanlı tarihçileri, Osmanlı tarihini üç alt döneme ayırmaktadır. Bazen dönemleri ayırmak için kabul edilen tarihler çeşitlilik gösterdiği için bu dönemler yüzyıllarla belirtilmektedir. Mesela Osmanlı Klasik Dönemi'nin yaklaşık olarak XIV. Yüzyıl başlarından XVII. Yüzyıl başlarına kadarki dönemi kapsadığı kabul edilir². Osmanlı Devleti bu yıllarda yeni sistemler ve kurumlar yerleştirmiştir ya da başka bir ifadeyle aslında var olan kurumları ve uygulanan politikaları yenilemiştir. Klasik Sonrası denilen XVII. Yüzyıl başlarından XIX. Yüzyıl başlarına kadarki dönemde Osmanlının hem kendi içinde hem de kendi dünyası dışında değişiklikler olmuştur. Bu dönemde kurumlar oluşumlarını yeni koşullarda sürdürmüştür. XIX. Yüzyıl başlarından itibaren modernleşme, çağdaşlaşma, batılılaşma şeklinde özetlenebilecek bir adaptasyon dönemi vardır ki bu döneme de Osmanlının Modern Dönemi denilmektedir³.

Bu çalışmanın sınırları kapsamında olan dönem XIX. Yüzyıl başlarından XX. Yüzyıl başlarına kadar olan dönemdir. Bu sebeple tezin giriş kısmında, çalışmaya temel oluşturacak şekilde, ilk iki dönemden genel hatlarıyla bahsedilecek ve 1828 yılına kadar olan dönemin siyasi ve idari; iktisadi ve sosyal; etnik ve kültürel yapısı

² Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London, 1973.

³ Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", *Osmanlı 4Toplum*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 32.; Farklı bir görüş için Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı 4 Toplum*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 17-19.

hakkında kısaca bilgi verilecektir. Konu gereği Kürtler ve Ermeniler ile ilgili daha detaylı bilgi verilmeye çalışılacaktır.

A) Siyasi ve İdari Yapı

XIII. Yüzyılın sonlarında bir uç⁴ beyliği olarak Anadolu'nun kuzeybatı sınırlarında tarih sahnesine çıkmış olan Osmanlı Beyliği, 600 yıl boyunca ayakta kalacak büyük bir devlete dönüşecektir. Osmanlı Beyliği, birkaç yüz yıl içinde dünya tarihinin en güçlü devletlerinden biri haline gelecek, bir çok farklı milleti bünyesinde barındırarak ve geniş bir coğrafyada hâkimiyetini sürdürecektir⁵. Bu sebeptendir ki küçük bir beyliğin nasıl olup da büyük bir devlete dönüştüğü bugüne dek bir araştırma konusu olma özelliğini korumuş ve bu konuda bir çok çalışma yapılmıştır⁶.

⁴ İslam'a göre dünya teorik olarak ikiye ayrılmaktadır: Darü'l İslam ve Darü'l Harp. Hakiki din İslam, ona zarar verenler ise İslam dışı unsurlardır ve onlarla savaşılabilir. Darü'l İslam ile Darü'l Harp arasında ise geniş bir bölge oluşmuştur. İslam'da buna *avasım*, Türklerde ise *uç* denilmiştir.(Daha detaylı bilgi için bakınız, Halil İnalcık; "Osmanlı Devletinin Kuruluşu Problemi", Doğu-Batı, *Makaleler I*, Ankara, 2005.)

⁵ XV. Yüzyılın sonuna gelindiğinde tüm Ortadoğu, Kuzey Afrika, Anadolu, Balkanlar ve Doğu Avrupa'nın bir bölümü Osmanlı egemenliği altındaydı.Daha önce Perslerin, Romalıların, Emevilerin yurt edinip büyük imparatorluklar kurmuş olduğu Ortadoğu'da Osmanlı Devleti siyasi birliğini oluşturmuştur.

⁶ Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu meselesini çözmeye çalışanlar öncelikle M.Fuat Köprülü ve Paul Wittek olmuştur. Bu uzmanlar, erken tarihli kaynakları incelemiş ve bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin nüfus, devlet geleneği ve kültür bakımından Türk-Selçuklu kökenine dayandığı görüşünü öne sürmüşlerdir. Fakat Köprülü; Osmanlı toplumunun kabilevi bir yapısı olduğunu öne sürerken, Wittek Osmanlı'nın kendine özgü bir sınır boyu kültürüne sahip askeri bir uç birliği olduğu görüşünü savunmuştur. Bu iki uzman arasındaki Osmanlı toplumunun yapı meselesi sorunu çözilememiş, her iki uzman da kendi öne sürdüğü fikir çerçevesinde çalışmalarına devam etmiştir. Her ne kadar birçok önemli nokta izah edilmiş olsa da, bu topluluğun nasıl siyasi bir oluşum haline geldiği konusu

Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarındaki yönetim yapısına bakacak olursak yönetimin genel anlamda İslam hukukuna yani Şer'i hukuk prensiplerine göre düzenlenmiş olduğunu görürüz. Osmanlıda kanun ve nizâmlar İslam hukuku prensiplere göre oluşturulmuştur. İslam hukukunun kaynakları ise; Kur'an, Hadis, İcmâ ve Kıyas'dır. Bir de Şer'i hukuku destekleyen örfî hukuk vardır ki o da gücünü geleneklerden almaktadır. İslam'da Padişah, *Ulû'l-emr* yani emr etme gücünü elinde bulunduran kimsedir ve yetkilerini Allah'tan alır. Tebaa üzerinde mutlak haklara sahiptir. Ulû'l-emr, kendi hükümlanlığı için reayayı iyi yönetmek ve adaletli olmak zorundadır. Ulû'l-emr, Âli Osman'dan yani Osmanlı Ailesi'nden gelmektedir. Bu yüzden adı *Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*'dir⁷.

yeterince açıklanamamıştır. Ancak bu konuyla ilgili olarak Türkiye'de ve dünyada Köprülü'nün Türk-İslam unsurlarını temel alan *tarihsel süreklilik* tezi ile Wittek'in *gaza* tezi birlikte anılmış ve 1980 yılına gelene kadar bu iki tez belirli bir çizgide geçerliliğini sürdürmüştür.

M.Fuat Köprülü ve Paul Wittek'in öğrencileri olan Halil İnalcık, V.L. Menage, Colin Imber, R.P. Lindner, Ahmet Yaşar Ocak ve Cemal Kafadar gibi tarihçiler bu konuda araştırma yapmaya devam eden isimlerdendir. Halil İnalcık, 1980'de yaptığı bir çalışmasında, Köprülü-Wittek tezini reddetmemekle birlikte bu konuda başka bir boyutu ele almıştır. İnalcık'a göre, onüçüncü yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da yaşanan yoğun nüfus hareketleri Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda en önemli rolü oynamıştır. İnalcık, Osmanlı beylerinin bu hareketli insan unsuruna dayanarak, nasıl bir devlet kurduklarını izah eder. Daha sonraki yıllarda R.P. Lindner, yaptığı çalışmalarla mevcut çalışmalara karşı bir tutum geliştirerek konuya farklı bir yorum getirir. Ancak, 1995 yılında bu konuyu tekrar ele alan tarihçi Cemal Kafadar, bu yüzyıllık tartışmanın topluca bir değerlendirmesini yapmış, temel kaynaklardan hareketle bu kuruluş sürecini tekrar inşa etme yoluna gitmiştir.(Bu konu ile ilgili toplu bir değerlendirme için bakınız Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: Construction of the Ottoman State*, University of California Press, 1995.)

⁷ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2007, Sayı 16, s.2-3.; Ayrıca Bkz. Baheddin Yediayıldız, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1994; Nicoara Beldiceanu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.145-146.

Osmanlı hükümdarı devleti, bir yüksek görevlinin yani *veziriazam*'ın yardımıyla yönetmektedir. Devlet işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı yer ise *Divân-ı Hümayun*'dur. Bu kurum padişahın yargı erkini temsil eden en yüksek kurumdur. Onun altında *Kul ve Tımar Sistemi* vardır. Kul sistemi, sarayda ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere gençler yetiştirilmesine dayanır. Bu sistem, padişaha gerekli askeri ve idari araçları sağlar. Bunlar arasında merkezi bir yeniçeri ordusu, diğer bürokratik görevliler ve divan-ı hümayun üyeleri vardır. Tımar sistemi ise askeri ve idari bir sistemdir. Bu terim temel anlamıyla, devlet görevlilerine bir bölgenin vergi toplama hakkını hizmet karşılığında tahsis etmek anlamına gelir. Bu yapının en altında ise *reaya* yani hükümdarın idaresi altındaki vergi veren halk vardır⁸. Osmanlının Klasik dönemde Osmanlı Padişahları devleti bu kurumsal yapı çerçevesinde yönetmişlerdir. Klasik Dönem'i kısaca özetleyelim.

Devletin kurucusu Osman Bey'dir. Osman Bey'den sonra oğlu Orhan Gazi devletin başına geçmiştir. Osmanlı Devleti onun döneminden itibaren Türk-İslam devlet geleneği çizgisinde devlet kurumlarını oluşturmaya başlamıştır⁹. Orhan Gazi'nin yönetimi döneminde bir devletin biçimlenmeye başladığı açıkça görülmektedir. Bu dönemde saraylar, camiler, medreseler inşa edilmiştir. Bu kurumların oluşturulmasında Selçuklu uygulamalarının izlerinin olduğu tartışmasızdır. Ayrıca Orhan Gazi, hükümdarın otorite sembollerinden biri olan para (sikke) bastırmak yöntemiyle gücünü perçinlemiştir¹⁰.

⁸Halil İnalcık, "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi" *Türkiye Günlüğü*, Sayı 11, Yaz 1990.

⁹M.Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülahazalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981, s.168-170.

¹⁰Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.30.

I. Murat, geniş bir fütuhata girişen ve babasından devraldığı devleti bir imparatorluk biçimine sokan ilk sultan olacaktır. Onun döneminde devletin sınırları hemen hemen tüm Balkan yarımadasını içine alacak şekilde genişleyecektir. Bu egemenlik birbirinden çok farklı dil, din ve ırkı bir araya getirerek Osmanlı uygarlığının temelini atılmasına yardımcı olacak ve yıllarca sürecektir olan çok ırklı, çok dinli, çok dilli bir imparatorluk dönemi başlamış olacaktır¹¹.

I. Murat'ın Osmanlı Devleti'nde yaşamakta olan Hristiyan halka belirli bir hoşgörü gösterdiğine şahit oluruz. Bununla birlikte I. Murat'ın Balkanlardaki askeri sınıf üyelerini de Osmanlı hizmetine geçirmiş olduğunu görürüz. I. Murat'tan sonra tahta geçen Yıldırım Bayezit ise, Ankara yakınlarında Timur kuvvetlerine yenildiğinde devlet Anadolu'da dağılma tehlikesi yaşamıştır. Tahta geçen I. Mehmet bu dağılmayı önlemiş ve devleti yeniden toparlamış; ondan sonra hükümdar olan II. Murat ise devletin sınırlarını daha da genişletmeyi başarmıştır¹².

Osmanlı Devleti'nin siyasi durumunu panoramik olarak incelemeye devam edelim. On beşinci yüzyılın ortalarına doğru giderken karşımıza II. Mehmet yani Fatih Sultan Mehmet çıkacaktır. Onun Osmanlı Devleti siyasi hayatına eklediği katkıları görelim: Fatih Sultan Mehmet, *siyasal yönden üç kültürü tutarlı bir bütünlük içinde birleştiren bir imparatorluk kurmaya çalışmıştır*¹³. Bu üç kültür Bizans, Türk ve Müslüman mirasından gelmektedir ve Osmanlı içinde oluşturulmuş olan sistemde birlik ve bütünlük içinde yüzyıllar boyu yaşamıştır. Osmanlı

¹¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.45-47.

¹² A.g.e., s.45-47.

¹³ Nicolas Vatin, "Osmanlıların Yükselişi", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.99.

Devleti'nin içinde barındırdığı farklı din ve kültürleri belirli bir düzen içerisinde yönetebilmesini sağlayan bu sistem *millet sistemi*'dir. Bu terim o zaman için Arapça'daki anlamı ile dini bir topluluğa verilen isimdir. Bugünkü gibi ulus kavramına karşılık gelmez¹⁴. *Millet sistemi* ile ilgili değişik görüşler olmakla birlikte genel olarak hangi anlama geldiğine bir bakalım.

Millet sistemi genel olarak Osmanlı'nın gayrimüslimlere yönelik devlet politikası olarak algılandığı gibi; Osmanlı'nın bozulan devlet düzenini kurtarmaya yönelik aldığı bir tedbir olarak da değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı'da Gayrimüslimlerin yönetilmesini sağlayan sistemin millet sistemi olarak adlandırılmayacağına dair görüşler de ortaya atılmıştır. Bu görüşün savunucularından olan Kenanoğlu'na *millet sistemi* denilen bu sistemin yeterli delillerle desteklenmediğini iddia ederek böyle bir sistem olmadığını öne sürmüştür¹⁵. Ona göre millet sistemi bir rivayettir ve Osmanlı İmparatorluğu Gayrimüslimleri millet sistemiyle değil de iltizam sistemiyle yönetmiştir¹⁶.

¹⁴Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal bir Yaklaşım", *Türkler*, Cilt 10, 2002, s.236.; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Yayınevi, Ankara, 2006, s.114. Burada *millet sistemi* Osmanlı'da gayrimüslimlerin yönetilmesini sağlayan bir sistem olarak belirtilirken, *millet sistemi*'nin 19.yüzyılda uygulamaya konulduğuna dair görüşler de vardır. Bu görüşe göre; gayrimüslimler, Osmanlı topraklarında, İslam Hukuku'nun Gayrimüslimlerle ilgili hükümleri ve zaman zaman çıkarılan örfi hükümlerin sağladığı bir düzen içinde yaşamışlardır. Bu düzen değişen şartlar nedeniyle XIX yy.da bozulmaya başlamıştır. Bu nedenle devlet, daha gelişmiş bir düzen kurmak amacıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni düzenlemeler getirmiştir. "Millet Sistemi" denilen bu düzen çerçevesinde gayrimüslimlere sağlanan hak ve özgürlükler sorunu çözememiştir. (Yavuz Ercan, "Osmanlı Devletinde Müslüman Olmayan Topluluklar", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 10, 2002, s.197.)

¹⁵ M.Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yay., 2007, s.27.

¹⁶ M.Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, ss.395-7.

Gayrimüslim terimi İslam hukukunda İslamiyet’i din olarak kabul etmeyenler için kullanılan bir tanımlamadır. İslam hukukunda insanlar Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar (Gayrimüslimler) olarak iki kısma ayrılırlar. Ama bununla birlikte Müslüman olsun ya da olmasın İslam ülkesinde sürekli olarak yaşayanlar belirli haklara sahiptiler. Gayrimüslimler Osmanlı Devleti’nde kendi millet liderleri aracılığı ile yönetici sınıfla ilişki kurmuşlar, kendi dinlerinin kurallarına göre yaşamışlardır. Bunun örneklerini Fatih Sultan Mehmet döneminde görebiliriz. Ancak bundan önce Ermenilerin Osmanlı hakimiyeti öncesi dönemine kısaca bir bakmakta fayda vardır.

X. yüzyılın son çeyreğinden genel duruma bir bakacak olursak, Bizans hâkimiyetindeki Anadolu’da Bizans İmparatorluğu’na tabi dört ayrı Ermeni Krallığı olduğunu görürüz. Ancak bu krallıkların hiçbirisi bölgede kuvvetli bir güce ve gelişmiş bir devlet yapısına sahip değillerdi. Bizans’ın zayıf idaresinden yararlanılarak Ermeni soylularınca oluşturulmuş birer mahalli idare konumundaydılar. XI. yüzyıl başlarına gelindiğinde bu krallıklardan ikisi Bizans’ın Doğu Anadolu’daki ilhak politikası sonucu yıkılacaktır¹⁷.

¹⁷Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990, s.xv.; Nejat Göyünç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler”, *Türkler*, Cilt 10, Ankara, 2002, s.223.; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara, 2002, s.1.

Bu dört Ermeni Krallığı: a) Ani Bagratlıları (885-1045). Ani Kalesi’nde Bagrat soyundan I. Gagik, *Şahanşah* unvanıyla bulunuyordu. En önemli Ermeni Krallığı olan bu krallık 1045 yılında Bizans tarafından yıkılmıştır. b) Kars Bagratlıları (962-1064). Burada Gagik’in amcaoğlu Abbas vardı. Bu krallık Sultan Alparslan’ın Kars’ı fethetmesiyle son bulmuştur. c) Taşirk Bagratlıları (982-1064). Gagik’in kardeşi Gurgen merkez Lori’de bulunuyordu. 1064’te İslamiyet’i kabul ederek Selçuklu himayesine girmişlerdir. d) Ardzuniler (908-1021). Merkezi Van olmak üzere Vaspurakan eyaletinde kurulmuştur. Kral Senekerim burayı 1021’de Bizans’a terk etmek zorunda kalmıştır.

Bizans İmparatoru II. Basileios'un 1021'de başlattığı ve onu takip eden imparatorlarca da sürdürülen Doğu Anadolu'yu ilhak siyaseti sonucu Vaspurakan ve Ani Krallıkları ortadan kaldırılmıştır. Bölgede kalan iki küçük krallık (Kars ve Lori Krallığı) 1064'te Selçuklu idaresine girmiştir¹⁸. Lori ve Kars Ermeni Krallıklarının Selçuklu egemenliği altına alınışı silah kuvvetiyle değil, Ermeni Krallarının kendi isteğiyle olmuştur¹⁹.

Selçuklular'ın yerini alıp Anadolu'da merkezi bir güç haline gelen Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Ermeniler, imparatorluk bünyesinde dağınık olarak yaşamaya devam ediyorlardı. Osmanlıların Ermenilerle ilişkilerinin ne zaman başladığı konusuna değinelim.

Ermenilerin Osmanlılarla ilişkilerinin başlama zamanı olarak Orhan Bey dönemi gösterilir. Orhan Bey'in 1324'de Bursa'yı devlet merkezi yaptıktan sonra Kütahya'daki Ermeni ruhani reisliğini Bursa'ya nakletmesi bu ilişkilerin başlangıç noktası kabul edilir²⁰. Fatih Sultan Mehmet'in devlet içindeki Ermeniler için inşa ettiği İstanbul'daki patriklik, Ermeni Milletinin mahalli, idari, hukuki, kültürel

¹⁸ *Abu'l Farac Tarihi I-II*, İngilizceden Terc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, s.274 Nakleden Mehmet Ersan, "Türkiye Selçukluları Zamanında Ermeniler", Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İzmir, 1995), s.5.

¹⁹ Salim Koca, "Selçuklu Döneminde Türk-Ermeni ilişkileri", *Türk Yurdu*, Mayıs 2006, Cilt 26, Sayı 225, Ankara, s.21.

²⁰ Daha detaylı bilgi için, Komidos Çarıkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul, 1953., Salim Koca, "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) 'Türkiye' Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2008, s. 1-55.; Davut Kılıç, *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008.

yönden idaresini ve amirliğini üstlenmiştir²¹. Ermenilerin devletle olan ilişkilerini bu patrikhane düzenlemiştir.

Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeniler için ne derece önemli olduğunu Ercan'ın cümlelerinden anlamak mümkündür. “Fatih, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni kurdurarak Anadolu'nun her yanına dağılmış, dinsel bakımdan örgütsüz ve başsız kalmış, diğer kilise ve toplumlar içinde eriyip kaybolmaya mahkûm Ermenileri kurtarmıştır. Bugün Ermeniler maddi ve manevi varlıklarını sürdürmelerini önemli ölçüde Fatih'e borçludur”²². Bu konuyla ilgili olarak Vartan Artinian da “ruhani ve dünyevi güçlerle donanmış İstanbul Ermeni Patrikhanesi”²³ diye bahsetmekle bu patrikhanenin önemine değinmektedir.

Fatih Sultan Mehmet'in ardından Yavuz Sultan Selim dönemine gelindiğinde devletin doğuya doğru genişlediği görülmektedir. Selim tahta çıktığında Anadolu'da devletin bütünlüğünü tehdit eden Sünni-Şii çatışması devam ediyordu. Bu iç huzursuzluğu ortadan kaldırmak isteyen Sultan Selim, Anadolu'daki Alevileri destekleyen Şah İsmail'i²⁴ 1514 yılında Çaldıran'da yenilgiye uğrattı. Böylece hem iç huzuru sağlamış hem de doğudan gelecek bir tehlikeye karşı kolay

²¹ İlber Ortaylı, “Osmanlı Ermenileri”, *Ermeni Sorunu Özel Sayı II*, Yeni Türkiye Yayınları, Sayı 38, Mart-Nisan 2001, s.631.

²²Yavuz Ercan, *Toplu Eserler: I, Ermenilerle İlgili Araştırmalar*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006, s.180.

²³Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu*, Aras Yayınevi, İstanbul, 2004, s.33.

²⁴Şah İsmail İran'da kısa bir zamanda Safevî Devletini kurmuş; Osmanlı Devleti için hem siyasi hem de dini tehlike arzeder hale gelmiştir.Aynı zamanda Doğudaki Sünni Kürt ve Türkmen aşiretleri de Şah İsmail'in politikasından rahatsızlık duymaktadır.

savunulabilecek sınırlara ulaşmış oluyordu²⁵. Selçuklulardan bu yana bozulmuş olan Anadolu birliği tekrar sağlanmış, Safevi tehdidi yakın bir tehlike olmaktan çıkmıştı²⁶.

Kürtlerin yaşamış olduğu bu bölgeler uzun zaman Bizans hakimiyetinde kalmış ve ilk kez Hz. Ömer'in halifeliği esnasında (634-644) İslam orduları bu bölgeye akınlar yapmış ve her dönemde merkezi bir konuma sahip olmuş olan Diyarbakir'i fethetmişlerdir. Kürtlerin yaşamış olduğu bölgelerde 1071 Malazgirt zaferine kadar zaman zaman İran, zaman zaman Bizans ve çeşitli İslam devletleri hakim olmuşlardır. 1071'den itibaren ise bölgede Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı beylikler teşekkül etmiştir. Diyarbakir çevresinde Yınallar, Mardin çevresinde Artuklular, Bitlis çevresinde Dimlaçlılar/Dilmaçlılar, Van gölü çevresinde Sökmenler, Erzurum ve Bayburt çevresinde Saltuklular, Erzincan, Divriği ve Şebinkarahisar çevresinde Mengücekler hakimiyet kurmuşlardır. Yaklaşık olarak bir asır varlıklarını sürdüren bu Türk beylikleri Selçuklular ve Eyyübiler tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Daha sonra bu bölgelerde Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hakimiyetleri görülür. Akkoyunlu devletinin çöküşü ile birlikte bu bölgeye Safeviler (İran) hakim olur. XVI. yüzyıla gelindiğinde bu bölgede Safevi hakimiyetinin büyük ölçüde arttığı ve bu durumun Osmanlının doğu sınırlarını tehdit eder hale geldiği görülmektedir²⁷.

²⁵ Oral Sander, *Siyasi Tarih*.... s.48.

²⁶Metin Kunt, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", *Kânûni ve Çağı Yeniçağda Osmanlı Dünyası*, Ed. Metin Kunt, Christine Woodhead, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 23.

²⁷Daha geniş bilgi için bakınız: Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993; Ali Emiri, *Osmanlı Vilâyet-i Şarkıyyesi*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1918.

Osmanlı Devleti'nin yükselmekte olduğu XVI. yüzyılda doğudan gelen İran tehdidi yukarıda da belirtildiği gibi Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran'daki galibiyetiyle önlenmiştir. Böylece bu bölgede yaşamakta olan Kürtler, 1514 yılında Osmanlılar ve İran arasında geçen Çaldıran Savaşı sonucu Osmanlı hakimiyetine girmiş oluyorlardı. Kürtlerin bu tarihten itibaren Osmanlı hakimiyetini kabul etmesiyle birlikte Osmanlı Devleti ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişkiler başlamaktadır²⁸. Ya da başka bir deyişle Çaldıran Savaşı sonrasında Osmanlı-Kürt ilişkileri eskiye göre daha yoğun olarak devam etmektedir.

Doğu Anadolu topraklarının Osmanlı sınırlarına dahil olmasının ardından devlet bu topraklarda, Arnavutluk, Lübnan, Yemen'de uyguladığı idari sistemi²⁹ uygulamaya koymuştur. İran'la tampon bölge konumunda kalan Doğu Anadolu'nun coğrafi şartları bu uygulamayı gerekli kılmıştır. Bu topraklar Osmanlı toprak rejimi esaslarına göre yurtluk ve ocaklık statüsünde (fetih esnasındaki hizmetlerinden dolayı eski sahiplerine bırakılması) mahalli beylere ikta olarak verilerek sancaklar oluşturulmuştur. Bölgenin çorak ve verimsiz olması ve nüfus yoğunluğunun az olması, bölgenin başkent İstanbul'dan oldukça uzak olması ve İran tehdidi ile karşı karşıya olması nedeniyle böyle bir sisteme başvurulmuştur³⁰.

Doğu'da böyle bir sisteme başvurulmasının bir başka sebebi de Osmanlı Devleti'nin fethettiği bölgelerdeki coğrafi, sosyal, ekonomik ve etnik yapıyı gözетerek gerekli yönetim modelleri uygulamasıdır. Fethedilen yerlerin halkının

²⁸ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul, 1962, s.3-10.; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Türk Tarih Dergisi VII*, İstanbul, 1969, s.24-26.

²⁹ Salyane sistemi denilen bu idari sistem ilerleyen bölümlerde açıklanacaktır.

³⁰ A.Halûk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı, Ankara, 1996, s.82, 281.; M.Sami Denker, *Uluslararası Terör Türkiye ve PKK*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997, s.43.

Osmanlı idaresine uyum sağlaması için bir süre eski idareler süresince geçerli olan hukuk mevzuatına ve yönetim yapısına devam edilir ve zamanla gerekli değişiklikler yapıldı³¹.

Osmanlı Devleti, bir bölgeyi fethettiği zaman o bölgenin insan ve ekonomik potansiyelini anlamak için önce *tahrir sayımı* yaptırırdı. Bu sayımlar yardımıyla toprağın ekonomik ve coğrafi özellikleri belirlenmiş olurdu. Bundan sonra *eyalet*, *sancak*, *nahiye*, *köy*, *mezra* esasına göre idari taksimat yapılır ve bu taksimata göre örfi ve şer'i vergi çeşitleri ve bu vergilerin miktarları belirlenirdi³². Örnek olarak Diyarbekir'in durumuna bakalım.

Diyarbekir ve çevresindeki idari değişiklikler Osmanlı yönetiminden Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bölgede Diyarbekir merkez olmak üzere Musul, Diyâr-ı Râbia, Muzar ve Bitlis'den oluşan bir vilayet teşkil edilmiş ve bu bölgelere -fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerine karşılık olarak- bazı Kürt beyleri sancak beyi olarak yerleştirilmiştir. Sancak beyleri kendilerine tahsis edilmiş bu sancaklarda ölünceye kadar beylik yapardı. Bu sancak beyinin bir itaatsizliği görülürse yerine oğullarından veya kardeşlerinden biri geçirilirdi. Tahriri yapılmış olan ve askeri hizmetle yükümlü bu sancaklar sefer zamanında beylerbeyinin yanında hazır bulunmakla mükellefi³³.

³¹ Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s.548.

³² Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Erzurum 1961, s.201-230.

³³ Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXIII, 1969, s.23-30.

Kürtlerin onaltıncı yüzyıl sonlarına kadar olan durumları Bitlis Hanı Şerafeddin'in Acemce yazdığı *Şerefname* adlı kitabında şu şekilde anlatılmıştır: Kürt toprakları emirliklere ayrılmıştı. Osmanlı'da *derebey* denilen İran'da *kavanin* denilen kabile başları köylere, otlaklara ve tarım topraklarına sahipti. Köylüler bu topraklarda ortakçı olarak çalışırdı. Feodal nitelik taşıyan bu kabileler topluluğunda küçük kabile başları vardı. Osmanlı'da ve İran'da devletin merkez gücü arttıkça emirlikler ortadan kayboldu kabileler kaldı. Çoğu zaman bu kabile başları merkezi hükümet tarafından vali olarak atandı. Merkezi hükümet böylelikle Kürtleri denetlemiş oluyordu³⁴.

Doğu Anadolu'da süregelen bu yapı zamanla bölgede feodalitenin güçlenmesine neden olmuştur. Daha sonraki yıllarda devlet otoritesinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte bölgedeki feodal unsurlar siyasi istikrarsızlığa sebep olmaya başlamışlardır. Bu durumda devlet feodal beylerin otoritesini zayıflatmak istemiş ama bu boşluktan yararlanan mahalli beyler siyasi istikrarsızlığın daha da artmasına sebep olmuşlardır³⁵.

Taşradaki bu durum bu topraklarda yaşamakta olan halka zarar vermiş; bu durum özellikle Kürtler ve Ermeniler arasında ilerleyen yıllarda toprak mücadeleleri başta olmak üzere daha bir çok soruna sebep olmuştur.

Osmanlı taşrasındaki bu durumu daha iyi anlayabilmek ve adlandırabilmek için Osmanlı Taşra teşkilatının genel yapısına değinmekte fayda vardır. Klasik Osmanlı taşra yönetiminin ana birimi fiziki yönden bugünkü Türkiye'nin vilayetleri büyüklüğünde olan sancaklardı. Bu sancaklar eyaletlerin alt birimi halinde

³⁴ Aktaran, Hasan Arfa, *Kürtler Üzerine...*, s.29.

³⁵ A.Halûk Çay, *Her Yönüyle Kürt ...*, s.83.

örgütlenmişti. Eyaletler, askeri bir koordinasyon ünitesi olarak düşünülmüş sınırları geniş yönetim birimleriydi. Eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da karyelere ayrılıyordu. Ayrıca idari bir birim olarak mevcut olan ama açıklıkla belirtilmeyen nahiye statüsü vardı ki nahiye bu sıralamada kaza ile karye arasında yer almaktaydı³⁶.

Taşrada uygulanmakta olan bu sancak-kaza örgütlenmesi ile Osmanlı; askeri-idari birim olarak eyaletlere ve sancaklara, adli-idari birim olarak da kazalara ve nahiyelere ayrılmış bulunmaktaydı.

Osmanlı yönetim sistemindeki en temel idari birim olan sancaklar oluşturulurken, her sancağın sınırları içerisinde kalan şehir ve kasabaları beslemeye yetkin bir tarım alanı olması hususuna dikkat edilmiştir. Çünkü Osmanlı’da sancaklar temel idari birim olmakla birlikte aynı zamanda temel ekonomik birim olma özelliği de taşımaktadırlar.³⁷

Barkan’a göre, bu sancaklar ve eyaletler oluşturulurken dini ve iktisâdî durum, etnik ve sosyal yapı ile birlikte örf ve adetler de göz önünde bulundurulmuştur³⁸.

³⁶Halil İnalcık, “Eyalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XI, İstanbul, 1995, s.548-549; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.61.; Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.97; Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler, Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Melikler”, *Türkler*, Cilt IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.888.

³⁷ Özer Ergenç, *HIST 526 Advanced Ottoman Diplomats*, Bilkent University, From courses notes, 03.03.2009.

³⁸Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I, Kanunlar*, İstanbul, 2001, s. LXV.

Sancaklarda, sancakbeyi yada mütesellim denilen kişi vardı. Bu kişiler, sancakları başkaları adına -bir vali veya devlet hazineleri- yöneten memurlardı. Mütesellim denilen bu memurlar vergi gelirlerinin zamanında toplanması ve iç güvenliğin sağlanması konularından sorumlu olarak sancak yöneticiliği yapardı. Birkaç sancağın oluşturduğu eyalet denilen birimin yöneticisi beylerbeyiydi. Beylerbeyi *Paşa Sancağı* denilen merkez sancakta bulunurdu. Beylerbeyinin yetkileri oldukça fazlaydı. Beylerbeyi, yöneticisi olduğu birimin en yüksek askeri-idari ve mali amiriydi. Bu nedenle beylerbeyi eyalette bir nevi hükümdar vekili durumundaydı ve bulunduğu eyaletteki bütün kanun, nizam ve emirlerin uygulanmasından o sorumluydu³⁹. Osmanlı Devleti'ndeki bu yapı Tanzimat'ın ilanına kadar devam etmiştir.

Osmanlı Devleti Balkanlardan Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir bölgede hakimiyetini sürdürdüğü için farklı yönetim şekilleri, farklı ekonomik sistemler ve başka başka kültürlerle karşılaşmıştır. Bu durum merkezi otoriteyi sağlamayı zorlaştırmıştır. Merkezi otoriteyi koruyabilmek için ise bazı eyaletlerin yönetimi için farklı idare şekilleri uygulanmıştır. Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Suriye'de yani imparatorluk topraklarının büyük bir kısmında tımar sistemi uygulanmıştır.

Barkan tımarla ilgili şöyle bir tanımlama yapmaktadır: “Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili selahiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa

³⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi...*, s.107-173.

defter yazılarındaki senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir⁴⁰.

Tımar sistemi uygulanan bölgelerdeki sancaklar Klasik Osmanlı Sancaklarıdır. Merkez tarafından sancakbeyleri tayin olunan bu sancaklar gerektiğinde azledilebilir ve buralarda tahrir yapılabilirdi. Hükümetin uyguladığı diğer idare tarzları ise: hükümet sistemi, salyane sistemi ve bağlı prenslikler için uygulanan idare sistemi olmuştur. Hükümet sisteminin uygulandığı alanlar Doğu Anadolu'daki sancaklardır. Bu sancaklar, fetih esnasındaki hizmetlerinden ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine mülkiyet üzere bırakılmış ve tahriri yapılmayan birimlerdir. Bu sebeple tımar ve zeamet yoktur. Bütün gelirler mahalli aşiret beylerine aittir. Bu tür sancak beyleri sefere çağrıldığında emrinde bulundurduğu aşiret kuvvetlerini alarak beylerbeyinin sancağı altına girer. Bu sancakların devletin kontrolünden tamamen uzak olması söz konusu değildir. Bu bölgelerin bir kısmında zaman içinde tımar uygulamasına geçilmiştir⁴¹. Salyane sisteminin uygulandığı eyaletlerde işleyiş şöyleydi: bu eyaletler kendi ihtiyacı olan askeri ve idari harcamaları yaptıktan sonra gelirlerin geri kalanını irsaliye adı altında merkeze göndermek zorundaydı. Bu eyaletlere devlet tarafından kadı ve defterdar tayin edilmekteydi⁴².

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İslam Ansiklopedisi*, 1972, s.287.

⁴¹ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age...*, s. 105-106.; Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi*, Sayı 44, Aralık 1986, Ankara, s. 31-40.; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, Sayı 370, 1994, s.77-86.

⁴² Salih Özbaran, "Some Notes on The Salyâne System Ottoman Empire As Organised in The Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, 1986, s. 39-45.; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age...*, s. 105.

Bağlı prenslikler ise doğrudan Osmanlı merkezi idaresi altında olmayıp idari yönden bağımsız eyaletlerdi. Osmanlı sultanına belirli bir miktar yıllık vergi öderlerdi. Eflak, Boğdan, Kırım Hanlığı, Gürcistan'ın aralarında bulunduğu bu prensliklerin idarecileri Osmanlı merkezi tarafından seçilip onaylanırdı⁴³.

Yavuz Sultan Selim'den sonra padişah olan Kanuni Sultan Süleyman'ın izlediği doğu politikasına bakacak olursak tarihte Irakeyn Seferi diye bilinen ilk İran Seferini görürüz. 1534 yılındaki bu seferle Kanuni, Bağdat'ı yeniden Osmanlı topraklarına katmış ve Tebriz'e girmiştir. 1548 yılındaki ikinci İran Seferinde ise Tebriz'i işgal etmiştir⁴⁴. 1553 yılında Kanuni'nin üçüncü İran Seferi olan Nahçıvan Seferi başlamıştır. Bu sefer sonunda, 1555 yılında Amasya Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşma sonucu Osmanlı Doğu Anadolu Bölgesi'nde hakimiyetini kurmuştur⁴⁵.

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra İran'daki iç karışıklıktan yararlanarak fütihat yapmak amacıyla gerçekleştirilen İran Savaşları (1577-1590, 1603-1611, 1615-1618, 1623-1639) devleti mali ve askeri yönden sıkıntıya sokmuştur. 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması ile Türk-İran sınırına son şekli verilmiştir. Bu antlaşma, Osmanlı Sultanı'na Irak'ın tümünü ve İmparatorluğun doğu eyaletlerini denetleme olanağı sağlamıştır. Her ne kadar IV. Murat Kasr-ı Şirin Antlaşması ile

⁴³ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age...*, s. 107.

⁴⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK., Ankara, 1976, s.121-160, 190-207.

⁴⁵ Jean-Louis Bacque-Grammont, "Osmanlı İmparatorluğunun Doruğu: Olaylar (1512-1606), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.171-194.

Osmanlı Devleti'nin doğudaki otoritesini ve saygınlığını yeniden kazanmış olsa da Osmanlı iktidarının bu yüzyılda gözle görülür bir gerileyişe uğradığı kesindir ⁴⁶.

XVII. yüzyıl başlarından XIX. Yüzyıl başlarına kadarki bu dönemin *Klasik Sonrası Dönem* olarak adlandırıldığını daha önce belirtmiştik. Bu dönemde Osmanlı Devleti hem siyasi hem idari açıdan bir çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. XVII. Yüzyılın büyük bir bölümü Osmanlı Devleti için bir gerileyişe sahne olmuştur. Bunun siyasi sebepleri arasında Sultanların zayıf ve yeteneksiz olması, valide sultanların veya vezirlerin devlet işlerinde söz sahibi olması sayılabilir. İdari açıdan sebep ise, beylerbeyi ve sancakbeylerinin yaptığı usulsüzlükler, taşradaki ayaklanmalar gösterilebilir. *XVII. yüzyıl, imparatorluğun doruğuyla gerileyişi arasında bir geçiş dönemidir.* XVIII. Yüzyıl ise devletin merkezindeki bozulmaların, siyasal ve sosyal karışıklıkların, savaşlarda alınan yenilgilerin damgasını vurduğu bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı Devleti için, köklü reformların yapılmasının gerekliliği ve yönetimde yeni bir anlayışın başlamasının zamanının geldiği açıkça ortaya çıkmıştır⁴⁷.

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise önce Avrupa'yı sonra tüm dünyayı etkileyen gelişmeler ve değişimler görülür. Bu gelişmelerden en önemlisi kuşkusuz ki Fransız İhtilali'dir. Bu ihtilalin ortaya çıkardığı yeni düşünce sistemleri ve yeni kavramlar sonucunda çıkan uluslararası karışıklık diğer devletleri etkilediği gibi Osmanlı Devleti'ni de etkiler. Özellikle milliyetçilik kavramının gelişmesi ve Osmanlı Devleti içinde yer bulması, Osmanlı Devleti'nin farklı etnik grupları

⁴⁶ Robert Mantran, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstikrar mı Gerileme mi?", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.281-282.

⁴⁷ Robert Mantran, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti...", s.316, 321, 348.

bünyesinde barındırıyor olmasından dolayı Osmanlı siyasi sisteminin parçalanmasına yol açar. Hatta Osmanlının milliyetçiliğe karşı verdiği mücadeleye rağmen devletin sonunu hazırlayan sebeplerden birisi olur.

Batı milliyetçiliğinin kuramcılarının her milletin kendi devletine sahip olması gerektiği fikirleriyle taraftar toplamaya çalıştığı dönemde, Osmanlı Devleti bu ideali olanaksız görüyor; kendi içinde barındırdığı her grubun ayrı bir devleti olamayacağını düşünüyor ve bu bağlamda *Osmanlılık* idealini savunuyordu⁴⁸. Yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlı Devleti milliyetçiliğin karşısında duruyordu. Ancak durum Osmanlı devlet adamlarının düşündüğü gibi olmamış, Osmanlı'da yaşayan gruplar bu fikirleri yavaş yavaş benimsemeye başlamıştır. Osmanlı toplumunda yaşayan milletler, milliyetçilik terimini anlamlandırma bağlamında dil, din, ırk, toprak, vatan, sınır gibi kelimeler üzerinde konuşmaya ve tartışmaya başlamışlardır. Bu aşamayı takip eden süreçte ise artık milliyetçiliğin somut olarak hayata geçirildiği ve etkilerinin gözlemlenebildiği bir döneme doğru yol alınacaktır.

Fransız İhtilali'nin etkileri Osmanlı Devleti içinde yaşayan tüm gruplarda aynı anda aynı şekilde görülmemiştir. Bu etki öncelikle Hristiyan cemaatlerin okuryazar kesimi içinde görülmüş ve bu kesim Avrupa'yla olan ticari bağlantıları sebebiyle bu fikirleri kolayca benimsemiştir. Osmanlı Devleti içindeki ilk milliyetçi hareketlenmeler Balkanlarda Sırp, Yunanlılar, Bulgarlar, Arnavutlar arasında; güneydoğuda ise Araplar arasında görülmüştür. 1808 yılı Sırp ayaklanmasını Yunan milliyetçiliğinin doğması takip etmiş; XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru Ermeniler arasında da milliyetçilik rüzgarları esmeye başlamıştır. Aynı dönemde yaşanan bazı

⁴⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi-Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.94-95.

Kürt isyanları olmakla birlikte bu isyanları milliyetçilik çabası olarak nitelemek doğru değildir.

Kürt-Ermeni ilişkilerinin inceleneceği bu çalışma için milliyetçiliğin Ermenileri ve Kürtleri ne zaman ve nasıl etkilediği konusu oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Ermenilerin ve Kürtlerin milliyetçilikten çıkardıkları anlam önceleri çok fazla birbirine benzemese de XIX. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde ortak bir tanımda yani her milletin bir devleti olmalı tanımında buluşmuş oldukları görülecektir. Ancak bu noktaya gelmeden önce Osmanlı Devletinin genel durumunu XVIII. Yüzyılın sonlarından itibaren kısaca gözden geçirmeye devam edelim.

Bu dönemin padişahı III. Selim, Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl boyunca sürdürülen *eskiyi ihya etme ve yeniden yapılandırma* çalışmalarını bir kenara bırakarak *yeni bir düzen yaratma* düşüncesiyle her alanda girişimlerde bulunmuştur. Bu yeni düşünce ekseninde girişilen çalışmalar: bozulan devlet düzeni, zayıflayan ordu, çöken ekonomik yapı ve sosyal açıdan dağılmayla ilgili alanlarda olmuştur. Ülke içinde bu girişimler sürdürülürken dünyada Fransız İhtilali'nin etkileri hızla yayılmaya başlamıştır. Bir yandan III.Selim'in yenilik çabaları diğer yandan Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti üzerinde uyandırdığı yankılar, XVIII.yüzyılın sonlarına damgasını vuran iç ve dış gelişmelerden olmuştur. Bu gelişmeleri anlayabilmek ve yol açacağı sonuçları görebilmek için III. Selim'in uyguladığı reformlar ve yürüttüğü politika kısaca incelenecektir.

1789 yılında tahta çıkan III.Selim ile Nizam-ı Cedit dönemi başlamıştır. Nizam-ı Cedit tabiri Yakınçağ başlarında devletin içinde bulunduğu düzensizliklere çare bulmak amacıyla yapılan mevcut düzende iyileştirme çalışmalarına karşılık gelmektedir. III.Selim tahta çıktığında gelenek olduğu üzere devlet büyüklerinden,

ordudan, ulemadan ileri gelenleri etrafına toplamış ve mevcut durumun değerlendirmesini yaparak alınacak önlemlerle ilgili bir program hazırlamaya çalışmış ama ortaya bir sonuç çıkmamıştır⁴⁹. Bu durum devletin merkezi karar organı olan Divan-ı Hümayun'un büyük ölçüde etkisini yitirmiş olduğunun bir göstergesi olmuş ve bu konuda önlem alınmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır.

III. Selim'in siyasal sistemin düzeltilmesine ilişkin ilk reformunu devlet yönetiminde meşveret (danışma) usulünün yeniden canlandırılıp geliştirilmesi çabası teşkil etmiştir. Bu çaba sonucunda *Meclis-i Meşveret* kurulmuş ve sadece padişah ile veziriazam arasında görüşülüp karara bağlanan devlet işlerinin yönetimi, genel ve sürekli bir danışmayla *kapalı kapı siyaseti* konumundan arındırılmaya çalışılmıştır⁵⁰. Bundan başka, ayanların eskiden olduğu gibi yine seçimle iş başına gelmeleri, kadı ve naiplerin usulsüz işlemlerine son verilmesi, halktan alınan vergi⁵¹ miktarının sınırlandırılması gibi konularda da bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Ancak

⁴⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Cilt V*, Ankara, 1983, s.203-204.

⁵⁰Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1*, İletişim Yayınları, İstanbul, s.10-12.

⁵¹ *Tanzimat'a kadar olan dönemde Osmanlı'daki vergiler*: Genel olarak bu vergiler Şer'i ve Örfi olarak ikiye ayrılırdı. Öşür, haraç, cizye, zekat ve sipahiye ödenen raiyyet rüsumu gibi kalemler Şer'i vergilerdendi. Bu vergilerin nasıl tespit ve tahsil edileceği kanun ve nizamnaelerle belirlenmişti. Öşür, şer'i vergilerin en önemlilerindendir ve halkın üretim yaptığı ürünlerden ürünün cinsine göre aynı yada nakdi olarak alınırdı. Haraç, mülk toprağı olanlardan toprak mülkiyeti ve verimlilik üzerinden alınan bir şer'i vergiydi. Cizye ise, gayrimüslimlerden alınan bir vergiydi. Sipahiye ödenen vergilerin başında *çift resmi* gelmektedir. Şer'i vergiler dışında devletin halktan topladığı neredeyse seksenden fazla vergi çeşidi bulunmaktadır. Örfi vergilerin de nasıl tespit ve tahrir edileceği şer'i vergide olduğu gibi kanuni düzenlemelerle belirlenmiştir.(Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, s.37.; Mübahat S.Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıl Armağanı*, Cilt 2, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1999, s.532-534.; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s.42-48.)

hedeflenen bu yenilikler reformcu kanadın zayıflığı, reformlardan rahatsız olanların direnişi ve devlet kadrolarının özelliğini yitirmiş yapısı gibi çeşitli sebeplerden dolayı hayata geçirilememiştir.

III. Selim yeniliklerinin can damarı olan askeri ıslahat ise Nizam-ı Cedid ordusunun kurulması ile ilgili çalışmalardır. 1792 yılında Rusya ile imzalanan Yaş Anlaşması Rusya'ya Karadeniz kıyılarından toprak kazandırırken Osmanlı Devleti'ne de Rusya'nın büyük bir dış tehdit olduğunu hatırlatmıştır. Bu anlaşmadan hemen sonra III. Selim askeri reformlarına başlamış; *dış düşman Rusya, iç düşman yarı bağımsız ayanlara karşı* mevcut orduyu daha yeterli kılma girişimlerinde bulunmuştur. Bundan sonuç alamayınca daha kökten bir çözümün gerektiğini düşünen III. Selim var olan yapının dışında yeni bir ordu meydana getirmeye karar vermiştir. Bu konuda yapılan teferruatlı çalışmalar, fikir ve danışmanlık alınan Fransız subaylar ve eğitimciler yardımıyla 1807 yılında iyi donatılmış ve iyi talim görmüş yeni bir ordu ortaya çıkmış ama beklenenin aksine bu ordunun başarısı sınırlı kalmıştır⁵².

İdare alanında yapılan iyileştirme ise Anadolu ve Rumeli'nin yirmisekiz eyalete bölünerek vezirlerin sayısının buna göre belirlenmesi olmuştur. Ayrıca vezirlerin devlet güvenini kazanmış, tecrübeli ve ehliyetli kimseler olmasında yarar bulunduğu karar verilmiştir. Vezirlerin sadece padişah ve sadrazam tarafından seçilebilmesi ve vezirlerin memuriyet yerlerinde en az üç en çok beş yıl kalmaları

⁵² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.39-44.

uygun görülmüştür. İlçelerdeki ayanların ise eskiden olduğu gibi ahali tarafından seçilmesi ve bu seçimlere valinin karışmaması belirtilmiştir⁵³.

Selim devrine damgasını vuran bu çabalar hayata geçirilememiş olmakla birlikte özellikle XVIII. yüzyılın sonları, değişim adının henüz konulmadığı ama yaşandığı; Batılılaşmanın henüz algılanmadığı ama etkilerini göstermeye başladığı; değişimden, ulustan, tarihten söz edilmeye başlandığı bir zaman dilimi olmuştur. Sanıldığı gibi sadece Yunanlılar değil, Hristiyan kitlelerin hepsi birbirine benzer propagandalarla *bağımsız ulus fikrinden* bahsetmeye başlamışlardır. Ermeni-Katolik bir dini tarikat olan Mehitaristlerin Venedik ve Viyana gibi merkezlerdeki faaliyetleri; Bulgarların, Romenlerin ve Sırpların milli bilinç ve kültürlerini geliştirmeye başlamaları; Lübnan Maruni ve Melkitleri'nin modern Arap kültürünün öncüleri olmaları Osmanlı tarihinin bu döneminin siyasi kültürel yönden bir *karmaşık bileşim* olduğunu göstermesi açısından önemlidir⁵⁴. Bu karmaşık yapı XIX. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike oluşturacak ve XVIII. Yüzyılın tüm dünyayı etkileyen kavramlarıyla birlikte yeni bir şekle bürünecektir.

Sonuç olarak, devlet içinde merkezi denetimi yeniden kurmaya çalışan ve Batı'ya dönük bir asker-aydın tipi oluşturmaya çalışan III.Selim, siyasi, idari ve askeri alanda gerçekleştirmeye çalıştığı reformlar konusunda başarısızlığa uğramış ve bu başarısızlık onun saltanatının sonunu getirmiştir.Görüldüğü üzere XVIII. yüzyılın sonları hem ülke içindeki hem de dünyadaki büyük değişikliklere tanıklık

⁵³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* ..., s.71.

⁵⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Cilt I*, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.37-41; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ank., 1996, s.54-60.

etmiş ve Osmanlı Devleti için bu yüzyılın sonları yöneticilerin idari, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda reform yapma çabalarıyla birlikte Batılılaşmaya yönelme çabalarını da içermiştir. Her ne kadar III. Selim planladığı reformları gerçekleştirmede başarılı olamamış olsa da aslında onun başlattığı yenileşme ve reform çabaları XIX. yüzyılın belkemiğini oluşturmuştur.

XIX. yüzyılın Osmanlı Devleti için *yeni bir düzen yaratma* düşüncesinin uygulamaya geçirildiği, büyük değişmelere ve gelişmelere sahne olan bir yüzyıl olduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Ancak bununla beraber siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlardaki değişimler ve dönüşümler yüzyıl boyunca sürmüş olsa da bu değişim ve gelişimler genel anlamda Osmanlı devlet sisteminin çözülmesi, ekonomik ve mali güçlükler ve geleneksel cemaat sisteminin çözülmeye başlaması gibi başlıca sorunları engellemeye ve bu sorunları çözmeye yetmemiştir. Bu duruma ek olarak Osmanlı Devleti, III.Selim döneminde olduğu gibi bu dönemde de hem iç hem de dış sorunlarla uğraşmıştır.Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlarla uğraştığı bu dönemdeki iç sorunlardan bir kaçı mali kaynakların yetersizliği, ayanların orantısız gücü ve vergi tahsilindeki sorunlardı.

Osmanlı Devleti'nde merkezi devlet ile taşradaki unsurlar arasındaki güç dengesi devletin her döneminde artarak ya da azalarak varlığını sürdürmüştür. XVII. Ve XVIII. yüzyıllarda devlet, yerel unsurlara daha fazla haklar tanımak zorunda kalmıştır⁵⁵. II. Mahmut'un iç sorunları çözme adına ilk çalışması taşradaki yerel

⁵⁵ Merkezi hükümet ayanlara, 18.yüzyıl ortalarında onların taşra yönetimindeki gücünü kuvvetlendirecek nitelikte görevler vermiştir.Devlete isyan edenlerin ve eşkiyaların yakalanması, orduya asker temin edilmesi ve bu askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması, İstanbul'a erzak ve zahire gönderilmesi, Anadolu'daki karışıklıklara müdahale edilmesi ve vergilerin toplanması konularındaki görevler ayanlara verilen görevlerdendir. Tabi ayanların görevlerini zaman zaman kötüye

unsurları ele almak ve ayanlarla olan ilişkisini düzenleme olmuştur. Çabalarında başarılı olmuş ve taşradaki yapının gücünü büyük ölçüde değiştirmeyi başarmıştır⁵⁶.

II. Mahmut'un merkezileştirme çabaları adına başlattığı ayanlarla ilişkisini sınırlandırma girişiminde bulunmasının sebebi, "yüzyılın başındaki sorunlardan birinin; merkezi imparatorluk otoritesinin ayanlar elinde parçalanıyor olması idi"⁵⁷.

Bu da genel anlamda imparatorluğu zayıflatan nedenlerden biriydi, hem yönetim açısından, hem de ekonomi açısından olumsuzluklar içermektedir.

Osmanlı Devleti içinde zamanla ayanların güçlenmesi, merkez ile taşra arasındaki güç dengesinin taşra lehine geliştiğini göstermekteydi ve yukarıda da belirtildiği gibi merkezi devlet yönetimini zayıflatan bir faktördü. 1808 yılında Alemdar Mustafa Paşa'nın ayanlarla yaptığı toplantı sonucunda imzalanan Sened-i İttifak'la taşradaki ayanın gücü doruğa ulaşmış durumdaydı. İmparatorluğun pek çok bölgesinde ayan merkezi devletten bağımsız olarak davranmaya ve devlet adına toplanan vergilerin büyük bir kısmına el koymaya başladı. Bu durumda II. Mahmut, merkezi devletin gücünü arttırma bağlamında yeni adımlar attı. Merkezi devletin siyasi olarak güçlenebilmesi için İstanbul'un gücünün taşraya ulaşabilmesi ve taşradaki unsurların gücünün kısıtlanması gerekiyordu. Bu nedenle II. Mahmut

kullandıkları görülmüştür. Ayanlar sancakbeyi'nin istediği vergiyi toplarken kendileri için de çeşitli isimler altında vergi tahsil etmiş ve tevzi defterlerine kendi adlarına vergiler eklemişlerdir. Ayanlar taşrada, merkezden gönderilen bey ve kadılarla anlaşarak sancak, kaza ve nahiyelerde halkı soymuşlar ve zenginliklerini arttırmışlardır. (Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s.140-179).

⁵⁶Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık Ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s.160.

⁵⁷ Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s.23-24.

1820'lerin sonundan itibaren vergi toplama yetkisini ayanların elinden almaya ve kendi atadığı memurlara verme konusunda karar kıldı⁵⁸.

B) İktisadi ve Sosyal Yapı

Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısını incelemek ve anlamlandırabilmek için bu yapı sosyal yapıyla birlikte ele alınmalıdır⁵⁹. Çünkü o dönemde *sosyal ilişkiler ekonomik süreçleri belirlemekteydi*. Mesela köylünün ürettiği gıda maddesinin miktarını piyasadaki fiyat düzeyi değil ev halkının gereksinimi ve devletin vergi talepleri belirlemekteydi⁶⁰. Kısaca özetlemek gerekirse köylü, kâr elde etmeyi hedeflemez sadece kendini ve yakınlarını geçindirmeyi hedeflerdi⁶¹. Bu durum gösteriyor ki, Osmanlı Devleti'nin ekonomik temelleri toprak sistemine dayanmaktadır. Barkan'ın *çoğunluğu köylü olan halk*⁶² tanımlaması Osmanlı iktisadi yapısının dayandığı temelleri birkaç kelimeyle açık ve net olarak aktarmaktadır.

⁵⁸Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde...* s.13-15.; Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/149-152, Ankara, 1974, s. 657-707.

⁵⁹ "İktisat tarihi genel olarak kültür tarihi ile beraber çalışmak zorundadır. Fikir ve zihniyet tarihini göz önüne almadan iktisat tarihini anlamaya imkan kalmamıştır..." Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul, 1981, s.11'de İktisat tarihçisi Alfons Dopsch'tan alıntı yapmıştır.

⁶⁰ Suraiya Faroqhi, "İktisat Tarihi (1500-1600)", *Türkiye Tarihi 2, Osmanlı Devleti 1300-1600*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.147.

⁶¹ Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası...*, s.62-86.

⁶² Ömer Lütfi Barkan, "Ziraî Reform Tecrübelerinin Türkiye İçin Haiz Olduğu Mâna ve Ehemmiyet", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler-Makaleler Cilt I*, Tıpkıbasım, Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer, Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2000, s.297.

Tarımda kullanılan toprağın büyük bir kısmı hükümdarın malı sayılmaktaydı. Ya da başka bir deyişle Osmanlı devrinde bütün topraklar devlete aitti ve bütün servet topraktan elde edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde tarım arazisinin kullanımı şeriat ve padişahın koyduğu örfi kanun çerçevesinde oluşturulan hukuk kurallarınca işliyordu. Şeriat, bireyin toprak üzerindeki tasarruf hakkını güvence altına alıyordu. Kanun ise devlet denetiminin tarım arazisi üzerinde sürdürülebilmesiyle ilgiliydi⁶³. Bu toprak rejiminde köylü toprağın devamlı kiracısıydı. Köylünün mülkü ise evi, bağı ve bahçesiydi. Hayvancılığın büyük bir kısmı konar-göçerlerin elindeydi. Anadolu'nun bir çok yerinde köylü arazisini konar-göçerlerle paylaşmak durumunda kalıyor bu durum bir çok probleme neden oluyordu. Köylünün mahsulünü hayvanlarına yediren ve bu duruma karşı çıkıldığında köylüyü öldüren konar-göçerler oluyordu. Konar-göçerlerin at ve deve sahibi olmaları ve ayrıca silah taşıyor olmaları çıkan mücadelede onlara üstünlük sağlıyordu. Bu gibi durumlarda köylüler yerel yöneticilere veya Divan-ı Hümayun'a gidip şikayetlerini dile getiriyordu. Merkezi hükümet ise çareyi aşiretleri uzak yerlere sürmekte buluyordu⁶⁴.

Tarım ve hayvancılık dışında ticaret, madenler, el sanatları da Osmanlı ekonomik hayatını oluşturan yapıtaşlarıydı. Transit ticaret yolu üzerinde bulunan Anadolu tarihi baharat ve ipek yollarının verdiği avantajla birlikte ticaret yapmak için oldukça uygun bir yapıdaydı. Ticaretin gerektirdiği kervan ticareti hancılık, komisyonculuk, saraçlık ve mutfaklık gibi hizmetler de önemli bir gelir kaynağı halini

⁶³ Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 63, İstanbul, 1998, s.17.

⁶⁴ Suraiya Faroqhi, "İktisat Tarihi (1500-1600)...", s.159-167.

aldılar. Böylece nakliyecilik ve ticaret Osmanlı ekonomisi için önemli bir yer teşkil etmeye başladı⁶⁵.

Klasik Dönem Osmanlı ekonomisinin dünya koşullarına göre iyi bir düzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Ülke içinde gerekli her şey üretilebiliyordu ve en önemlisi en büyük tüketici grup olan ordunun ihtiyacı olan eşyaların üretimi ülke içinde yapılıyordu. Böylece dış ticaret açığı da verilmemiş oluyordu⁶⁶.

Klasik sonrası dönem diye nitelendirilen XVII. ve XVIII. Yüzyıllara gelindiğinde Osmanlı Devletinde tımar sisteminin çöktüğü ve yerini iltizam sisteminin aldığı görülmektedir. İltizam denilen bu vergi tahsil biçimi aslında kuruluşundan beri Osmanlı sisteminin bir parçasıydı. Osmanlı merkezi otoritesi bu sistemi nakit para elde etmek için kullanmaktaydı. Ama önceleri gümrük resmi, ağnam, cizye gibi belirli kaynaklara özgüken daha sonra geleneksel tarım vergisi olan öşüre de uygulanmaya başlamıştı. İltizam sisteminin yaygınlaşması mahalli iktidar merkezlerinin yani ayanların doğuşunu hızlandırmıştı. Ekonomik güçlerine politik güç de ekleyen ayanlar XVIII. Yüzyıl boyunca güçlenmişlerdi. İltizam sisteminin ortaya çıkardığı başka bir gelişme ise çiftliklerin doğmasıdır⁶⁷. Bu rejimde toprak *çiftlik* diye adlandırılan parçalar şeklinde köylüye dağıtılmıştı. Devlete ait bu toprakları köylü işletiyordu. Bu toprakları parçalamak, satmak, kiralamak yasaktı. Belirli vergileri vermek şartıyla herkes bu topraklar üzerinde çalışabilirdi. Toprağı

⁶⁵ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni- Cilt I*, Teki Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 18-19.

⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi-Cilt 2*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 689.

⁶⁷ Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.215-220.

boş bırakıp işlemeyenin elinden toprağı alınırđı ve bu kişiler *çift bozan* veya *levendlik akçesi* adı altında tazminat ödemeye mecbur tutulurdu⁶⁸.

XIX. Yüzyılda Osmanlı ekonomisinde ticaret ve endüstrinin büyük bir yeri olmakla birlikte toprak devlet gelirlerinin önemli bir kısmını sağladığı için ana faktör olmaya devam etmiştir⁶⁹.

Osmanlı Devleti'nde sosyal yapıya genel olarak bakacak olursak, toplum en genel anlamda vergi verip vermemesine göre askerî ve reaya diye ikiye ayrılıyordu. Devlet görevlisi olup devlete karşı yaptığı hizmetler karşılığında vergiden muaf olan grup askerî diye nitelendiriliyordu. Üretimde bulunan ve devlete vergi ödeyen geniş bir halk kitlesi vardı ki bu grup da reaya şeklinde nitelendiriliyordu. Askerî ve reaya diye ayrılmanın dışında toplum bir de mekana göre yerleşik (şehirli ve köylü) ve yerleşik olmayan (konar-göçer) şeklinde ikiye ayrılıyordu. Mekan göre şehirlerde yaşayan reaya esnaf yada tüccar şeklinde ayrılıyordu. İnanç açısından ise Müslim ve Gayrimüslim şeklinde bir sınıflandırma mevcuttu⁷⁰.

Osmanlı toplumuna bir de yönetenler ve yönetilenler çerçevesinden bakabiliriz. Osmanlıda yönetici sınıfın en temel bireyi kuşkusuz hükümdardı. Daha sonra hükümdarın ailesi ve kapı halkı; padişah beratıyla kendilerin dirlik verilenler ve devlet görevine atanan tüm memurlarla bunların aileleri ve kapıları yönetici sınıfı

⁶⁸Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Toprak Meseleleri Tarihine Bir Bakış", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi...*, s.334-335.

⁶⁹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu...*s.45.

⁷⁰Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 2*, İstanbul, 1971, s.89-104.; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları...", s. 18-30.; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age...*, s. 68-69.; Bahaeddein Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I*, İstanbul s.441-470.; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri", *Osmanlı 4*, Ankara, 1999, s.40-54.

oluşturmaktaydı. Osmanlıda bu beratlı yöneticilere “askeri” deniliyordu. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti sadece hükümdar ve Osmanlı sülalesinden ibaret değil bütün askeri sınıfın toplamından oluşuyordu. Yönetilenler ise askeri sınıfa girmeyen diğer bütün halktı. Şehir ve kasabalaradaki esnaf ve tüccar ile çiftlikle ya da hayvancılıkla geçinen köylü ve göçebeler reayayı oluşturmaktaydı. Reaya himayesinde yaşadığı devlete yani askeri sınıfa vergi ödüyordu. Siyasal uygulamalarda askeri ve reaya birbirinden kesin çizgilerle ayrılmıştı. Reaya her zaman için *raiyyet oğlu raiyyetti* ve askeri gruba dahil olamazdı⁷¹.

Askeri sınıfın ve reayanın da kendi içinde kısımları vardı: Askeriler kılıç ehli ve kalem ehli olarak ikiye ayrılırdı. Reaya da ise dinsel ve toplumsal ayrımlar vardı. Reaya müslim yada gayrimüslim diye ikiye ayrılır, gayrimüslimler *cizye* öderlerdi. Bununla birlikte Osmanlı toplumundaki en önemli ayrım dinsel veya ekonomik olmakdan çok devlet ilişkisi ile ilgiliydi. Askeri ve reaya arasındaki fark oldukça büyüktü. Padişahın en büyük sorumluluğu bu iki sınıfı dengeli ve düzenli bir şekilde yönetmekti. Bunu sağlayabilmek için Osmanlı Kanunnameleri hazırlanmıştı. Ancak reayanın evlenme, boşanma, miras gibi konularının belirlenmesinde şeriat kuralları uygulanmıştı. Gayrimüslimler için ise kendi dini kurallarının gerekleri uygulanmıştı⁷².

Karpat’a göre XV. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı sosyal yapısı şu şekildedeydi: Kılıç Ehli, Kalem Ehli, Tüccarlar ve Sanatkarlar, Köylüler. Padişah hepsinin üstündeydi. Birinci gruba yani Kılıç Ehli’ne sipahiler ve kullar dahildi.

⁷¹Metin Kunt, “Siyasal Tarih (1300-1600), *Türkiye Tarihi 2, Osmanlı Devleti 1300-1600*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.133.

⁷²Metin Kunt, “Siyasal Tarih (1300-1600)...”, s.133-135.

Kalem Ehli'nde Şeyhülislam, Ulema, şairler, tarihçiler, din adamları vardı. Üçüncü grupta tüccarlar, bankerler, lonca halinde örgütlenmiş imalatçılar vardı. Tımar ve vakıf arazilerinde kiracı olanlar, topraksız köylüler ve göçerler ise dördüncü grubu oluşturmaktaydı⁷³.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı toplum yapısı içindeki bireyler aynı anda birden fazla grubun tanımlaması içine girebilmektedirler. Karpas bu durumu *15. yüzyılda Osmanlı tebaası dikey olarak mesleklere göre sosyal tabakalar ve yatay olarak dini ve cemaat bağlantılarına göre milletler olarak yapılanmışlardır*⁷⁴ şeklinde özetlemektedir.

XVII. Yüzyıla gelindiğinde taşrada farklı bir sosyal yapılanma görölmektedir. Osmanlı'da merkezi otoritenin çözölməsi durumuna bağılı olarak ayan ve eşraf gibi mahalli unsurlar ortaya çıkmıştır. Tebaa üzerinde baskı kuran ve kanunlara aykırı davranan bu unsurlar XVIII. Yüzyılda da etkilerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Merkezi otoritenin çözölmeye başladığı, tımar sisteminin bozulduğu, nüfusun arttığı bu dönemde ortaya çıkan ayan ve eşraf gibi unsurlar Osmanlı toplumunda vali ve kadı gibi idarecilerin görevlerine ortak olmuşlardır⁷⁵. Modernizasyon ve ıslahat dönemi olarak tanımlanan XIX. Yüzyılın başlarında ise ayanların gelişimi durdurulmuş, devletin merkezileşme çabaları başlamıştır⁷⁶.

⁷³ Kemal H. Karpas, *Osmanlı'da Değişim...* s.101.

⁷⁴ Kemal H. Karpas, *Osmanlı'da Değişim...* s.215-216.

⁷⁵ Halil İnalçık, "Devlet-i 'Aliyye", *Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul, 2009, s.319-337.; Mehmet Öz, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 58, Ankara, 1999, s.48-53.; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, İstanbul, 2008, s. 191-200.

⁷⁶ Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları...* s.222.

C) 1828 Yılına Kadar Osmanlı İktisadi ve Sosyal Hayatında Kürtler ve Ermeniler

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren farklı milletleri ve kültürleri bünyesinde barındırmıştır. Ancak, Devlette hâkim olan zümre Müslüman tebaadır. “Osmanlı Devleti’nin’nun aslî unsuru sayılan Müslüman gruba Türk, Arnavut, Pomak denilen Bulgarca ve Rumca konuşan Müslümanlar, Bosnalılar, 16. yüzyıldan sonra Araplar ve Doğu Anadolu ve Kafkaslardaki diğer Müslüman etnik gruplar girerdi.”⁷⁷ Bununla birlikte değişik dil ve ırktan gayrimüslim topluluklar da vardı. Yavuz Ercan, Osmanlı Devletinden “Altı yüz yıllık tarihi boyunca, geniş toprakları üzerinde yirmi farklı etnik gruptan, dört ayrı din mensubunu yönetmiş olan Osmanlı Devleti ...”⁷⁸ diye bahseder. Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Bulgarlar, Macarlar, Sırpalar, Keldaniler, Süryaniler, Yunanlılar, Hırvatlar, Karadağlılar, Bosnalılar, Arnavutlar, Romenler, Gürcüler, Kiptiler, Habeşler, Çingeneler, Polonyalılar, Türkler (Gagauzlar) ve Araplar ülke içindeki etnik yapıyı oluşturmaktadır.⁷⁹ Bu etnik yapı, özgün bir niteliği olan millet sistemi içinde aynı topraklar üzerinde yüzyıllarca Osmanlı yönetimi altında varlığını sürdürmüştür. Bu çalışmada iki ayrı etnik gruba ait farklı dinlere mensup olan Kürtler ve Ermeniler inceleneceğinden bu iki milletin etnik ve kültürel yapısına dair ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁷⁷İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, 1985, s.997.

⁷⁸Yavuz Ercan, “Osmanlı Devletinde Müslüman ...”, s.197.

⁷⁹Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2001, s.53.; Orhan Türkdoğan, *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2004, s.298-299.

Kürtlerin soyu ile ilgili bir çok görüş mevcuttur. Bazı bilim adamları Kürtlerin soyunu çeşitli Hint-Avrupalı kabilelere dayandırırken bazıları da Kürtlerin kökenini Xenophon'un eserinde belirttiği gibi Kardouchoi (Karduklar'a) dayandırmaktadır. Bazı bilimadamları ise Kürtler'in İran'lıların yakın akrabaları olduğunu, dillerinin ise Fars'çanın bir lehçesi olduğunu kabul eder⁸⁰. N.J.Marr ve Minorsky ile bazı Kürtler ise kendilerini Med'lerin atası olarak tanımlamaktadırlar⁸¹. Kürtlerin, Aryanların orta koluyla Gutilerin ait olduğu yerli halkın karışımı olduğunu ileri süren araştırmacılar da vardır. Bu teoriye göre Ermeniler, Araplar, Asuriler, Türkler, Farisî İranlılar istilacıların etkisiyle karışmış ve Kürtler bu etkileri kendi bünyelerinede sindirmişlerdir⁸².

Ermenilerin soyu ile ilgili de kesin bilgiler olmamakla birlikte bu konuda bir çok görüş ve mitolojik hikaye⁸³ bulunmaktadır. Ermenilerin kendilerine *Hay*

⁸⁰Kürt lehçeleri üzerine yapılan bazı çalışmalarda bu lehçelerin Acemceye yakınlık gösterdiği görülmüştür. Kürtçe üç belirli lehçeye ayrılmaktadır: Kuzeyde (Türkiye ve İran Azerbeycanı) Zaza lehçesi; ortada (Türkiye'nin Hakkari bölgesi, İran'ın Kürdistan Bölgesi, Kuzey Irak) Kurmanci lehçesi; güneydoğuda (İran'ın Kermanshah bölgesi) Gurani lehçesi konuşulmaktadır. Bu lehçelerden en önemlisi Kurmanci'dir çünkü çoğunlukla konuşulan lehçe budur. Bu aynı zamanda edebi ve yarı resmi bir dildir.Kuzey Irak'ta okullarda Kurmanci okutulur.Düz yazı ve şiirler Arap harfleriyle bu lehçede yazılır. Zaza ve Gurani ise sadece konuşulan lehçelerdir. Bu lehçelerdeki sözcüklerin çoğunun kökü Acemcedir, Kürtçede çok az Türkçe sözcük vardır. Sadece Tunceli, Harput, Elazığ bölgelerinde konuşulan Zazaca Türkçe'nin en çok etkisinde kalmıştır.(Hasan Arfa, *Kürtler Üzerine...*, s.15-16.)

⁸¹Lokman I Meho, *The Kurds and Kurdistan-A Selective and Annotated Bibliography*, Greenwood Press, London, 1997, s.7-8.; Michael M. Gunter, *Historical Dictionary of the Kurds-Historical Dictionaries of Peoples and Cultures*, No.1, The Scarecrow Press Inc.,Lanham, Maryland, and Oxford, 2004, s.xxv.

⁸² Hasan Arfa, *Kürtler Üzerine...*, s.12.

⁸³Bu konuda geniş bilgi edinmek için Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2000 adlı kitaba bakılabilir

lkelerine ise Hayastan dedikleri ise bir çok kaynakta gemektedir⁸⁴. Ermeni ırkını Nuh Peygambere dayandıran Khorenli Moiz, Toma Ardzrouni gibi Ermeni vakanvisleri olduğu gibi⁸⁵, Frikyalıları, Urartulara dayandıranlar da vardır⁸⁶. Şemsettin Sami ise Ermenilerin eski Kapadokyalılar veya Frikyalılarından gelmiş olduğu ihtimalleri üzerinde durmaktadır⁸⁷. Agopyan ise Ermenilerin tarihi ve kökeniyle ilgili çok az bilgi olduğu kanısındadır⁸⁸. Grldğu gibi hem Kürtlerin hem de Ermenilerin eski tarihi ve kökenleri hakkında farklı farklı bilgiler mevcuttur ve tarihçiler bu konularda fikir birliğine varamamışlardır.

Kürtlerin ilk ne çıkan özelliklerinin, aşiret⁸⁹ yapısı içinde yaşıyor olmalarıdır. Kürt aşiretleri, aynı soydan gelen ve en az bir ya da daha fazla gruptan oluşan ve onlara bağlanmış diğer insanları da içine alan karmaşık topluluklardır.

⁸⁴M. Streck, “Ermeniye”, İ.A. IV, s. 322.; Rahip Alişan, *Hayk’ın Zamanı ve Bayramı*, Paris, 1840, s.15’den aktaran Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.101.

⁸⁵Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yayınevi, 2001, s.21.; David Marshall Lang, *Armenia, Cradle of Civilisation*, London, 1980, s.94.

⁸⁶H. Pasdermajian, *Histoire de L’Armenie*, Paris, 1949, s. 23’den aktaran Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası...s.23*.

⁸⁷Şemsettin Sami, *Kamus-l A’lam II*, İstanbul, 1306, s.840.

⁸⁸ “...Böylece, bizim kuru tarihimiz tarihçiye çok az bilgi vermektedir. Bizim eski edebiyatımız kilise yazılarından öteye gidememiştir...Bizim eski edebiyatta yaşam tarzlarının, adetlerin, geleneklerin, ailenin ve toplumsal ilişkilerin tasviri yoktur...” (RAFFİ (Agop Melik Agopyan), Samvel, İzdatelstvo Ayastan, Erevan, 1971, s.15.’den aktaran Emin Arif Şıhaliyev, “Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus veErmeni Kaynaklarına Göre)”, *OTAM*, Sayı 17, 2005, s.1.)

⁸⁹ Arapça orijinali Al-‘Aşira olan aşiret kelimesi Arapçada kabile teşkilat ve taksimatında ilk ve en küçük cemaat manasındadır.Arapça’dan Türkçe’ye geçmiş olan bu kelime büyük aile manasını değiştirerek göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşayan oymak veya boy manasında kullanılmıştır.Arapçada büyük cemaate tekabül eden kabila kelimesi ise yine aksi manada Türkçeye geçmiş ve büyük aile anlamında kullanılmıştır.(İşlam Ansiklopedisi, M.E.B. Devlet Kitapları, Eskişehir, 2001, s.709-710.)

Aşiretler halinde yaşıyor olan Kürtlerin konuştuğu dil ise farklı lehçelere sahiptir. Yaşam biçimleri ve çok lehçeli dilleri, ortak bir toprak parçasına sahip olma duygusu (*territoriality*) yaşıyor olsalar da, Kürtlerin durağan bir Kürt kimliği, Kürt milliyetçiliği ve Kürt toprağının olmasını engellemiştir. Kürt tarihi adına iz bırakmış Kürt aşiretleri olmakla birlikte hiçbir zaman bir Kürt devleti var olmamıştır. Kürtler, yüzyıllardır Türkiye, İran, Irak ve Suriye’de yoğun olarak yaşamakla birlikte tarih boyunca Kürdistan ismini taşıyan, siyasal sınırlarla çevrilmiş ve çoğunluğu aynı kökenden gelen bir halkın yaşadığı bir devlet var olmamıştır⁹⁰.

Kürtlerin kökeni ile ilgili kesin olmayan bir çok bilgi mevcuttur. 1884 yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesinde Kürtlerle ilgili şu bilgiler mevcuttur: “...*Kürtlerin asabiyetinde ihtilaf vakidir. Dahhak-ı Mâri diye meşhur olan padişahın omuzlarında türeyip İblis’in talimi üzere yevmiye iki nefer insan çocuğu tegaddisiyle rahat yaşayan iki hayvan-ı acibin kurbanı olmamak için ahalinin cibâl ve saharaya tağrîb ettikleri erkek ve kız çocuklarının büyüüp yekdiğeriyle izdivâc ederek Kürt kavmi tenâsül eylediği ve hatta lisanları kendilerine mahsus ve karışık düzme bir şey olduğu rivayet olunur ise de sahîh olan Kürt, Fars kavminden münşa’ib ve lisanları dahi lisan-ı Fars’dan galat olarak ancak garip lügatlarla mahlût ve mürekkebdır*”⁹¹.

⁹⁰Basil Nikitine, *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s.13; Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s.28; Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.25; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.11; Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.211; David Seddon, *A Political and Economic Dictionary of the Middle East*, Europa Publications, UK., 2004, s.309; Mehrdad Izady, *The Kurds: A Concise Handbook*, Taylor & Francis Inc., Washington, D.C., 1992, s.3; Avraham Sela(Ed.), *Political Encyclopedia of the Middle East*, Continuum, New York, 1999, s.456.; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Doğu ve Güneydoğu Uygarlığına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1984, s.11-16.

⁹¹ *Salnâme-i Diyarbekir*, 1302 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 12, 1302, (Miladi 1884).

Kürt aşiretleri genel anlamda toprağa yerleşmiş olanlar ve göçebe olanlar olmak üzere iki bölüme ayrılırlar. Kürtlerden bir bölümü de yarı göçebe şeklinde yaşamaktadırlar⁹². Bu tanımlamayı yapan Minorsky başka bir kaynakta da Kürtleri; *1-Reis, 2-Reise bağlı savaşçı topluluklar ve 3-Göçebe-yarı göçebe-yerleşik halk tabakası* olarak üç ana gruba ayırmıştır⁹³. Bu sınıflamadan başka göçebeliği; *gerçek göçebelik, yaylacılık, yarı yaylacılık ve mevsime bağlı olarak cereyan eden hayvan göçü* olarak dört grupta toplayan araştırmacılar da vardır⁹⁴. Kürtlerin yaşam şartları ile ilgili olarak bahsedilen göçebelik tipleri bölgeye ve mevsime göre zaman zaman değişiklik göstermekle birlikte temel anlamda yerleşik aşiretler ve göçebe aşiretler olmak üzere iki ana grup altında toplanabilir.

Kürtleri genel anlamda iki grupta toplamakla birlikte, Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Kürtleri üç kısımda incelemek yerinde olacaktır. Bunlardan birinci grup hem Osmanlı içinde önemli görevlere talip ve sahip hem de Osmanlı'ya karşı oluşumlarda bulunup siyasi faaliyetler düzenleyen köklü Kürt aileleri grubudur.

⁹² V.Vladimir Minorsky, *Kürtler*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977, s.35.

⁹³ V. Minorsky, "Kürtler", *İ.A.*, 1967, s.1109.

⁹⁴ İsmail Beşikçi, *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar-Göçebe Alikan Aşireti*", Ankara, 1969, s.10. İsmail Beşikçi, Alikan Aşireti üzerine yaptığı çalışmalar esnasında göçebe türlerini 4 grup altında toplamıştır. 1-Gerçek Göçebelik: Sabit bir konuta bağlı olmadan büyük ölçüde hayvancılığa bağlı olarak yaşayan, hayvanlarını daha iyi besleyebilmek adına mevsimin ve bitki örtüsünün durumuna göre yayladan yaylaya, ovaya, bozkıra göçen ve sürekli çadır hayatı yaşayan, soy-sop ilişkileri kuvvetli olan bir insan grubudur. 2-Yaylacılık: Tarla tarımı ile birlikte hayvancılık yapan, yaz aylarında hayvanlarını daha iyi besleyebilmek için 1,5-2 için yaylaya çıkan, hayvanlarla birlikte insanlar da göçtüğü için yarı-göçebe denilen bir gruptur. 3-Yarı Yaylacılık: Tarım ve hayvancılığı birarada yürüten insanların yaz aylarında sıcaklık ve kuraklığın artmasıyla birlikte sürülerini birkaç çoban ile birlikte yaylalara gönderen, kendileri göçmeyen bir yaşam türüdür. 4-Trans-humance: Mevsime göre meralardan faydalanabilmek için büyük mesafeler arasındaki sürü göçmelerini ifade etmektedir. (İsmail Beşikçi, *Doğu'da Değişim...*, s.13.)

Bu ailelere örnek verecek olursak, yörenin zengin ve etkili şahsiyetlerinden biri olan Arif Pirinççizade'den söz edebiliriz. Tanzimat döneminde bölgede toplanan tımar ve zeamet vergilerini toplama hakkını elde eden ailelerden biri olan Pirinççizade'ler Diyarbakır civarında büyük bir otoriteye ve otuz köye sahiptiler⁹⁵.

İkinci grup ise Göçebe Kürtler (Aşiret Kürtleri) olarak açıklanan ve genelde toprak kavgalarında, Ermenilerle olan mücadelelerde ve halka saldırılarda gördüğümüz gruptur. Göçebe Kürtler ise daima çadır altında yaşarlar ve hayvanlarıyla meşgul olurlar asla ziraatle uğraşmazlardı. Göçebe Kürtler güz mevsimi geldiğinde güneye doğru yani Musul, Mardin ve Cezire çöllerine doğru giderler ve kış mevsimini orada geçirirlerdi. Bahar geldiğinde Hakkari ve Bohtan mahallerine gelirler ve buralardaki yaylaklarda ve sayfiyyelerde yaşarlar, güz vakti yine çöle dönerlerdi. Özellikle Van, Hakkari, Bitlis ve Irak hududu civarında yaşayan bu aşiretlerin nüfusları büyük bir hareketlilik halindedir ve hiç birinin nüfusu tam olarak belirlenememiştir. Ayrıca Hakkari vilayeti dahilinde özellikle Diyar ve Tahnub nahiyelerinde Nasturi diye adlandırılan bir çeşit Hristiyan halk yaşamaktaydı. Hakkari dahilinde yaşayan aşiretlerden bazılarının zaman zaman İran'a gidip orada ikamet ettiği ve bir süre sonra tekrar döndüğü zamanlar da olmuştur. Bunun sebebi, devlet tarafından aşiretlerin ıslah ve iskan edilmeye çalışılması olmuştur. Ziraatle uğraşmaya ve yerleşik bir düzende yaşamaya alışık olmayan aşair bu duruma tepki olarak İran tarafına kaçıp bir süre orada ikamet etmişlerdir. Bu durum zaten elli altmış seneden beri çözilemeyen Osmanlı-İran

⁹⁵ Rıfık Arslan, *Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme*, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, Diyarbakır, 1992, s. 52.; Eyüp Kıran, *Kürt Milan Esiret Konfederasyonu*, Elma, İstanbul, 2003, s.188.

sınırının tekrar gündeme gelmesine sebep olmuş ve iki devlet bu konuya tekrar odaklanmak durumunda kalmıştır⁹⁶.

Aşiret Kürtleri de denilen bu grup, bazı ağaların emirleri altındadırlar. Hayvancılıkla uğraşırlar ve askerlik yapmazlar. Bu aşiretlerin içinden bazen her biri ayrı kolu temsil eden üç dört ağa çıkar ve bu ağalar bazen kendi içlerinde ihtilafa düşüp meseleyi savaşa kadar götürülürd⁹⁷. Evliya Çelebi, göçer kürt aşiretleri için *Pesyan u Pozan* tabirini kullanmıştır⁹⁸.

Üçüncü grup ise Yerleşik Kürtler (Reaya Kürtleri) diye adlandırılan ve Osmanlı Devleti içinde vergilerini veren, tarımla uğraşarak yaşamlarını sürdüren Kürt halkıdır. Yerleşik Kürtler denilen grup kasaba ve karyelerde iskan ederler ve küçük ölçüde ziraai faaliyetlerde bulunurlardı. Ziraatle uğraşmaya çok hevesli olmayan bu grup lüzum edecek derecede ziraai faaliyetlerle meşgul olurdu. Yerleşik Kürtlerin nüfusları tam olarak tahrir olunmuş olmasa da Diyarbekir ve Mamuretü'laziz vilayetleri nüfusu bir dereceye kadar tahrir olunmuştur⁹⁹. Bazı kaynaklarda Reaya Kürtleri diye geçen bu grup, hiçbir aşirete mensup olmayıp hiçbir zaman kitle halinde yaşamazlardı. Çiftçilik, ticaret ve sanatla uğraşırlar; az miktarda yaptıkları hayvancılığı çift, yün ve süt için yaparlardı. Yazın köylerine yakın yaylalara giderler ve askeri hizmetlerde bulunurlardı¹⁰⁰. Bu tanımlamadan

⁹⁶ BOA.Y.PRK.MYD. 7/138, 29 Z 1305 (H), 06.09.1888 (M).

⁹⁷ Vladimir Teofiloviç Mayevskiy, *19.Yüzyılda...*,s.182.

⁹⁸ *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, Derleyenler Martin van Bruinessen..., s.364.

⁹⁹ BOA.Y.PRK.MYD. 7/138, 1888 (M).

¹⁰⁰ Vladimir Teofiloviç Mayevskiy, *19.Yüzyılda...*,s.179.

anlaşılacağı üzere tam bir yerleşiklik tanımı yapmak o dönem için çok da mümkün görülmemektedir.

Kürtlerin oluşturduğu aşiret içi sosyal yapıdan bahsedilirken kullanılması gereken bazı temel kavramlar vardır ki bunlar; 1-Çadır (*Aile*), 2-Zoma (*Yerleşme şekli*), 3-Kabile (*Kan akrabalığına dayanır*), 4-Aşiret (*Hısımlığa dayanır*), 5-Varlığı kabul edilen ortak bir ataya mensubiyet olarak sıralanabilir¹⁰¹.

Terminoloji olarak ise *Kürt* kelimesi, Ortaçağ'da Arap-Fars tarih yazıcılığında ve edebiyatında gelişigüzel bir şekilde *göçebe*, *çadıra yerleşip yaşayan*, *çoban* anlamlarında kullanılmıştır¹⁰². Bu terime zaman zaman *hırsız*, *soyguncu*, *hain*, *baskıcı*, *zalim* gibi anlamlar da yüklenmiştir¹⁰³.

Farklı bölgelerdeki Kürtler arasında etnik bir kimlikten ziyade toplumsal bir sınıfları tanımlamaya yarayan *guran*, *misken*, *kelavspi* ve *kırmanç* kelimeleri kullanılmıştır. Kürtler arasında, etnisitenin akışkan olduğu ve bir dereceye kadar kişisel tercihlere bağlı olduğu görülmüştür. Örneğin Zazaca konuşan bir sünni: Zazadır, Kürttür, Sünni müslümandır ve Osmanlı içinde yaşayan reayadır¹⁰⁴. Bu durum Kürt milliyetçiliğinin konuşulmaya başlandığı 20. Yüzyıl başlarına kadar bu şekilde devam etmiştir.

Orta Doğu'da bir çok istilalar sonucu ırklar birbiriyle karışmış olduğundan o bölge halkları için kesin bilgiler vermek bazen zor olabilmektedir. Bunu

¹⁰¹ İsmail Beşikçi, *Doğu'da Değişim...*, s.15.

¹⁰² Mehrdad R. Izady, "The Question of an Ethnic Identity: Problems in the Historiography of Kurdish Migration and Settlement", *Kurdish Times*, 1986, Vol 1/1, s.16-18.

¹⁰³ G.R. Driver, "The Religion of the Kurds", *BSOS*, 1922, Vol 2/3, s.498.

¹⁰⁴ Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik...*s.23-33.

belirleyebilmek için bazen konuşulan dil bazen de kişilerin kendilerini hangi gruba ait hissettikleri ölçüt olarak alınmaktadır. İlk ölçüt olarak Kürt lehçelerinden birini konuşuyor olmaları alınabilir. Diğer bir ölçüt olarak da Kürt olanların kendini Kürt saymalarıdır¹⁰⁵. Bilim adamlarının Kürtlerin soyu ile ilgili yapmış olduğu bir çok araştırma olmasına rağmen ortada kesin bir veriden ziyade bir çok araştırma sonucu bulunmaktadır.

*Ortadoğu coğrafyasında Türkiye, İran, Irak ve Suriye’de yaşayan bir etnik grup olan Kürtlerin topraklarına Kürdistan denir*¹⁰⁶ tanımlaması nasıl belirsiz bir tanımlamaysa, siyasi sınırlarla çevrilmiş bir kara parçası olmayan belirli bölgelerin *Kürdistan* şeklinde ifade edilmesi de bir okadar anlaşılmazdır. Selçuklular zamanında ortaya çıktığı rivayet edilen bu terimin¹⁰⁷ ilk kez 1340 yılında Qazvini’nin *Nuzhat-al-qulub* adlı eserinde geçtiğine inanılmaktadır. Bununla birlikte Kürdistan teriminin ilk kullanımını 11. Yüzyılın sonu veya 12. Yüzyıl başları diye kabul eden çalışmalar da bulunmaktadır¹⁰⁸. O dönemden beri kullanılagelen bu kavramı doğru tanımlamak ve doğru kullanmak oldukça önemlidir. Bu konuda yazılmış olan kaynaklar incelendiğinde bu terimin coğrafi tanımlamasının Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerleri ifade ettiği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁵ Hasan Arfa, *Kürtler Üzerine Tarih ve Folklor Yazıları*, “Kürtlerin Kısa Bir Tarihi”, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1991, s.12.

¹⁰⁶ Michael M. Gunter, *Historical Dictionary of the Kurds-Historical Dictionaries of Peoples and Cultures, No.1*, The Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland, and Oxford, 2004, s.xxv.

¹⁰⁷ V.Minorsky, “Kürtler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, s.1089-1114.

¹⁰⁸ Garnik Asatrian, “Prolegomena to the Study of the Kurds” in *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies, Yerevan*, V. 13, Leiden-Boston, 2009, s.20.

Kürdistan terimi coğrafi kategoriye ait bir isim olarak “-stan” son ekiyle oluşturulmuş bir kelimedir. Hint Kıtası dahil Orta Asya’da ve Yakın Doğu’da bu son ekle oluşturulan kelimeler Luristan, Hindistan vb. kelimelerinde olduğu gibi siyasi bir çağrışım olmadan coğrafi bir kordinatı ifade etmektedir¹⁰⁹.

Kürdistan terimi, Kürtçe konuşan insanların aşiret örgütlenmesi şeklinde yaşadıkları yerleri betimlemek için kullanılan ancak belirli bir toprak parçasını ifade etmeyen coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır. Hasan Arfa’ya göre “...*Kürtler siyasal bağımsızlığı bilmeden her zaman özgür kalmışlar, yönetsel ve siyasal sorumluluğun koşullarını ve ayrıntılarını öğrenmediklerinden dolayı kanun dışı davranan insanlar olmakla ün salmışlardır*”¹¹⁰.

Kâmûsu’l-A’lâm’da Şemseddin Sâmî Kürt ve Kürdistan terimlerini şu şekilde tanımlamaktadır: “*Memalik-i Osmaniye’nin Şark Cihetinde ve İran’ın hudud-u garbiyesinde vesair bazı mahallerinde sakin büyük bir kavim olup Aryaniler zümresinin İrani şubesine mensupturlar. Kürdistan, Asya-i garbiyede kısm-ı izamı Memalik-i Osmaniye’de ve bir kısmı İran’a tabi büyük bir memleket olup ekseriyet üzere ahalisi bulunan Kürt kavminin ismiyle tesmim olunmuştur. Bu isim taksimat-ı mülkiye ve siyasiyeye dahil olmayıp vaktiyle bizde Kürdistan valiliği ve şimdi İran’da Kürdistan eyaleti bu isimle mesmi maksatın bütününe ihdas etmediği gibi Kürtler dahi dağınık vesair akvamla karışık bulunduklarından Kürdistanın hududunu tamamiyle tayin etmek müşküldür*”¹¹¹.

¹⁰⁹ Th. Bois, “The Kurds and Their Country”, *Encyclopaedia of Islam*”, New Ed., Vol 5, s.439-447.

¹¹⁰ Hasan Arfa, *Kürtler Üzerine...*, s.21.

¹¹¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu’l-A’lâm*, Cilt: 5, (Mihran Matbaası, İstanbul, 1896’dan Tıpkıbasım), Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s.3839-3843.

Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermeniler için genel anlamıyla bir çerçeve çizilmesi gerekirse bu çerçeve içindeki birinci gruba; hem devlet içinde görev alıp hem de devlete karşı örgütlenen Ermenileri dahil edebiliriz. İkinci grup ise ülke dışına göç etmiş ve oradan faaliyetlerini sürdüren Ermeniler olarak sınıflandırılabilir. Üçüncü grubu kendi içinde ikiye ayırmak mümkündür. Birinci grup devlet içinde yaşamlarını olağan bir şekilde sürdüren Ermeni halkı; ikinci grup ise ticaretle uğraşan zengin Ermenilerdir.

Hem Kürtler hem de Ermeniler için tanımlanılmaya çalışılan bu üç grup kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmış ve birbirinden soyutlanmış değildir. Zaman zaman gruplar arası geçişler olmakta ve incelenilen duruma göre grupların aynı anda tüm grupların özelliklerini gösteriyor olduğu durumlara da rastlanmaktadır. Bu sınıflandırma, bu çalışma içinde Kürtlerin Ermenilerle ilişkileri bağlamında yapılan değerlendirmeler sonucu şekillenen ve Kürt-Ermeni ilişkilerinin seyrini aktarmakta yardımcı olacağı düşünüldüğü için kaba çizgilerle oluşturulmuş olan bir taslak çalışmasıdır. Bu sınıflandırma ışığında bazen bir bütün olarak bazen de belirtilen gruplar üzerinde durulup, çizilen bu çerçeveden Kürt-Ermeni ilişkileri aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Kürtlerin ve Ermenilerin Osmanlı Devleti içinde oluşturduğu genel yapı incelenirken ilk göze çapan ayrım Kürtlerin Müslim gruba, Ermenilerin ise Gayrimüslim gruba dahil olduğu olmuştur. Ermeniler din olarak Hristiyanlığı mezheb olarak da büyük bir çoğunlukla Gregoryenliği benimsemişlerdir. Bununla birlikte Ortodoks, Katolik ve Protestan Ermeniler de vardır. Osmanlı Devleti içinde konuştukları dil Türkçe olmakla birlikte kendi asli unsurlarını oluşturan öğeler dil ve din yani Ermenice ve Hristiyanlıktır. Kürtlerin de asli unsurlarını oluşturan iki olgu

dil ve dindir. Ancak dil Ermenilerdeki gibi homojen bir yapıya sahip değildir. Kürt dilinin bir çok lehçesi vardır ve çoğu zaman bu lehçeleri konuşanlar birbirlerini anlamazlar. Bu lehçeler kuzey lehçesi denilen Kurmanci, güney lehçesi denilen Sorani ve bunlardan başka Gurani ve Zazaca da vardır. Kürtlerde dilde olduğu gibi dinde de farklı mezheplere inanış vardır. Ermenilerle kıyaslandığında Kürtler dinleri ve dilleri itibariyle daha heterojen bir yapıya sahiptirler.

I. BÖLÜM

DOĞU VİLAYETLERİNİN SİYASİ, SOSYAL VE İDARİ YAPISI İÇİNDE KÜRTLER VE ERMENİLER (1828-1876)

1.1. XIX. Yüzyıl Osmanlısında İktisadi, Ticari ve Askeri Yapı

Osmanlı'nın XIX. Yüzyıl boyunca oluşturduğu iktisadi yapıyı anlayabilmek için öncelikle Osmanlı'da tarım ve hayvancılığın işleyişine bakmakta fayda vardır. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomik temellerinin büyük ölçüde tarım ve hayvancılık üzerine kurulduğunu söylemek doğru olacaktır.

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı tarımı bir çok olumsuzluk içermekteydi. Tarımda yağmur suyuna bağımlılığın olması, bazı bölgelerde güvenliğin sağlanamıyor olması ve vergi yükünün ağır olması ülke tarımına damgasını vuran olumsuzluklardı. Tarım teknikleri binlerce yıldır değişmemişti ve köylünün kredi imkanı olmaması onu tefecilere mahkum etmekteydi. Sonuçta bu köylünün mülksüzleşmesine yol açıyordu. Ayrıca köylünün yasalarla garanti altına alınmış mülkiyet hakları da yoktu. Kötü ulaşım şartlarına bir de devletçe görevlendirilen kimseler tarafından saptanan tek taraflı satın alma ücreti eklenince köylünün işinin ne kadar zor olduğu açıkça görülüyordu¹¹².

Osmanlı ekonomisinde ticaret ve endüstri önemli bir yere sahip olmakla birlikte toprak, devlet gelirlerinin büyük bir kısmını sağladığı için XIX. Yüzyılda da ana faktör olmaya devam etmiştir. Bu dönemde atılan bazı adımlar devletin

¹¹² Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London And New York, 1981, 25-44.

ekonomik ve siyasal tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreç 1808’de Sened-i İttifak ile başlamış ve 1839, 1856 Fermanları, 1858 Toprak Kanunu ve 1876 Anayasası ile sürdürülmüştür. Bu önlemlerin tümü genelde özel mülkiyetin, özelde toprak mülkiyetinin kabul edilmesi aşamasında bir rol oynamışlardır. Devletin müsadere hakkından vazgeçmesiyle birlikte gerçekleşen mülkiyet güvencesi ve 1838 Antlaşması’nın toprak sahiplerine kendi ürünlerini yabancılara ve onların temsilcilerine doğrudan satabilmeleri hakkı vermesi bazı bölgelerde tarımın ticarileşmesini hızlandırmıştır. Böylece toprağın değeri yükselirken toprak sahipleri de zenginleşmeye başlamışlardır¹¹³.

Osmanlı Devleti’nin iktisadi temellerinin dayandığı bir başka konu ise vergilerdir. Bu konuda da Fatih döneminden beri devam etmekte olan sorunlar vardır. İltizam sisteminde de bazı aksaklıklar olması, II. Mahmut’un vergi toplama yetkisini kendi atadığı memurlara verme konusundaki kararını uygulanmasına bir nevi destek olmuştur¹¹⁴.

İltizam Sistemi, vergilerin aynı olarak alındığı devirlerde kullanılmış olan bir tür tahsil çeşididir. İltizam sisteminde vergilerin tahsil yetkisi, devlet tarafından belirli bir bedel karşılığı anlaşılan mültezim denilen kişiye verilmiştir. Bu sistemde iltizama verilecek vergiler bölgelere göre arttırmaya çıkarılır ve en yüksek bedeli teklif eden şahısa bırakılırdı. Bu şahsın devlete ödediği bedel ile topladığı vergi arasındaki fark mültezimin kazancını oluşturmaktaydı¹¹⁵.

¹¹³ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.45-46.

¹¹⁴ Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 2001, s.41-42.

¹¹⁵ Coşkun Can Aktan, “Osmanlı İltizam Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 71, Nisan 1991, s.73.

İltizam sistemi uygulamadan kaldırılmak istenmişti çünkü, mültezimler taksitlerini zamanında ödemeyip geciktirmeye başlamıştı. Bunu çözmek adına mültezimlerden kefil isteyen devlet, taksitleri toplama tarihi geldiğinde bu kez de kefillerle muhatap olmak zorunda kalmış, kısaca bu formül işe yaramamıştır. Buna ek olarak bir de mültezimlerin davranışları halka zulüm ve eziyet boyutuna ulaşınca iltizam usulünü kaldırmak artık şart olmuştu. Tanzimat Fermanı'nda da iltizam sisteminin ülkenin en büyük sorunu olduğu ve en kısa zamanda kaldırılacağından sözedilmiştir. Bu vaat yerine getirilmiş ve iltizam sistemi ortadan kaldırılmıştır¹¹⁶.

Meclis-i Vâlâ'da alınan bir kararla *Muhassıl-ı Emval* adı verilen bir sistem oluşturuldu. Bu sistem içinde mültezimlerin görevlerini yerine getirmek üzere *muhassılıklar* kurularak *muhassıl* denilen ve devlet tarafından doğrudan sancaklara atanan memurlar görevlendirildi. Muhassılların yanlarına kendilerine yardımcı olacak bir mâl, bir nüfus ve emlak katibi verildi. Geniş yetkilerle donatılmış olan bu muhassıllar ın görevi hem kamu gelirlerini toplamak hem de tanzimat reformlarını anlatmaktı. Gittikleri yerlerdeki mülki amire bağlı olmayan bu kamu görevlileri, iltizam defterlerinde kayıtlı olan bütün gelirleri tahsil etme hakkına sahipti. Muhassılların vergi toplamak dışındaki bir başka görevi de yanlarındaki emlak katibinin yardımıyla nüfus ve emlak sayımı yapmak olarak belirlenmişti. Muhassıllara, vergi tespitinin ve diğer işlerin konuşulup karara bağlanması için yardımcı olması amacıyla sancak merkezlerinde ve kazalarda *Meclis-i Muhassılın* adlı meclisler oluşturulmuştur¹¹⁷.

¹¹⁶ Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi* ...,s.41-42.

¹¹⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.32-35.; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı*..., s.42-47.; Mustafa

Bu uygulamaya merkeze yakın yerlerden başlanmıştır. Muhassıllar kısa sürede bir çok kazada ve köyde bizzat tahrir yapamayacağı için tahrir işinin bir yılda bitmesi mümkün olmayacaktı. İşleri hızlandırmak adına kazalardan meclis tarafından bir memur ve yeterince katip görevlendirilerek muhassılların emrine verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu memurların belirtilen yerlerin tahririni yapması ve zaman zaman muhassılların bunları denetlemesi istenmiştir. Bu arada muhasılların her birine *Muhassılın Yedlerine İtâ Olunan Talimat-ı Seniyye* adlı bir talimatname dağıtılmıştır. Buna göre üyeler devletin çıkarlarını korumaya yemin edecekler ve ilkelere aykırı davrananlar cezalandırılacaktı¹¹⁸.

Bu vasıta ile vergi toplama işlerinin bir düzene gireceği düşünülmüştü. Bu şekilde yürülükten kaldırılan iltizam sisteminin yerine, devlet vergilerin kendi memurlarınca toplanması yolunu seçmişti. Bu sistemi yerleştirmeye çalışan II. Mahmut bu konuda istediği başarıyı sağlayamadı ve sadece iltizam sistemine bir süre ara vermiş oldu. Bu uygulamayla birlikte eyaletlerin mali işleri daha da karışmış ve yaklaşık iki yıl sonra bu girişimden vazgeçilmiş ve iltizam sistemine geri dönmüştür.

Muhassıllık sisteminde başarısız olunmasının sebeplerinden biri yapılan yenilikten memnun olmayanların direnmesidir. Bu kişiler mültezimler ve geçimi bu işe bağlı olan kimselerdi. Diğer sebepler ise eleman sıkıntısı çekilmesi, muhassılların eski mültezimlerle yakın olan kimselerden seçilmesi olarak sayılabilir. Bunun gibi

Gürhan Acar, “Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti Vergi Sisteminin Karşılaştırılması”, *Vergi Dünyası*, Ağustos 2001, s.88. ; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi...*, s.42.

¹¹⁸Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi...*, s.42-45.; Mustafa Serin, “Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri, *Başbakanlık I.Milli Arşiv Şurası*, 20-21 Nisan 1998, Ankara, s.724.

nedenlerle muhassıllık teşkilatı kuruluşundan iki yıl sonra kaldırılmış ve onların görevleri o yerin mülki idare amirlerine verilmişti. Bu şekilde zamanla yine iltizam sistemine dönmüş oldu. Islahat Fermanı'nda da iltizama son verilmesi üzerinde durulmakla birlikte bu çabalar sonuç vermemiş ve iltizam sistemi farklı alanlarda, farklı şekillerde varlığını sürdürmeye devam etmiştir¹¹⁹.

Tanzimat döneminde yeniden iltizam sistemine dönmekle birlikte vergi sisteminde bazı değişiklikler yapılmıştır. *Tekâlif-i Şer'iyye* adı altında çok çeşitli oranlarda alınan vergiler kaldırılarak yerine zirai ürünler için onda bir *öşür*, koyunlardan *ağnam resmi*, gayrimüslimlerden *cizye* alınması uygun görülmüştür. *Tekâlif-i Örfiyye* adındaki değişik türleri ve tahsilleri olan vergiler de birleştirilmiş ve onun yerine *an-cemaatin vergi* diye adlandırılan tek bir verginin alınması uygun görülmüştür¹²⁰.

II. Mahmut, Miri topraklar¹²¹ üzerindeki fiili mülkiyeti sınırlandırarak ve ayanın elindeki çiftliklerin bir kısmını müsadere ederek kırsal alanları daha yakından denetleyebilmek ve tarımsal artığın daha büyük bir kısmına el koyabilmek istedi. Batı Anadolu, Doğu Karadeniz bölgelerindeki uygulamaların yanı sıra Doğu ve

¹¹⁹ Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi...*, s.45.

¹²⁰ Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861*, Ankara, 1989, s.9-10.

¹²¹ *Miri topraklar (Arazi-i Miriye)*: Osmanlı İmparatorluğu'nda mülk topraklar dışındaki tarım topraklarının çıplak mülkiyeti devlete alıkonularak, istifade hakkının fertlere ait olduğu arazidir. Devlet araziden istifade hakkını *tefviz* adı verilen bir işlemle reayaya tevcih etmiştir. Tarla, çayır, yaylak, kışlak, koru gibi yerler miri araziden sayılır. Mutasarrıfın istifade hakkı mirasçılara intikal eder. Mutasarrıf tasarruf hakkını devletin izniyle başkasına ferağ edebilir. Bu usul sadece Osmanlı İmparatorluğu'na has bir usul değildir. Bu usule bazı farklarla Roma İmparatorluğu'nda ve Ortaçağ Avrupası'nda da tesadüf edilmektedir. (Ebu'l-ula Mardin, *Toprak Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1947, s.26.)

Güneydoğu Anadolu gibi merkezi devletin gücünün daha sınırlı kaldığı bölgelerde bile kimi Kürt aşiret reislerinin topraklarının ellerinden alındığı ve bu toprakların bir kısmının köylülere dağıtıldığı görülmüştür¹²².

Başarısız bir muhassıllık denemesinden sonra iltizam sistemine dönülmesi sonucu olarak yerel unsurlar ellerinde bulundurdıkları mültezimliklerle tarımsal artığın bir kısmına el koymayı sürdürdüler. Bu süreç uzunca yıllar devam etti. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'ne kadar taşradaki ayanın gücü azaltılabilmiş ama tamamen ortadan kaldırılamamıştır¹²³.

Arazi kanunnamesiyle kişiler tapulu topraklara sahip olmak suretiyle devlet arazisini işletme hakkına hukuken sahip olurken devlet de toprak üzerinde merkezi kontrolü sağlayacak ve böylece ayan nüfuzunu kırıp üretimi arttırmış olacaktır. Bu kanunname ile devlet arazisinin işletilmesinde istikrar sağlanması, vergi mükelleflerinin belirlenmesi ve vergi gelirlerinin arttırılması amaçlanmıştır. Arazi kanunnamesi, İslam ve örfi hukuka dayanması bakımından bir yenilik getirmemiş olsada bu alandaki hukuk kurallarını biraraya toplaması ve Batı hukuk tekniğiyle sitematize etmesi açısından önemlidir. Hatta o dönemin şartları göz önünde bulundurularak düşünüldüğünde, Barkan'a göre Arazi Kanunnamesi, Tanzimat döneminin “en muvaffak ve halis” eseridir¹²⁴.

¹²²Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914, 1980*, Chicago, s.202'den Nakleden Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde...*, s.98-99.

¹²³ Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, yayınlanmamış doktora tezi, University of California, 1973, Los Angeles, Bölüm 1'den Nakleden Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde...*, s.99.

¹²⁴Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.322-323.; Coşkun

1858 Arazi Kanunnamesine başarılı bir girişim olarak bakılsa da, bu kanunname devletin düşündüğü gibi ayanların ve aşiret reislerinin gücünü kırmadı hatta onlar için büyük avantajlar sağladı. Çünkü onlar 1858'den sonra geniş miri toprakları ucuz fiyatlarla devletten satın almaya başladılar. Kürt Aşiret reisleri küçük toprak sahibi köylüleri ortakçı durumuna indirgeyerek kendilerine kiracı sağladılar¹²⁵. Aslında 1858 mevzuatı bir yandan bağımsız köylülüğün konumunu güçlendirmiş bir yandan da daha önce kapalı alan olan toprak mülkiyetini pazar ilişkilerine açmış oldu. Böyle olunca da toprak fiilen satılabilir hale geldi¹²⁶. Bu durumda devlet istediği sonucu tam olarak elde edememiş oldu.

XIX. Yüzyıl başlarından itibaren genel durumu özetleyecek olursak; Sened-i İttifak Alemdar Mustafa Paşa'nın tasfiyesi ve ayan etkisinin azalmasıyla hükümsüz bir belge durumuna düşmüştür. Devletin vergi toplamak için atadığı memurlar ise yerel unsurların gücü sebebiyle çaresiz kalmış ve vergi toplamayı başaramamıştır. Ancak, 1858'de uygulamaya konulan Arazi Kanunnamesi ile devletin vergi toplama ve ayanların gücünü kırma konusunda küçük bir başarıya ulaştığı görülmüştür. Bundan başka II.Mahmut'un 1826 yılında Yeniçeri Ocağını kapatarak başka bir gelişmeye imza atmış olduğu görülmektedir.

Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1985, s.324.; Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış- Islahatlar Devri", (Çev. Süphan Andıç), Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C II., Derleyen Halil İnalcık ve D. Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.974-978.

¹²⁵Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, İstanbul, 1956'dan nakleden Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde...*, s.120-121.

¹²⁶ Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.264.

Yeniçeri Ocağının kapatılması, askeri gücün siyasal iktidara tabi olması açısından değerlendirilmiş ve II. Mahmut'un gerçekleştirmeye çalıştığı reformlardan en başarılısı olarak kabul edilmiştir. Asakir-i Mansûre-i Muhammediye adlı ordunun kurulmasıyla milli ordunun oluşmasına yönelik ilk adım atılmış oluyordu¹²⁷. Böylelikle merkez ve eyalet olmak üzere bu iki idari yapıdan oluşan ordu anlayışı ortadan kalkıyor ve bunlar tek ve düzenli bir ordu olarak Asakir-i Mansûre-i Muhammediye adı altında birleşiyorlardı¹²⁸.

Bundan başka, II. Mahmut'un 1826'da yeniçeri ocağını kaldırmasından sonra Anadolu'ya dağılan ocak mensupları çoğu yerde birleşerek soygun yapmayı sürdürmüşlerdir. Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Yunan savaşlarından dolayı yeterli önlemler alınamamış olduğundan bu durum uzun yıllar devam etmiştir¹²⁹. 1834 yılına gelindiğinde ise yeni bir askeri teşkilat kurularak ülke içindeki güvenliğin sağlanmasına katkıda bulunulmaya çalışılmıştır. Bu teşkilat: Redif¹³⁰ askeri teşkilatıdır. Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar bu taburlar askeri teşkilat içinde önemli bir rol oynamıştır.

Redif Askeri teşkilatının kurulmasına ilişkin ilk bilgi *Takvim-i Vekayi'nin* 15 Zilkade 1249 (26 Mart 1834) tarihli 80. sayısında yer almış, kurulma kararı ağustos

¹²⁷Suat İlhan, "Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Yapı İçerisinde Tanzimat'ın Yeri", *Belleten*, Cilt LV, s.371.

¹²⁸M. Esat Sarıcaoğlu, *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.54.

¹²⁹ Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, C II, s.191-193 ve *Takvim-i Vekayi*, defa 73'den nakleden Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*,... s.139.

¹³⁰ Kelime anlamı olarak redif *Kamus-i Türki'de* "sonradan gelen, arkadan gelen" şeklinde ifade edilmiştir.

ayında toplanan Meclis-i Şura'da verilmiş ve kurulması II.Mahmut tarafından onaylanmıştı¹³¹.

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra oluşturulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye alayları İmparatorluğun tüm asker ihtiyacını karşılamaya yetmiyordu.Girişilen askeri yenilikler sonunda 1834 yılında kurulan Redif askeri teşkilatı öncelikle mevcut orduya takviye olarak düşünülmüştür. Çünkü kalabalık bir düzenli ordunun sürekli silah altında bulundurulması hem büyük bir maddi yük getiriyor hem de ülkedeki tarımsal işgücünü azaltarak zirai faaliyetleri etkiliyordu. Oysaki ülkenin belli başlı gelir kaynakları bu ordu için kurulmuş olan Mansure hazinesine devredilmişti. Buna rağmen masraflar karşılanamıyordu.Bu yüzden 1834 yılında çözüm olarak yedek asker yetiştirilmesi yoluna başvurulmuş ve redif askeri teşkilatı kurulmuştur. Bir süre sonra bu teşkilatın işleyişinde sorunlar başgöstermiş ve 1836 yılında redif teşkilatının kurulmuş olduğu bütün sancaklar belirli merkezlere bağlanarak yeniden düzenlenmiştir¹³².

1844 yılına kadar bu birlikler nöbetleşe hizmet vermiş ama bu tarihten sonra yedek ordu konumuna getirilmişlerdir. Redif adı verilen bu askerler, sancaklarda taburlar halinde teşkilatlandırılmış ve bu askerlerden savaş alanlarında olduğu kadar iç güvenliğin sağlanmasında da yararlanılması hedeflenmiştir. Redif askerlerinin tesisinden sonra bunların harcamalarını karşılamak amacıyla yeni kaynak arayışına girilmiş ve bu amaçla Anadolu ve Rumeli'de bulunan sancak ve kazalara *iane-i cihadiyye* adında yeni bir vergi ihdas edilmiştir. Redif taburları muvazzaf ve yedek birliklerden oluşmuştur. Bu taburlar modern silahlardan ve eğitimli subaylardan

¹³¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Askerlik*, s İmge Kitabevi, Ankara, 2008,s.27-33.

¹³² Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Askerlik...*, s.27-39.

yoksundular. Bu birliklerinin sayıları ise yaklaşık olarak 130 bin civarındadır. 1869 yılına kadar Redif teşkilatı bu konumunu korumuştur. 1869 yılında yürürlüğe konulan yeni yasa ile Osmanlı silahlı kuvvetleri Nizamiye, Redif ve Müstahfız olmak üzere üç kısma ayrılmış, Redif kuvvetleri kendi içinde birinci ve ikinci tertip olmak üzere ikiye bölünmüştür¹³³. Sonuç olarak redif askeri teşkilatı, eksik olan asker sayısını desteklemeye ve ülke içinde asayiş sağlamaya yardım etmiş olsada ülkedeki iç güvenlik sorununu çözmeye yetmemiştir¹³⁴.

Tanzimat döneminde Anadolu’da iç güvenliği sık sık bozan bir diğer grup ise göçebe aşiretler olmuştur. Bu aşiretler, iç güvenliğin korunamadığı dönemlerde yerleşik halk için büyük bir tehlike oluşturmuşlardır¹³⁵. Bundan başka ülkenin iç huzurunu bozan bir başka hareket ise Tanzimat’ın uygulanmasına karşı çıkanların gösterdiği tepkilerdir. Tanzimat’ın uygulanması esnasında Anadolu’da en büyük

¹³³ Musa Çadırcı, “Osmanlı Ordusunda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)”, Birinci Askeri Tarih Semineri, *Bildiriler II*, Ankara, 1983 s.93.; Mübahat S. Kütükoğlu, “Redif Askeri Giderlerini Karşılama Üzere Alınan Bir Vergi: İane-i Cihâdiyye”, Birinci Askeri Tarih Semineri, *Bildiriler II*, Ankara, 1983, s.146-147.; Mübahat S. Kütükoğlu, “Redif Kıyafetlerinin Maliyetlerine Dair”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:41, sayı:1-4, İstanbul, 1985, s.283.; William Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, Hil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 30-31.; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye –Askerlik...* s.135-137.

¹³⁴ XIX. Yüzyıl sonlarında Osmanlı Ordusu 7 merkezden oluşuyordu. Nizamiye piyade ve süvarisi ile redif birliklerinin tamamına yakını 4. Ordu’ya bağlıydı. 1879 yılına kadar 4. Ordu merkezi Erzurum’da yer almıştı. 1879 yılından sonra 4.Ordu merkezi Erzincan’a nakledilmiştir. 1895 yılına gelindiğinde Osmanlı 7. ve 8. Fırkalarına bağlı 4. Orduda her biri 4’er taburdan oluşan 8 Piyade Alayı, 6 Süvari Alayı, 6 Topçu Alayı ve 56 Hamidiye Süvari Alayı yer almaktadır. 7. ve 8. Fırkaların Nişan taburları da 4. Ordu içerisinde yer almaktadır. (*Salnâme-i Askeri*, 1311/1895, s.467-634’dan aktaran Uğur Ünal, “XIX. Yüzyıl Sonlarında (1870-1900) Sivas Vilayetinde Askeri Yapı”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri 21-25 Mayıs 2007*, Cilt 1, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sivas, 2007, s.562).

¹³⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Askerlik...*, s.140.

tepki Cizre ve Hakkari bölgesinden gelmiş ve bu tepki büyük bir isyanla sonuçlanmıştır. Tanzimat'tan önce bölgenin yönetimini elinde bulundurmuş bir aşiretten gelen Bedirhan Bey, Cizre ve Midyat'ın Musul vilayeti'ne bağlanmasına karşı çıkmış ve bölge halkının da desteğini alarak isyan etmiştir. Bu arada Hakkari bölgesindeki Nesturiler¹³⁶ vergi vermemek için Bedirhan Bey'e karşı isyan etmişler ve böylece bölgedeki kargaşa ortamı iyice artmıştır. Tanzimat'ın uygulanması konusunda karşılaşılan bu güçlükler hükümeti harekete geçirmiş ve bölgedeki isyan bastırılmıştır¹³⁷. Tanzimat'ın uygulanması konusunda sadece bu bölgede değil bir çok bölgede sorunlarla karşılaşmıştır.

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla amaçlanan yapısal bağlamda büyük gelişmeler gerçekleştirilememiştir. Planlananın aksine, gayrimüslimlere sağlanan hak ve hürriyetler onları siyasal ve toplumsal bir bütünleştirmeye götürmekten çok ayrışmalarına zemin hazırlamıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinde genel anlamda siyasal, idari ve askeri alanda yeterli başarıya ulaşılamadığı gibi ticari ve ekonomik anlamda da bir başarı sağlanamamıştır. Vergi toplamakta zorlanan, savaşlarda yenilen Osmanlı Devletini borç sarmalına götüren sürece 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması da eklenmiştir.

¹³⁶*Nesturiler*: Nesturiler, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, İran, Çin ve Hindistan topraklarında yaşayan Hristiyan bir halktır. (Y.PRK.DH. 9/26'dan Aktaran Selahattin Satılmış, "XIX. Yüzyılda Hakkâri'de Hristiyan Bir Cemaat: Nesturiler", *Sosyal Bilimler Dergisi*, s.104.)

¹³⁷Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, TTK, 1987, s.101-102.; Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, s.193-194.

Balta Limanı Antlaşması'nın ilk üç maddesine bakıldığında şartların ne kadar ağır olduğu anlaşılmaktadır. Bu antlaşmanın 1. maddesinde Osmanlı hükümetinin İngiliz tebası ve gemilerine, o anda mevcut olan bütün kapitülasyon ve antlaşmalarca verdiği ayrıcalıkların sonsuza dek teyit edildiği ve Osmanlının o anda yada daha sonra başka devletlere verdiği hakların eşit şekilde İngiliz tebası ve gemilerine uygulanacağı hükmü yer alıyordu. Antlaşmanın 2. maddesiyle İngiliz tebasına Osmanlı devleti sınırları içinde yetişen yada üretilen her malı satın alabilme hakkı doğuyor; 3.madde ile İngiliz tüccarına yerli tüccarla aynı hakları tanınıyordu¹³⁸. Osmanlı Devleti, Balta Limanı Anlaşması ile bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçerek önemli bir gelir kaynağını kaybediyor¹³⁹ ve bu ayrıcalıklar Osmanlı el zanaatları sanayiini zayıflatıp çökertiyordu¹⁴⁰. Kısacası, Balta Limanı Antlaşmasıyla, Osmanlı topraklarında ticaret yapan İngilizler bir çok haklar ve kolaylıklar elde ettiler. Buna karşın Osmanlı hazinesi bir çok gelirden yoksun kaldı.

XIX. yüzyıl içinde imzalanan diğer ticaret anlaşmaları ile birlikte bu antlaşma Osmanlı ekonomisini Avrupa'daki sanayi birikimi için açık bir pazar konumuna sokuyor ve Osmanlı yasaları ve vergileri karşısındaki Osmanlı halkına göre yabancı tüccarlara büyük kolaylıklar ve avantajlar sağlıyordu¹⁴¹. İngiltere'ye ekonomik açıdan büyük ayrıcalıklar sağlayan bu anlaşmadan daha sonraları diğer batı ülkeleri

¹³⁸ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul, 1976, s.3-4.

¹³⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde...*s.22.

¹⁴⁰ Kemal H.Karpat, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.93.

¹⁴¹ Mehmet Murat Baskıcı, *1800-1814 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, .S.215.

de yararlanma fırsatı buluyordu¹⁴². Devleti'nin XIX. yüzyıl içinde içinde yaptığı başarısız ticaret anlaşmaları, savaş yenilgileri, yönetim sorunları ve ülke ekonomisinde karşılaştığı sorunlar onun artık dağılmaya başladığını tüm açıklığıyla ortaya koymuştur. Böyle bir durumda ise devreye geçen güçler imparatorluğun toprakları üzerinde emelleri olan devletler olmuş ve batılılarca *Doğu Sorunu* olarak adlandırılan sorun ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıldaki ekonomik ve ticari göstergeleri yabancı sermaye için oldukça avantajlı görünüyordu. Görünen o ki Osmanlının yol, liman, ulaşım ve kamu hizmetleriyle ilgili yatırım ihtiyacı oldukça büyüktü ve bu hizmetlerin yabancı sermaye tarafından sağlanması yabancılara parasal yönden büyük kazanç sağlayacaktı. Bununla birlikte yabancılardan iç pazarlarında ellerinde kalmış malları satmak için Osmanlı Devleti iyi bir pazardı. Bu sebeplerle bankacılık, demiryolu, liman-tersane, yollar, madenler, tütün ve belediye hizmetleri alanında Fransızlar, Almanlar, İngilizler ve Belçikalılar ülke içinde faaliyet göstermeye başlamışlardır¹⁴³.

1.1.1. Sosyal, Kültürel ve Günlük Hayatta Kürtler ve Ermeniler

Van, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Ma'muratü'l-Aziz ve Bitlis vilayetleri bu çalışmanın sınırlılıkları içinde olan vilayetler olduğundan Kürtlerin ve Ermenilerin oluşturduğu sosyal, kültürel ve günlük hayat için bu vilayetler temel alınmıştır. Osmanlı Devleti içinde oluşturulmuş olan *millet sistemi* temelli sosyal yapıdan

¹⁴² Tefik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm 1860-1990*, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s.9.

¹⁴³ Burhan Paçacıoğlu, "Osmanlının Son Döneminde Sivas'ta Kurulan Bir Komandit Şirket", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri...*, s.672.

yararlanılarak kültürel ve günlük hayatın dinamikleri ortaya konulduğu için konu başlığı her ne kadar Kürtleri ve Ermenileri işaret ediyor olsa da aslında incelen ilişkiler Müslüman ve Hristiyan halk arasındaki ilişkiler bütünü olmuştur. Neredeyse tamamına yakını Müslüman olan Kürtlerin yerleşiklik-göçebelik dışında bir ayrımlarının olmadan Osmanlı Devleti içinde Müslüman ve asli unsurlar olarak yaşıyor olmaları bunu düşündürmüştür.

Osmanlı Devletinde şehir merkezinde oturan Kürtler de Ermeniler de mahallelerde yaşarlardı. Osmanlı Devleti'nde mahalleler otuz-kırk ailenin yaşayabileceği büyüklükte teşkil edilirdi. Mahalle vergilerin saptanabilmesi adına önemli bir birimdi. Aynı mezhepten, aynı etnik kökenden veya aynı dinden olanlar çoğunlukla aynı mahallelerde yaşarlardı. Komşu ailelerin çoğu birbiriyle akrabalık ilişkileri içerisindeydi. Mahalleli kendi sokaklarına girenleri denetlerdi. Bu yüzden sokakların çoğu dar sokaklardan ya da çıkmaz sokaklardan oluşmaktaydı. Mahalleler şehirleri fiziki olarak meydana getiren birimlerdi¹⁴⁴. Osmanlılar, İslam şehir tipinin üç ana ögesi olan *cami-pazar ve hamam*'ı Orta Asya şehir tipinin üç ana ögesi olan *iç kale-şehristan ve rabad* ile birleştirmişler ve yeni sentezler oluşturmuşlardır. Bunlardan başka mahalle, bedesten ve çarşı da Türk şehirciliğinin önemli unsurlarından sayılmıştır¹⁴⁵. İncelencek olan vilayetlerde de yukarıda bahsedilen mahalle, çarşı, bedesten gibi unsurları görmek mümkündür.

Van Vilayeti, Van ve Hakkari Sancağı olmak üzere iki sancaktan oluşuyordu. Van vilayeti ve bu vilayete bağlı sancaklarda Müslümanlar, Ermeniler, Nasturiler ve

¹⁴⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s.165-178.

¹⁴⁵ Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 75.

Yahudiler yaşamaktaydı. Müslüman grubu Türkler ve Kürtler oluşturmaktadır. Türklerin yerleşik Kürtlerin ise göçebe olarak yaşadığı bu bölgelerde Ermeniler ise gayrimüslim grubu oluşturmaktadır. XVI. Yüzyılda Van'da Ermenilerin toplam nüfusun yüzde otuzunu oluşturduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır¹⁴⁶.

Van Vilayeti'nin merkezinde yaşamakta olan Ermeniler devlet memuru¹⁴⁷, tüccar, çevirmen, banker, doktor, gazeteci, dış doktoru olarak çalışmaktadır. Bu grubu teşkil eden Ermeniler durumları itibariyle tarımla uğraşan Ermenilerden daha iyi bir duruma sahipti. Şehrin ticaretini de elinde tutanlar Ermenilerdi. Şehir dışında yaşamakta olan Ermeniler ise kendi geçimlerini sağlayacak şekilde toprakla uğraşırlardı¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, The University of Utah Press, Utah, 2006, s.18.; "Van, Eastern Turkey", *The Missionary Herald*, Vol.LXXI, June 1875, s.161-163.

¹⁴⁷ Devlet dairelerinde çalışan Ermeniler Van Vali Yardımcılığından İstinaf ve Bidayet Mahkemesi üyeliğine, tahrir ve vergi memurluğuna kadar her kademedede görev almışlardır. Van vilayet merkezinde ve merkeze yakın yerlerdeki yerleşim birimlerinde görev alan memurlardan örnek verecek olursak: Ohannes Ferid Efendi: Van Vali Yardımcısı; Patrik Temsilcisi Arsen Efendi, Avadis Efendi: Van İdare Meclisi Üyesi; Viçin Efendi: Adliye Müfettişi; Vartan Efendi: Müdde-i Umumisi Hesap Katibi; Agop Ağa: Belediye Meclisi Üyesi; Bogos Ağa: Ticaret Mahkemesi Üyesi; Sister Efendi: Başmühendis; Mardirus Efendi: Hazinekar; Abdah Efendi: Vergi Memuru; Keşişyan Dikran Ağa: Tahrir Memuru; Agop Efendi: Polis Teşkilatında Üçüncü Komiser; Manok Efendi, Ohannes Efendi, Teşan Efendi: Polis Memurları; Agop Ağa: Belediye Meclisi Üyesi; Markar Efendi: Belediye Kalemî Müfettişi; Mıgırdiç Efendi: Muhasebeci...BOA. Y.PRK.DH.6/62, 1311 (H), 1895-1896'dan Aktaran Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.243-244.; Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *The Armenian...*, s.69-270.

¹⁴⁸ Harry Finnis Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, Beirut, 1965.; Anahide Ter Minassian, "The City of Van at the Turn of the Twentieth Century", *Armenian Van-Vasporakan*, Mazda Publishers Inc., 2000, s.171.

Van Vilayeti ve çevresinde yaşayan en büyük Kürt aşireti Haydaranlı Aşireti'dir. Bundan başka bölgede; Şikak, Sipikanlı, Goyan, Miran, Celali, Modeki, Ertoşi Aşiretleri yaşamaktadır¹⁴⁹. Kürt aşiretlerinin bir kısmı göçebe bir kısmı ise yarı göçebe bir hayat tarzına sahipti. Goyan ve Miran gibi aşiretler yarı göçebe, Celali aşireti ise tam anlamıyla göçebe bir aşirettir. Ertoşi ve Şikak aşiretleri ise yerleşik olan aşiretler arasındadır. Aşiretlerin yerleşik yada göçebe olma durumları bölgede meydana gelen siyasi olaylar, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi nedenlerle zaman zaman değişebilmektedir. Hasananlı Aşiretini örnek verecek olursak yarı göçebe şeklinde yaşamakta olan bu aşiret sakinleri 1890'larda yerleşik yaşama geçmişlerdir¹⁵⁰.

Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti, Ma'muratü'l-Aziz ve Malatya sancakları ile bu iki sancağa bağlı kazalardan oluşmaktaydı. Hısn-ı Mansur¹⁵¹ kazası Malatya Sancağı'na bağlı kazalardan biriydi. Bu kazada yaşayan Ermeniler Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi burada da tüccarlar ve esnaflar şeklinde gruplanmışlardı. Bu meslek grupları arasında; kunduracılık, bakkallık, terzilik¹⁵², demircilik, kalaycılık¹⁵³, köşkerlik¹⁵⁴, bıçakçılık¹⁵⁵, meyhanecilik¹⁵⁶, boyacılık ve

¹⁴⁹ Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri...*, s.245.

¹⁵⁰ Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *The Armenian...*, s.69-270.; Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, July to December, 1908, Number 38.'den Aktaran Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri...*, s.246.

¹⁵¹ Hısn-ı Mansur (Adıyaman).

¹⁵² Canan Yörür, *259 Numaralı Adıyaman Kadı Sicili (H.1312/1895)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Eylül, 2006, s.78, 79, 124.

¹⁵³ Canan Yörür, *259 Numaralı Adıyaman...*, s.117, 135.

¹⁵⁴ Canan Yörür, *259 Numaralı Adıyaman...*, s.73.

kuyumculuk¹⁵⁷ gibi mesleklerle uğraşmaktaydılar. Özellikle Besni olmak üzere diğer kazalarda ise tüccarlıkla uğraşan Ermeniler¹⁵⁸ bunun yanında meclis azalığı, polis komiserliği ve diğer devlet görevlerinde çalışmaktaydılar¹⁵⁹.

Şehir merkezi dışında oturmakta olan Ermeniler ise genel olarak tarım ve bahçecilik ile uğraşmaktaydı. Esnaflıkla uğraşmayan şehirdeki Ermenilerin bir kısmının ise şehir merkezinin yakınlarındaki Vartana köyü gibi küçük yerleşim birimlerinde bağları ve bahçeleri bulunmaktaydı. Onlar da bu küçük topraklarda rençberlik yaparak yaşamlarını sürdürmekteydi. Adıyaman ve çevre kazalarda yaşayan bu Ermeniler, Ermeniceden daha çok Kürtçe ve Türkçe konuşmaktaydı. Protestan misyonerlerin Adıyaman'da eğitim faaliyetlerine başlayıp okullar açmalarına kadar bu civardaki Ermeniler Ermenice değil de Kürtçe konuşmaya devam etmişlerdir¹⁶⁰.

XIX. yüzyıl içerisinde Osmanlının Doğudaki yerleşim birimleri için de ekonomik temeller büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra toprak mülkiyetinin artması sonucu tarıma olan yönelme

¹⁵⁵ Canan Yörür, *259 Numaralı Adıyaman...*, s.71.

¹⁵⁶ Ömer Faruk Gökdeniz, *262 Numaralı Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kadı Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahraman Maraş, Mart 2006, s.59.

¹⁵⁷ Ömer Faruk Gökdeniz, *262 Numaralı Hısn-ı Mansur...*, s.53.

¹⁵⁸ Canan Yörür, *259 Numaralı Adıyaman...*, s.119.

¹⁵⁹ BOA, DH.MUİ., Belge No:21-2/38'den Aktaran Murat Gökhan Dalyan, "Adıyaman'da Protestanlık Faaliyetleri ve Protestan Ermeni Kilisesinin Kurulması, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2009, s.222-223.

¹⁶⁰ Canan Yörür, *259 Numaralı Adıyaman...*, s.72.; Mamuretülaziz Salnamesi, 1312/1894, s.235.

artmıştı ama buna rağmen XIX. yüzyılda tarımın ticarileşmesi sürecinden en az etkilenen bölge Doğu Anadolu olmuştur. Bunun sebebi demiryollarının veya başka bir ucuz nakliye şeklinin olmamasıdır. Bölgenin tarımsal üretimi sınırlı miktarlarla ancak deve kervanlarıyla başka yerlere nakledilebiliyordu¹⁶¹. Uzak mesafelere tahıl nakliyatı ancak o bölgelerde kıtlık fiyatları geçerli olduğunda yapılabilirdi. Erzurum’da geçimlik tarım ve uzak pazarlar için hayvancılık yapılırken, iklim ve toprak koşullarının daha elverişli olduğu Mamüretü’l-aziz’de yakın pazarlar için sebze ve meyve yetiştiriliyordu¹⁶². Ancak dönemin genel şartlarından dolayı üretilen tarım ürünlerinin pazarlara ulaştırılamaması sonucu bölgedeki tarım büyük ölçüde geçimlik tarım şeklinde kalmış, ticaret ilerleyememişti.

Bitlis Vilayeti, denizden uzak ve dağlık bir bölgede yer almaktadır. Bu sebeple Bitlis Vilayeti’nin ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır¹⁶³. XIX. Yüzyılda, ticaret faaliyetlerinin Bitlis ekonomisindeki yeri oldukça az ve sınırlıdır . Bitlis ve civarında Pazar ve ticaret için değil ihtiyaca ve günlük tüketime yönelik geleneksel ekonomik yapı egemendir. Bu durum ise ticaret hacminin darlığının temel sebebidir¹⁶⁴.

Diyarbakir Vilayeti’nin XIX. Yüzyılın ilk yarısındaki yerleşim yapısına bakıldığında şehirde 120 mahalle olduğu tespit edilmektedir. Bu mahallelerin 65’i

¹⁶¹ Accounts and Papers, “Commercial Reports” from Diyarbakır, Aleppo, Erzurum Van for the years 1900-1913’dan nakleden Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde...*, s.119.

¹⁶² Accounts and Papers, “Commercial Reports” from Erzurum for the year1906’dan nakleden Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde...* s.121.

¹⁶³ Ebru Polat, H.1316.1317.1318 (M.1898.1899.1900) Tarihli Bitlis Vilâyet Salnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Erciyes Üniv. SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2006, .s.406.

¹⁶⁴ Bitlis” Yurt Ansiklopedisi,s,1408.

Müslüman, 13'ü gayrimüslim ve 42'si de farklı etnik yapıyı barındıran karışık mahallelerdi. Mayıs 1847 tarihli bir vergi tevzii defterinden anlaşıldığı üzere Diyarbakır'da yaşayan Müslüman olmayan unsurlar; Millet-i Süryani, Millet-i Keldani, Millet-i Ermeni, Millet-i Ermeni Katoliği, Millet-i İsavi, Millet-i Rum, Millet-i Rum Katoliği, Millet-i Yahudiyan'dır. Sayıları çok olmamakla birlikte Yezidi, Kıpti, Şemsi gruplara da rastlanmaktadır¹⁶⁵. Diyarbakır vilayetinde yaşayan Müslümanlar kendi içerisinde Türk, Arap, Kürt, Zaza, Kızılbaş, Çerkes gibi değişik etnik ve dini gruplardan oluştuğunu belirtmekle birlikte, bunların kesin oranlarını söylemek ve tespit etmek mümkün değildir. Bunun nedenine gelince İslami temellere ve dini referanslı millet sistemine göre yönetilen Osmanlı Devleti'nde Müslüman olan bütün unsurlar nüfus ve etnik durumlarına bakılmaksızın “Müslüman” olarak değerlendirilirdi¹⁶⁶.

Diyarbakır Vilayeti ve çevresi XIX. Yüzyılda; iç çatışmalar, göçler, salgın hastalıklar ve ayaklanmalardan etkilenmiştir. Özellikle 1897'den sonra Amerika'ya Ermeni göçü başlamış bulunuyordu. Hükümet Ermenilerin göç etmesine karşı olduğu için kaçak göçler başlamıştı¹⁶⁷. Fransa'daki Osmanlı Büyükelçiliği'nin Hariciye

¹⁶⁵ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, s.31-263.; (Diyarbakır ile ilgili etraflı bir bilgi için: İlhan Palalı, *XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre)*, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya, 1999.)

¹⁶⁶ Oktay Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2006, s.18.

¹⁶⁷ ...Bu işi yapan da Misbanyan adlı zengin bir Ermeninin kayınbiraderi olan Bogos'tu. Cesur bir Ermeni olan Bogos, sırf Ermeni hayatına hizmet etmek amacıyla katırcılığı meslek edinmişti. Bir taraftan Ermenileri kaçırıp Halep veya Beyrut'a götürür, dönüşünde de her çeşit silahı katırlarına yükleyerek Diyarbakır'a dönerdi. Gelirken hemen şehre girmez, önce ya Koca Oseb'in Mardin Kapısı dışındaki değirmenine ya da Çırağban piriñ dingine uğrar silahları burada saklar sonra şehre gelirdi. Misbanyan ticaretten çok askeri ihaleleri alan, hükümet nezdinde hatırı sayılan zengin bir

Nezareti'ne gönderdiği 11 Eylül 1896 tarihli raporda Fransa'nın Marsilya şehrine önemli oranda Ermeni mültecinin geldiği belirtilmiştir. Bu raporda belirtilen isimler arasında Kirkor Samelyan, Kiorg oğlu Stephan, Serkos oğlu Hagop, Agop Garmicyan adlı kişilerin Diyarbakirli olduğu ve genelde Protestan olan bu kişilerin İskenderun'dan Kıbrıs'a oradan da Marsilya'ya geldikleri anlatılmaktadır¹⁶⁸.

Ali Emiri, 1895 yılında şiddetli kolera salgını olduğundan bahseder. Bu salgında ahalinin büyük bir kısmının öldüğünü, önemli bir bölümünün dağlara çekildiğini belirtir¹⁶⁹.

Diyarbakir'de yaşamakta olan gayrimüslim nüfusun büyük bir çoğunluğunun, Müslüman halk ile iyi münasebetleri olduğu belirtilmektedir. Herhangi bir haksız durumda gayrimüslimlerin dava hakkına sahip oldukları, dini bir hoşgörünün mevcut olduğu, dini ibadetlerini tam bir özgürlük içerisinde yerine getirdikleri, hatta bazen gayrimüslimlerin Müslümanlarla ortaklık yaptıkları görülmektedir. Bunun sonucu olarak şehirde yaşayan unsurların önemli bir kısmı büyük ölçüde kaynaşmıştır. Bu durum bazı kişilerin kendi istekleri ile İslam'ı kabulüne ortam hazırlamıştır. Bu

Ermeni idi.Bunun David adlı büyük oğlu da silah kaçakçılığı yapardı. Hükümet bu kaçakçılıkları önlemek için sıkı önlemler alma gereğini duymışs, Halep'ten gelen ticari eşyanın bile denklere aranmadan şehre sokulmaz olmuşt...

(Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbakir'in Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları", *Kara-Amid Dergisi II-III*, Yıl 2-4 Sayı, 1956-1957, s.311-312).

¹⁶⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, Cilt: I, Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Numara: 58, s. 102,103.

¹⁶⁹ Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Şark Vilayetleri, Sadeleştirenler: Abdülkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Kayseri*, 1992, s. 27.

kaynaşma isim ve lakaplara da yansımış, gayrimüslimler İslami isimler kullanmaya başlamışlardır¹⁷⁰.

1.2. Doğu Vilayetlerinde İdari Yapılanma

Osmanlı taşra örgütlenmesinin temel idari birimi olan sancakların sınırları çok fazla değişmemiş ancak eyalet sınırları genelde değişmiştir. Eyalet sınırlarının sıkça değişmesinin nedeni ise coğrafi şartlar ve ulaşım gözönünde bulundurularak sağlıklı bir yönetim oluşturabilmek amacı taşımaktadır. Bu değişimler bazı sancakların bir eyaletten diğerine dahil edilmesi veya bazı özel durumlarda sancak içindeki bazı kazaların başka bir sancağa dahil edilmesi şeklinde olmuştur¹⁷¹.

Merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışan Osmanlı Devleti için yerel güç unsurları her zaman sorun teşkil etmiştir. Şehirlerde zengin ve köklü aileler ve aydınlar, kırsalda ise aşiretler yerel güç unsurları olarak XIX. Yüzyılın sonuna dek Osmanlının karşısına birer sorun olarak çıkmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti, yerel güçleri kendi denetimine alabileceği bir merkezi yönetim sistemi oluşturmayı başaramamıştır. Ancak, Osmanlı Devleti'nin özellikle Tanzimat Devri'nden itibaren bu konuda yoğun olarak yapılandırma çalışmalarında olduğu görülmüştür.

Geleneksel olarak Tanzimat Devri olarak adlandırılan 1839-1876 yılları arasında ülke yönetiminde köklü değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Bu değişikliklerin tüm bölgelerde aynı anda uygulanmadığı bilinmektedir. Bunlardan eyaletlerle ilgili olanlarına bakacak olursak önce uygulama bölgelerindeki bazı

¹⁷⁰ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır ...*s.263-265.

¹⁷¹ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK Yayınları, Ankara, 2006, 121-125.

eyaletlerin sınırlarının değiştiğini görürüz. Bazı sancaklar bağlı bulunduğu eyaletlerden alınıp başka eyaletlere bağlanmış ve böylece yeni eyaletler oluşturulmuştur. Bu uygulamanın güvenliğin sağlanması, vergilerin toplanması gibi konulara yardımcı olacağı d ş n lm ştur. Tanzimat yenilikleri, II. Mahmut'un giriştiği yeniliklerin devamı niteliğinde olmuştur. Yeni bir düzenin başlamasıyla ilgili olarak kesin bir tarih vermek yanıltıcıdır.       yapılan düzenlemeler genelde birbirinin devamı niteliğindedir. Tanzimat reformları da II. Mahmut'un yapmaya çalıştığı düzenlemeleri destekler nitelikte olmuřtur¹⁷².

Tanzimat'la birlikte yönetimde yapılan reform, valilerin yetkilerinin kısıtlanmasıyla ilgili olmuştur. Bu nedenle valilerin elinden mali işlerle ilgili sorumluluk alınmış ve bu görev Padişah tarafından atanan geniş yetkili amirlerin eline verilmişti. Valilere yalnızca güvenlik işleri bırakılmıştı. Yönetimin her kademesinde halkın da katıldığı merkez ve taşra meclisleri oluşturuldu; kadılar şeyh lislamlığa bağlı kalmaya devam etmekle birlikte kadı vekilleri diğer memurlar gibi maaşa baęlandı¹⁷³.

Tanzimat ve Islahat reformlarıyla birlikte bazı değişikliğe uğrayan eyalet yönetimi yeni bir yapıya büründü. Bu reformlardan başka, hazırlanan nizamnamelerle de yeni bir yapı ve işleyiş oluşturulmaya  alıřıldı¹⁷⁴.       merkezi

¹⁷² Musa  adırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye:    e Yönetimi...*, s.107-173.

¹⁷³ Halil İnalçık, *Osmanlı Devleti Toplumunu ve Ekonomisi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, s.363.

¹⁷⁴ Eyalet sisteminin değiştirilerek 1864 Nizamnamesinin kabul edilmesiyle ilgili olarak, 1866 yılında devlet bir tebliğ yayınlar ve vilayet sistemine geçilmesinin    nedene dayandığını açıklar. Bu sebepler; a-Bürokrasinin her bölümü bir merkeze bağlanacak ve yürütme gücü süratle işlerlik kazanacaktır.

otoritesi iyice zayıflamış olan Osmanlı Devleti için eyaletleri yönetmek artık büyük bir sorun haline gelmiş, eyaletler üzerinde kontrol sağlanamaz olmuştu. Oysaki merkezi otoriteyi güçlendirme adına yapılan çalışmalar II. Mahmut döneminden itibaren devam etmekteydi. II. Mahmut dönemindeki bu alanda yapılan uygulamalardan biri, valilerin yetkilerinin azaltılarak onların mali yetkilerinin merkezden atanan maliye memurlarına verilmesi olmuştu. II. Mahmut'un oluşturmaya çalıştığı merkeziyetçi yönetim yapısı içindeki bu yetki kısıtlaması daha sonraki dönemde bir sorun olarak ortaya çıkacak ve valilerin yetkileri yeni bir düzene konulacaktır.

II. Mahmut döneminde oluşturulan devlet yönetimindeki bu merkeziyetçi eğilim sonucu valiler en küçük kararları alma konusunda bile merkeze danışmak zorunda kalmıştı. Bu durum sürekli bir yazışma ve cevap bekleme şeklini almıştı. Tanzimat'ın sonlarına doğru merkezi idareyi yoğun bürokratik işlerden kurtarmak artık zorunlu bir hale gelmişti. Bu sebeple vali seçiminin iyi yapılması gerekiyordu. Ayrıca valilerin yetkilerinin arttırılarak her meseleyi merkeze bildirme zorunluluğu olmadan kendilerinin karar vermesi sağlanmalıydı. Böylece işler hızlanmış olacaktı. Bu sebeple, Vilayetlere geniş yetkileri olan bilgili ve donanımlı valiler atandı. Böylelikle olayların çözümünde zaman kaybı olmayacak ve merkez görevlileri de kendi işleriyle ilgileneceklerdi. Bu gelişmeler yaşanırken Avrupa Devletleri de mülki idarenin her kademesinde gayrimüslim tebanın daha etkin bir şekilde yer

b-Yargı düzenlenmiş olacaktır. c-Memleket meclislerinin düzenlenmesi, üyelerin halk tarafından seçilmesi ve memleketin yönetimine, imarına ve diğer işlerine ait sorunların her vilayetlerin umumi meclislerinde çözümü sağlanacaktır.(İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli*..., s.55.)

almasını istiyor ve bu sebeple reform isteklerini dile getiriyordu¹⁷⁵. Bu sebeptendir ki XIX. Yüzyıl boyunca Avrupa Devletleri, yönetsel kademelenme değişiklikleri yapılması ve yerinden yönetim uygulamalarına geçilmesi konusundaki ısrarlarını sürdürmüştür.

Tanzimat Fermanı ile girişilen yeniliklere bir süre sonra nizamnamelerle devam edilmiştir. Gayrimüslimlerin de yönetime katılmalarının sağlanması; Islahat Fermanı'nın ardından ülkede çıkan isyanların bastırılması gibi konuları da kapsayan sorunların çözüme kavuşturulmasını hedefleyen ve mülki idareyi düzenlemeyi hedefleyen nizamnameler yayınlanmıştır.

Bu yüzyıl Osmanlı Devleti için sürekli olarak ıslah ve düzenlemelerin yapıldığı bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda sık sık nizamnameler, yönetmelikler ve talimatnameler yayınlanmıştır. Bunların büyük bir bölümü devletin vilayet idaresi sorunu ile ilgili olmuştur¹⁷⁶.

Bu nizamnamelerden ilki 7 Kasım 1864 tarihinde yürürlüğe konulmuş olsa da aslında ilk Osmanlı taşra örgütü 1861'de bir nizamname ile Lübnan'da kurulmuştu¹⁷⁷. Lübnan Nizamnamesi'ne göre, Cebel-i Lübnan, doğrudan Babiâli'ye

215 Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, (Yayına Hazırlayan, Y.Halaçoğlu), İstanbul, 1980, s.110-111; İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Yenileşmesinin Diyarbekir Eyaleti'nin İdari Yapısı Üzerindeki Etkileri", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:13, Sayı:38, Kış 2009, s.380.

Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1996, s.137-138.

¹⁷⁶ Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa, *A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 37, Ankara, 2005, s.99.

¹⁷⁷ Cebel-i Lübnan Nizamnamesi; İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, İtalya, Rusya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan bir kurul tarafından hazırlanmıştır. Bununla, Lübnan'a idarî, adlî ve malî bir özerklik verilmiş olunuyordu. Lübnan'da Osmanlı askeri bulunmayacak, Lübnan İstanbul'a vergi

tabi ve Babiâli tarafından tayin edilmiş olan Hristiyan bir mutasarrıf tarafından idare edilecekti. Bu mutasarrıfa her türlü idari ve mali yetkiler verilecek ve bu mutasarrıfın başkanlığında bütün Lübnan'ı temsil eden bir idare meclisi olacaktı. Lübnan, altı kazaya ayrılacak ve her birinde cemaatler tarafından seçilen 3-6 üyeden meydana gelen bir idare meclisi görev yapacaktı. Lübnan'da oluşturulan bu yapı *imparatorluğu özerk eyaletlerden kurulu kozmopolit bir yönetime* götürüyordu. Lübnan, *özerk bir idareye* sahip olmuş oluyordu¹⁷⁸.

Bu durum Osmanlı için iyi bir gelişme olmasa da Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla yapılması planlanan uygulamalar kapsamında olduğu için gayrimüslimlere bir takım haklar verilerek yeni bir yapıya doğru gidiliyordu. Avrupalılar böylece istedikleri düzeni sağlamış oluyordu. 1861'deki bu nizamnameyi takiben 1864 yılında yeni bir nizamname gündeme gelecekti. Tüm bunlarla birlikte kısaca söylemek gerekirse; eyalet sisteminden vilayet sistemine geçiş başlamış oluyordu.

Sencer'e göre, 1864 Vilayet Nizamnamesi, Tanzimat düzenlemelerinden sonra taşra yönetiminde yapılmış olan ilk sistemli düzenlemedir¹⁷⁹. Bu nizamname, idari alandaki sorunları çözmek ve gayrimüslimlerin taleplerine cevap vermek

ödemeyecekti. Kısacası Osmanlı Orta Doğu'daki bir eyaletini kaybetmiş oluyordu. Lübnan ise ayrıcalıklı ve bağımsız bir vilayet olmuş oluyordu. (İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*, s.51-53; Stanford J., Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu:1808-1975*, İstanbul, 1983, cilt 2, s.183; Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi 1839-1878", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Editör, Robert Mantran, Say, İstanbul, 1995, cilt 2, s. 116-118.)

¹⁷⁸ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim...*, s.135-138.

¹⁷⁹ Muzaffer Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, İstanbul, 1986, s.

amacıyla Fransız “departman” sisteminden yararlanılarak hazırlanmıştır¹⁸⁰. Bu nizamnameye göre, eyaletler kaldırılarak yerine livalardan oluşan vilayet üniteleri kurulmuştu. Vilayetler içinde de bir otorite zinciri oluşturulmuştu. Vilayet merkezinde mali, siyasi ve güvenlik konularında yetkili olarak devleti temsilen bir vali bulunuyordu. Valinin maiyyetinde defterdar, mektubcu, umur-u nafia memuru, ticaret ve ziraat memuru ve müfettişi-i hükkam bulunuyordu. Vilayet merkezinde valinin başkanlığında sürekli olarak toplanan ve mülki, mali, ticari, zirai konuları görüşen bir *vilayet idare meclisi* vardı. Bu mecliste tabii üye olarak hakim, mektubcu, defterdar, hariciye memuru, ahali tarafından seçilen ikisi Müslüman ikisi Gayrimüslim olmak üzere dört üye, müfti ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri bulunuyordu. Vilayetlerin alt birimi olan sancaklar liva adını almıştı ve livalar valinin yetkisi altındaki mutasarrıf tarafından yönetiliyordu. Kazalarda bir kaymakam, nahiyelede müdür, kariye veya mahallede seçilmiş bir muhtar bulunuyordu. Bu yöneticilerin başlıca görevleri vergi salınması ve toplanması gibi işlemlerde hükümetin tahsildarlarına yardımcı olmak ve o yerin güvenliğini sağlamak konusunda zabıta makamlarına başvurmak ve onlara yardımcı olmaktı¹⁸¹.

1864 *Vilayet Nizamnamesi*’nin uygulamaya konulmasıyla birlikte gayrimüslimler Müslümanlar gibi, mülki idarenin her kademesindeki meclislere katılmaya ve mahkemelerde görev almaya başlamışlardır. Bu uygulama Tanzimat’tan önceki millet-i hâkime anlayışının ve gelenkesel hukuk sisteminin

¹⁸⁰ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim...*, s.138.

¹⁸¹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s.61-100.; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi...*, s.209-214.; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin...*, s.384.

değiştiğini göstermektedir¹⁸². Bu nizamname ile müslim ve gayrimüslim halk idareye katılmış oluyor ve böylelikle de dış müdahalelere bir son verilmek isteniyordu¹⁸³.

Sonuç olarak, 1864 nizamnamesiyle eyalet sistemi terk edilmiş ve vilayet sistemine geçilmiştir. Bu yeni sistemin temeli Ocak 1871’de uygulamaya konulan *İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi* ile tamamlanmış ve bu sistem varlığını 1913 yılına kadar sürdürmüştür¹⁸⁴.

1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi’nde 1864 nizamnamesine göre merkeziyetçi eğilim daha fazla göze çarpmaktadır. Ciddi anlamda değişikliklere uğramadan uzun yıllar yürürlükte kalan 1871 Vilayet Nizamnamesi, Islahat Fermanı’na uygun olarak vilayetlerde karma mahkemelerin kurulması, belediye teşkilatının yaygınlaştırılması ve vilayet idaresinde bazı değişiklikler yapılmasını içeren bir düzenlemedir¹⁸⁵.

1871 Nizamnamesi ile birlikte nahiye idareleri de daha geniş ve etraflı olarak düzenlenmiştir. Ancak yaygın biçimde kurulamayan nahiyeler yeni sorunlara sebep olmuştur. Bu sorunlardan en önemlisi nahiye statüsü verilen aşiretler ve nahiye müdürü olarak tayin edilen aşiret reisleri ile ilgilidir. Aşiretlerden vergi toplayabilme, ayaklanmaları önleyebilme ve göçebelerin köylere zarar vermesini en aza indirebilme amacıyla nahiye statüsü verilen bu aşiretlerin göçebe hayat tarzını

¹⁸² Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim ...*s.138-140.

¹⁸³ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgeleri’nin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.111.

¹⁸⁴ Birgül Ayman Güler, “Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi? Ademi Merkeziyetçilik mi?”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 9, Sayı 2, Nisan 2000, s.17.

¹⁸⁵ Mutullah Sungur, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi”, *Türkler*, Cilt XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 753-754.

benimsemiş olması bazen bir nahiyede birden fazla nahiye müdürü olması sonucunu ortaya çıkarıyor, bu da başta vergi toplamayı aksatmak olmak üzere çeşitli sorunlara yol açıyordu¹⁸⁶.

1860'lı yıllarda nahiye sistemi için çalışmalara başlanmış olsada 1870'lere gelindiğinde nahiye sisteminin henüz yerleşmemiş olduğunu görüyoruz. Örneğin Diyarbekir Eyaleti'nde nahiye biriminin oluşturulması 1860'larda bölgenin etkin aşiretlerinden Milli ve Kiki aşiretlerinin çıkardığı kargaşa sonrasında asayişin sağlamak adına gerçekleşmişti. İstanbul'dan gelen bir emirle nahiyeler oluşturulmaya başlanılmış ve nahiye müdürleri tayin edilmişti¹⁸⁷. Aşiretlere nahiye statüsü verilerek kurulmaya çalışılan bu kontrol sistemi çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Aşiretlerin ülke içindeki durumu daha sonra da görüleceği üzere hükümete karşı isyanlar şeklini almış ve çeşitli önlemler alınmasını gerektirmiştir¹⁸⁸.

Osmanlı yönetimi en küçük idari birim olan köyleri ise cemaat esasına dayandırarak örgütlendirmiş ve ayrı dinlerden cemaatlerin kendi ihtiyar meclislerini kurmalarını ve muhtarlarını seçmelerini istemişti. Müslümanların temsilcisi

¹⁸⁶ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli*..., s.63-64, 105-106.; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*..., s.215-224.

¹⁸⁷ B.O.A., MKT. UM. Dosya No: 445, Belge No: 9'dan aktaran İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Yenileşmesinin Diyarbekir Eyaleti'nin İdari Yapısı Üzerindeki Etkileri", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:13, Sayı:38, Kış 2009, s.379-380.

¹⁸⁸ 18. Yüzyıldan beri Osmanlı Devleti içinde iç güvenliği tehdit eden unsurlardan biri de konargöçer aşiretlerdi. Yaylak ve kışlaklarda yaşamlarını sürdüren aşiretler yerleşik halk ile iyi geçinemiyordu. Bu durumda devlet vergi alamadığı, askerlik hizmetlerinden yararlanamadığı bu aşiretleri hem Anadolu'da karışıklıklardan dolayı boşalan yerlere yerleştirmek hem de tarımsal geliri arttırmak ve aşiretleri kontrol altında tutmak için iskana çalışıyordu. Ancak 18. Yüzyıl boyunca devam etmiş olan bu iskan meselesi ancak 19. Yüzyıl sonlarına doğru tam olarak olmasa da bir ölçüde çözülebilmiştir. (Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları", *Belleten*, Cilt LIV, Sayı 211, Ankara, 1991, s.965.

muhtar¹⁸⁹, Gayrimüslimlerin temsilcisi ise kocabaşı¹⁹⁰. Böylelikle devlet en alt birimlerde bile kontrolü elinde tutmayı amaçlıyordu ama bunu sağlamakta zorlanıyordu. Çünkü muhtarlar vergi salınması ve toplanması işlemlerinde haksızlıklar ve usulsüzlükler yapıyorlardı. Köy için saptanan vergiden fazlasını toplayıp üstünü zimmetlerine geçiriyorlardı¹⁹¹.

Bu yüzyılda yönetim yapısında ortaya çıkan bir başka değişiklik de *Kaza-yı Karakeçülü* gibi yeni birimlerin oluşturulması olmuştur. Osmanlı idari yapısı içinde Türkmen aşiret hayatının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve bir kazadan ziyade köyler grubu olarak yapılandırılan bu birimlerin mali zaruretleyle ortaya çıkmış olduğu düşünülmektedir¹⁹². Bu durumu, 1871 *İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi*'nde bahsedilen ve yaygın şekilde kurulması başarısız olan nahiye örgütlenmesine bir örnek olarak düşünmek mümkündür. Ayrıca 1864 Vilayet Nizamnamelerinin diğer bir uygulaması ise “planlı aşiret iskanları”dır. Anadolu’nun her yerinde göçerler iskan edilmeye çalışılmıştır.

¹⁸⁹ Muhtarın görevi; yaşamakta olduğu mahallenin veya köyün asayişini sağlamak, başka yerlerden gelenlerin durumlarını tespit edip bunların mürur tezkiyelerini yani izin belgelerini kontrol edip sahte olanları geldikleri yere geri göndermek, mahalleye yerleşmek için gelenleri mahalle defterine kayıt edip Defter Nazırı’na bildirmek, mahalledeki doğum ve ölüm oranlarının kaydını tutmak, başka yerlere taşınmak isteyenlere kimlik bilgilerinin bulunduğu mühürlü pusula vermek, gider defterleri hazırlanırken mahallesini temsilen hazır bulunmak ve mahallesinde haksızlığa uğrayanlar için gerekli makamlara şikayette bulunmak olarak sayılabilir. (Musa Çadircı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, XXXIV/ 135, s.413-414).

¹⁹⁰ Kocabaş: Hristiyan köylerinin muhtarlarına verilen isimdir.

¹⁹¹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli*..., s.113.

¹⁹² Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cilt 2, İstanbul, 1979, s.83’den Aktaran İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, s.223, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/25/151.pdf, 17.07.2010.

Görüldüğü gibi merkezi devlet bu yıllarda köyün vergilerini toplamada ve güvenliğini sağlamada oldukça yetersiz kalmıştır. Devletin en küçük idari birimdeki bu başarısızlığı, sırasıyla nahiyelerde, kazalarda, livalarda ve vilayetlerde çoğu zaman farklı şekillerde kendini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin merkezi otoriteyi güçlendirme adına yaptığı düzenlemelerden olan vilayet nizamnamelerinin uygulamaya konulmasındaki bazı başarısızlıklar, Osmanlının Kürtlerle ve Ermenilerle olan ilişkilerine de yansımıştır. Bu konuyu açıklığa kavuşturabilmek için Osmanlı Devleti'nin vilayetlerinin ve sancaklarının durumunu incelemekte fayda vardır.

1864 Vilayet Nizamnamesine göre, Osmanlı Devleti'nde 10 vilayet 44 sancak bulunmaktaydı. Bu düzenleme 1871'e kadar yürürlükte kalmıştır¹⁹³. 3 Ekim 1876 Devlet Salnamesine göre Osmanlı Devleti'nde; Edirne, Hüdavendigâr, Ankara, Sivas, Kastamonu, Konya, Adana, Trabzon, Erzurum, Aydın, Diyarbakır olmak üzere 11 vilayet vardır ve bu vilayetler sancaklara bölünmüştür¹⁹⁴. 1878 yılından Birinci Dünya Savaşına kadar geçen dönemin çoğunda Anadolu'da 14 vilayet ve 2 bağımsız sancak vardı¹⁹⁵. Ancak o dönemde Anadolu'da idari bölünme tam olarak

¹⁹³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s.251.

¹⁹⁴ 1876 Yılı Devlet Salnamesi'nden aktaran S.Fatih Torun, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi), Ankara, 2005, s.68-72.

¹⁹⁵ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.1.

şekillenmediği için bu sayı yukarıda da belirtildiği gibi zaman zaman değişikliğe uğramış; vilayet sayıları sık sık değişmiştir¹⁹⁶.

Yıl olarak tezin kapsamı dahilindeki vilayetler ise Sivas, Erzurum ve Diyarbakir vilayetleridir. Bu vilayetlere bağlı sancaklar ve kazalar aşağıda belirtilmiştir. 1876 yılı Devlet Salnamesi'ne göre Doğu Anadolu'da yer alan Sivas, Erzurum ve Diyarbakir vilayetlerine daha sonraki yıllarda Van, Bitlis ve Ma'muratü'l-Aziz vilayetleri de eklenecektir.

Sivas Vilayeti'nin 1876 yılı öncesi durumu ile ilgili şunları söyleyebiliriz: 1864 yılında yürürlüğe koyulan *Vilayet Nizamnâmesi* ile yeniden teşkilatlandırılan Sivas Vilayeti; Sivas, Amasya, Tokat ve Şark-î Karahisar olmak üzere dört sancağa ayrılmıştı¹⁹⁷.

Sivas Vilayeti 1867 tarihinde 14 kaymakamlık ve 13 müdürlük olarak teşkil edilmiştir¹⁹⁸. 1868/69 yılı salnamesine göre Sivas Vilayeti; Sivas merkez, Amasya ve Karahisâr-ı Şarkî olmak üzere üç sancaktan meydana gelmiştir¹⁹⁹. 1869/70 yılı devlet salnamesinde Sivas Vilayeti tabloda belirtilen sancaklara ve kazalara sahiptir²⁰⁰.

¹⁹⁶ Osmanlıda sadece vilayet sayıları değişmekle kalmamış, Modernleşme çabalarının zirveye ulaştığı bir dönem olan 19.yüzyıldaki bu gelişmeler şehirlerin idari, yapısal ve yaşamsal alanlarda da değişmesine sebep olmuştur. (Fatma Acun, "A Portrait of the Ottoman Cities", *Muslim World*, Fall 2002, Vol. 92, Issue 3-4, page 274.).

¹⁹⁷ Besim Darkot, "Sivas", *İ.A.*, X, İstanbul, 1971, s.574.

¹⁹⁸ BOA. A.MKT.MHM.394/6, 20 B 1284 (H), 16.11.1867(M).

¹⁹⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1285 (H), s.104.

²⁰⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1286 (H), s.200.

Tablo 1: 1869 yılında Sivas Vilayeti.

Sivas Sancağı (kazaları)	Amasya Sancağı (kazaları)	Karahisâr-ı Şarkî Sancağı (kazaları)
Sivas	Amasya	Karahisâr-ıŞarkî
Koçgiri	Mecidözü	Milas
Divriği	Erbaa	Koyulhisar
Tonus	Osmancık	Suşehri
Aziziye	Zile	
Gürün	Köprü	
Darende	Merzifon	
Tokat		

1871 yılında yayınlanan vilayet nizamnamesi Sivas için oldukça önemlidir. Bunun nedeni, Sivas vilayetinin Selanik vilayeti ile birlikte bu nizamnamenin uygulanması için örnek vilayet olarak seçilmesidir²⁰¹. 1871 yılında Amasya ve Karahisâr-ı Şarkî sancaklarında yeni kazalar oluşturulmuştur: Amasya sancağında Ladik, bir yıl sonra Maden-i sîm; Karahisâr-ı Şarkî sancağında ise Alucra kaza haline getirilmiştir²⁰².

Diyarbakir Eyaleti'nin geçmişine kısaca bir göz atacak olursak; Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu'yu Osmanlı sınırlarına dahil etmesinden sonra bölgede beşinci eyalet olarak Diyarbakir Eyaleti teşkil edilmiştir. 4 Kasım 1515 tarihinde

²⁰¹ BOA, İrade Dahiliye, nr.45362, lef 3'den aktaran Mehmet Mercan, "Sivas Vilayeti'nin Teşkili ve İdari Yapısı (1867-1920)", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri...*, s.553.

²⁰² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas*, Sene 1287, Vilayet Matbaası s.82.; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas*, Sene 1288, Vilayet Matbaası, s.69, 83.

Bıyıklı Mehmed Paşa'nın tayin edildiği Diyarbekir Eyaleti; Kara Amid, Kemah, Rûha, Harput, Arapgir, Ergani, İspir, Bayburd, Kiğı, Çemişgezek, Hizo, Atak, Palu, Süleymaniyan, Birecik, Eğil, Çermük/Çermik, Hısn-ı Keyfâ/Hasankeyf, Cere, Çapakçur, Fusûl, Hilvan, Bidlis, Sason, Cezire/Cizre, Hizân, Siverek, Berdinç, Haytan, Zerikî, Musul, Çüngüş, Poşadı, Hâcûk, Sincar, Genç, Aşiret ve Ulus sancaklarından oluşmuştur. Bölgenin yukarıda belirtilen ilk idari taksimatına bakıldığında ilk dönemlerde tüm doğu topraklarını kapsadığı anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra Erzurum, Van ve Urfa Eyaletlerinin kurulmasıyla bazı sancakların bu eyaletlere²⁰³ geçtiği görülmektedir²⁰⁴.

XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu şehirleri arasında ticari açıdan büyük öneme sahip olan Diyarbekir, doğuya giden gelen yolların kesiştiği bir merkezdi. XVII. yüzyılda ise Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde bir merkez olan bu şehir, bu yüzyılda salgın hastalıklardan dolayı çok zor günler yaşamıştır. Yine aynı yüzyılda Celali İsyanları sırasında büyük bir tahribata uğramış olan Diyarbekir XVIII. Yüzyılda da büyük bir ticaret merkezi olmaya devam etmiştir. Hem XVIII. Yüzyılda hem de XIX. Yüzyılda büyük veba salgınları yaşayan; XIX. Yüzyılda kolera salgını, doğal afetler, kıtlık ve kuraklık da yaşayan Diyarbekir vilayeti tüm olanlara rağmen ticari önemini korumuştur.²⁰⁵

²⁰³ 1540 yılında Hakkari, İran'a ve Van eyaletine; 1568 yılında Bitlis, Van eyaletine; 1632 yılında Hizan, Van eyaletine; 1540 yılında Arapgir, Sivas eyaletine; 1540 yılında Kiğı, Erzurum eyaletine bağlanmıştır. (Martin van Bruinessen, "Osmanlıların Diyarbekir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari Organizasyonu", *Evliya Çelebi Diyarbekir'de...* s.48-49).

²⁰⁴ Najat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 23, Mart 1969, s.23-34; M.Halil Yinanç, "Diyarbekir", *The Encyclopedia of Islam*, V.2, Leiden, 1983, s.345.

²⁰⁵ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyıl'ın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara, 1995, s. 9-13.

Evliya Çelebi'nin Diyarbekir eyaletinin bir kanunnamesinden aktardığı bilgilere göre; bu eyalette yönetim açısından sınıflandırılabilir üç tür sancak vardır. Bunlardan birincisi merkezden atanan sancakbeylerinin yönettiği sancaklar, diğerleri ise az çok otonom Kürt hanedanlarının idare ettiği hükümet ve ocaklık denilen sancaklardır. Bu bölgenin yönetimi 1830'lara kadar bu şekilde devam ederek merkezin doğrudan kontrolü altına girmemiştir. Bu bölgenin merkezi yönetim altına girmemesinin iki sebebinden birincisi bölgenin coğrafi konumuyla ilgilidir. İran'la sınır olan bu bölgede bir Kürt beyi Osmanlılarla anlaşmazlığa düşse rahatlıkla İran'a sığınabilirdi. Arkasında aşiret desteği her zaman mevcut olan bu bey Osmanlı yönetimine başkaldırarak bu toprakların İran toprağı olduğunu ilan edebilirdi. İkinci sebep ise bu bölgenin doğrudan yönetimi ve vergilendirilmesinin devlete getireceği gelirin devlete yükleyeceği maliyetten daha az olmasıydı²⁰⁶. Bu sebeplerden dolayı bu bölge uzun süre merkezin doğrudan kontrolü olmadan yönetilmiştir.

XIX. Yüzyılın başlarında Diyarbekir Eyaleti'nin idari taksimatına bakıldığında eyaletin 35 kazadan oluştuğu görülmektedir. Bu kazalar: Amid, Siverek, Çermik, Meyafarikin, Hasankeyf, Beşiri, Tercil, Behraki, Hani, Çıska, Telbisme, Mardin, Salat, Birazi/Suruç, Birecik, Kulb, Atak, Siird, Savur, Eğil, Karakeçülü, Çapakçur, Çemişgezek, Musul-ı Atik ve Cedit, Sağman, Derik, Ergani, Çüngüş, Sincar, Harput, Palu, Çarsancak, Mahal'dır²⁰⁷.

²⁰⁶ Martin van Bruinessen, "Osmanlıların Diyarbekir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari Organizasyonu", *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, Derleyenler Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.39-40.

²⁰⁷ *Diyarbakır Şerhiye Sicilleri No 626*, s.20-21'den Aktaran İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin...", s.225.

1869 yılında Diyarbekir Vilayeti; Diyarbekir (Merkez liva), Mamurat'ül-Aziz, Siird, Mardin olmak üzere dört liva'dan oluşuyordu. Diyarbekir Livası: Diyarbekir, Siverek, Lice, Silvan ve Re'sülayn olmak üzere beş livaya; Mamurat-ül Aziz Livası: Maden-i Ergani, Harput, Palu, Maden-i Keban, Malatya, Hısn-ı mansur, Kâhta olmak üzere yedi livaya; Siird Livası: Erûh, Garzân, Şîrvân olmak üzere üç livaya; Mardin Livası: Mardin, Cizre, Midyat olmak üzere üç kazaya sahipti²⁰⁸. 1870 yılında Mamurat-ül Aziz'e bağlı bir kaza olan Malatya da bir liva haline getirilir. 1872'de ise merkez livada mutasarrıflık kaldırılmış ve onun görevleri eyalet valisinin yetkisine verilmiştir²⁰⁹.

1.3. 1828 Yılı İtibariyle Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu ve Kürt-

Ermeni İlişkileri

1828 yılında Osmanlı Devleti yaşanan Yunan İsyanı sebebiyle zor bir durumdaydı. Bu durumu fırsat bilen Rusya Osmanlı'ya savaş açtı. Karadeniz kıyısından ilerleyerek Doğu Anadolu'ya girip Kars'ı ele geçiren Rus birlikleri Erzurum'a kadar ilerlemişti²¹⁰. Bu savaşta galip gelen Rusya, Güney Kafkasyadaki hakimiyetini sağlamlaştırmıştır. Osmanlının doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin bu savaşta Rusya'ya destek sağlamaları ve ayrıca Rus ordusunda görev yapan yüksek

²⁰⁸ *Salnâme-i Diyarbekir*, 1286 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 1, 1286, (Miladi 1869-70).

²⁰⁹ *Salnâme-i Diyarbekir*, Def'a 1 Sene 1286 ve Def'a 18 Sene 1319 arasındaki tüm salnameler'den aktaran İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Yenileşmesinin Diyarbekir Eyaleti'nin İdari Yapısı Üzerindeki Etkileri", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:13, Sayı:38, Kış 2009, s.383.

²¹⁰ Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2, İstanbul, 1983, s.60.

rütbeli Ermeni asıllı subayların olması Rusya'ya büyük destek sağlamıştır²¹¹. Bölgeyi tanıyan olan Ermenilerin Rusya'ya arazi ve mevki hakkında bilgi vermeleri Rusya'nın savaşı kazanmasına büyük ölçüde katkı sağladığını düşünmek olasıdır.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu 1829 yılında Edirne Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya, Tuna nehri ağzındaki adalar ile Kafkasya'daki bazı önemli yerleri ele geçirmiş oluyordu. Bunun sonucunda ise Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilişkisi tamamen kesilmiş ve tüm Kafkasya Rusların eline geçmiş oluyordu²¹².

Osmanlı-Rus ilişkilerinin başka bir boyutunu ise Rusya'nın İran ile olan ilişkileri oluşturmaktadır. XIX. Yüzyıl itibariyle Rus-İran ilişkilerine kısaca bir göz atarsak bu durumu daha iyi aktarabiliriz.

XIX. yüzyıl başında Rusya ile İran arasında yaşanan savaşlar sonunda 1804-1805 yıllarında Ruslar, Nahcivan, Bakü, Erivan hanlıklarını işgal etmişlerdir. Böylece Rus sınırı Hazar denizinden Karadeniz'e doğru genişlemiş oluyordu. Bu demek oluyordu ki Rusya artık Osmanlı Devletini doğudan da tehlikeli bir şekilde tehdit etmeye başlamıştı. 1806-1812 yıllarında devam eden Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Bükreş Antlaşmasıyla Ruslar, Hristiyan tebaanın koruyucusu olduğunu ifade ediyordu. Ermeniler ve Balkanlardaki Ortodokslar bu tanımlamanın içine girmektedirler²¹³.

²¹¹ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında...*, s.303.

²¹² Kamuran Gürün, *Ermeni...*, s.57.; Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985, s.113.

²¹³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.50-51.

1826 yılında İran'ın Rusya'ya saldırması sonucu Çar I. Nikola ordusuna İran'ı işgal emri verdi. Bu savaşta Ermeniler Ruslar'a yardım etti; Ermeni asıllı Rus General Madatoff İran'a doğru harekete geçti. Katagikos Nerses Aşdaragesi de gönüllü Ermeni alayları kurdu, kuvvetler topladı ve Ermenilere Ruslarla birlikte hareket etmelerini emretti. Çeşitli nutuklarla Ermenileri destekledi ve heyecanlandırdı. Ermeniler, Rusların bu sefer kendilerini kesin olarak bağımsızlığa kavuşturacağına inanıyordu²¹⁴.

Ruslar, 1828 yılında İran'la imzaladıkları Türkmençay Antlaşması ile daha önce ele geçirmiş oldukları yerlere ilaveten İran'dan Erivan ve Nahcivan'ı almışlardı. Böylece Güney Kafkasya'da İran egemenliğinde yaşıyor olan çok sayıda Ermeni Rus hudutlarına geçmiş oluyordu. Bu yerleştirme sayesinde Türklerin yaşadığı topraklardaki nüfus dengesi değişiyor ve buralar Ermeni vilayetlerine dönüşmeye başlıyordu. Eçmiyazin Katagikosluğu da Rusya sınırları içinde kalıyordu. Ruslar, bu bölgelerdeki Ermeni nüfusu sayesinde uzun vadede iktisadi, askeri ve siyasi fayda sağlamayı umuyorlardı. Çar Nikola, Türkmençay Antlaşmasıyla ele geçirdiği bu bölgeleri *Ermeni İli (Armiyanskaya Oblast)* olarak ilan etmişti. Buradaki Ermeni nüfus, Erivan ve Nahcivan'ı ekonomik olarak kalkındıracağı gibi aynı zamanda Ermenistan vilayetinin teşkiline de olanak sağlayacak ve bu vasıtaıyla İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı güçlü bir askeri kordon oluşturulmuş olacaktı²¹⁵.

²¹⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.756.

²¹⁵ Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültrünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1993, s.84.; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler...*, 757.; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s.57.; Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında...*, s.302-303.

Bu durum, Ermeniler için bağımsızlık umutları doğurmuştu. Ermeniler, zayıflayan İran ve Osmanlı'ya karşı Rusya'nın güçlenmesini fırsat biliyorlar ve Rusya'nın kendileri için bir kurtuluş olacağını düşünüyorlardı. Sadece Ermeniler değil Kürtler de Rusya'dan fayda ummaktaydılar ve bu sebeple Kürtler kendi süvari birlikleri ile Rus Generale yardım etmişlerdi²¹⁶. XIX. Yüzyıl içinde 1804 yılından itibaren Kürtlerin Rusya ile temasa geçmesini²¹⁷ bu sebebe bağlayabiliriz.

Kürt-Rus ilişkileri denilince; Rusya'nın, Rus-Osmanlı ilişkileri içinde siyasi ve askeri anlamda Kürt Aşiretlerinden faydalanma düşüncesinin oluştuğu ve genel anlamda Kürt-Rus ilişkilerinin başladığı dönem olarak 1804-1805 yılları işaret edilir²¹⁸. Bunu takip eden süreçte Kürt-Rus ilişkilerin seyrinde etkili olan bir diğer gelişmenin ise Rusya-İran ilişkileri olduğu belirtilir. Bu sav, 1813 yılında Rusya ve İran arasında gerçekleşen ve İran'ın, Rusya'nın Gürcistan üzerindeki egemenliğini tanımak zorunda kalmasıyla nihayetlenen bir anlaşma olan Gülistan Anlaşması'na dayandırılmaktadır²¹⁹.

Kürt-Rus ilişkilerin gelişmesiyle ilgili olarak 1828-1829'daki Osmanlı-Rus savaşı esnasında Güney Kafkasya'da Hüseyin Ağa önderliğindeki Erivan Kürtlerinin Rusya'ya yardımından söz etmek mümkündür. Rus ordusunu 3000 askerle destekleyen Kürtler, General Paskeviç liderliğindeki orduya büyük destek

²¹⁶ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.Yüzyıldan Günümüze Kürt-Ermeni İlişkileri*, Med Yayınevi, İstanbul, 1992, s.81-82.

²¹⁷ Averianov, *Kurdi ve vainakh Rossii*, Tiflis, 1900'den aktaran V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, V.Minorsky, Th. Bois, D.N. Mac Kenzie, Doz Yayınları, İstanbul, 1996, s115.

²¹⁸ V. Minorsky, "Kürtler" ... s.1106.

²¹⁹ V. Minorsky, *Kürtler*, s.81.; j.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, Vol.1, Yale University Press, New Haven and London, 1975, s.198.

olmuşlardır. Kars, Van ve Bayezid’da yaşayan Kürt kabilelerinin bir kısmı hiçbir tarafa yardım etmezken bir kısmı da Rusya’yı desteklemiştir²²⁰. 1853-1856 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşlarında da Ruslar Kürtlerden Cafer Ağa ve Ahmet Ağa liderliğinde iki alay oluşturmuştur²²¹. Hem 1829 yılında hem de 1853-56 Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslar Kürtler’e bir çeşit özerklik ve Rus subaylarının yönetiminde bir Kürt alayı örgütlenme vaatleriyle onları kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır²²². Ancak ne Kürtler ne de Ermeniler Rusya’ya karşı beklentiye girmelerine rağmen istedikleri yardımı ve bekledikleri desteği alamamışlardır²²³.

Sertçelik’e göre, Kürt-Ermeni ilişkilerinin düşmanca bir hal almasının başlangıcı 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasına dayanır. Kürt aşiretleri ile Ermeniler arasında başlayan sürtüşme ve güvensizlik ortamı XIX. yüzyılın son çeyreğine gelene dek giderek artmış ve 1878 Berlin Antlaşması ile yeni bir boyut kazanacaktır. Kendilerine yeni bir yol çizen Ermeniler, komiteler oluşturma girişimlerinde bulunarak halkı isyana sevk etme girişimlerinde bulunmuş ve bunun sonucunda Anadolu’nun bir çok yerinde isyanlar çıkmıştır. Geline bu nokta Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkileri bir hayli gerginleştirerek ülke güvenliğini tehdit edecek bir noktaya doğru ilerlemeye başlamıştır²²⁴.

²²⁰ Michael Eppel, “The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol.44, No.2, March 2008, s.247.

²²¹ N.A.Halfin, *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, Komal Yayınları, İstanbul, 1992, s. 56.

²²² Hasan Arfa, *Kürtler Üzerine....*, s.36.

²²³ M.Kalman, *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid*, Zel Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.20.

²²⁴ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında...*, s.71.

Bu konuyla ilgili olarak Yirminci Yüzyılın başlarında Rusya'nın Tahran'daki tam yetkili murahhası olan St. Petersburg'lu bilim adamı Nikolay Shavrov eserinde şu bilgileri sunmaktadır:

“...Biz kolonileşmeye Zakağkasya'ya²²⁵ Rusları değil diğerlerini yerleştirerek başladık. 1826-1828 savaşlarından sonra, 1828-1830 yılları arasında iki senede 40.000'den fazla İran Ermenisi ve 84.000 Türkiye Ermenisini, Gence ve İrevan vilayetleri ile Tiflis vilayetinin Borçalı, Alhaltsikhe ve Akhalkalalaki bölgelerinde en iyi kamu arazilerinin olduğu topraklara yerleştirdik. Yerleşmeleri için 200.000 desyat devlet arazisi ayrılmış ve 2 milyon Ruble değerindeki şahsi arazi Müslümanlardan satın alınmıştır. Gence'nin dağlık kesimi ve Gökçe Gölü kıyısına Ermeniler yerleştirildi. Kabul etmek gerekir ki, resmi olarak yerleştirilen 124.000 Ermeni'nin dışında gayri resmi olarak yerleştirilenlerle beraber sayıları 200.000'i geçmektedir. Bu yüzyıl başında Zakağkasya'da 1.3 milyon olan Ermenilerin 1 milyondan fazlası belirtilen kaynaklar doğrultusunda bu bölgenin yerli halkı olmayıp, bizim tarafımızdan yerleştirilenlerdir...”²²⁶.

²²⁵ Zakağkasya: Türkiye'de Güney Kafkasya, Batı'da Transkafkasya diye bilinen Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistanı içine alan bölgedir.

²²⁶ N.Nikolay Shavrov, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predstavşaya Rasporyadka Mugani İnarodtsam, (Zakağkasya'da Rus Faaliyetlerine Karşı Yeni Bir Tehdit)*, Spb, 1911, s.63'den aktaran Emin Şihaliyev, *Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü 1828-2000*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, s.8.

Ermenilerin Ruslarla olan ilişkileri XVII. yüzyıl ortalarından itibaren başlamış ve bu ilişkilerde Rus-İran-Osmanlı ilişkilerinin belirleyici rolü olmuştur. Yüzyıllar boyunca Ermenilerin hem Osmanlı, hem Rusya hem de İran ile ilişkileri süregelmiş ve bu ülkelerden biriyle olan ilişkisi diğerlerini de bir şekilde ilgilendirmiştir. Durum böyle olunca karşımıza iç içe geçmiş bir Osmanlı-Rus-İran-Ermeni-Kürt ilişkileri bütünü çıkmaktadır.

1.4. 1839 Tanzimat Fermanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti içinde yaşayan Kürtler, bazı vilayetlerde merkezden atanmış vali yerine bazı hakim Kürt aileleri ve mülki idarenin bir tür uzantısı halini almış yerel aşiret reisleri tarafından yönetilmekteydi. Osmanlı ve bu Kürt beyleri arasında belirli düzenlemeler vardı. Vergilerini ödedikleri, Osmanlı kanunlarına uydukları, devlete karşı İran'la işbirliği yapmadıkları ve kimsenin topraklarına tecavüz etmedikleri sürece bu Kürt reisleri merkezi hükümet tarafından tanınmıştır veya tanınmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı'nın merkezi yönetim gücü düştükçe bu aşiretler kendilerini birer bağımsız hükümdar gibi görmeye başlamışlardı. Sultan II. Mahmut, başlattığı reform siyasetiyle söz konusu bölgeleri merkezin denetimi altına almayı başardı ve uzak vilayetler üzerinde daha sıkı bir denetim kurdu. Bunun sonucunda ise bölgedeki kabile başlarının ve emirlerinin yetkileri kısılmış oldu. Bu durum hem onlar adına hem de bölgenin genel durumu adına hoşnutsuzluk yarattı. Bölgedeki Kürt emirleri aşiretler arasında bir denge sağlayabiliyordu. Ama onlar bölgeden uzaklaştırılarak onların yerine gönderilen memurlar çoğu kez yabancı oldukları bu yapıya karşı nasıl

davranacaklarını bilemediler. Böyle olunca da bölgede aşiretler arası çatışmalar, toprak ve hayvan davaları, hırsızlık ve kadın kaçırma olayları arttı²²⁷. XIX. Yüzyılın başlarında arazilere tapu tahsis edilmesiyle başlamış olan toprak kavgaları bu dönemde de devam etti. XIX. Yüzyıl başlarında devlet tarafından arazilere verilen tapularda, aşiret reisleri devlet memurlarıyla işbirliği yaparak bazen de onlara rüşvet vererek bir çok toprağın tapularını kendi üzerlerine yapmayı başarmışlardı²²⁸. Bu süreç devam ederken 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile durum daha da zor bir hal aldı ve bölgedeki Kürt aşiret reisleriyle Osmanlı Devleti karşı karşıya kaldı.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da adlandırılan Tanzimat Fermanı XIX. yüzyılın hem sosyal hem de siyasi bir gelişmesidir. Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanmış olup Sultan Abdülmecit tarafından 3 Kasım 1839'da ilan edilmiştir. Bu fermanla, Osmanlı Devleti içindeki her bireyin kanun önünde eşit olduğu kabul edilmiş ve gayrimüslimlerin can, mal, ırz güvenliklerinin sağlanması konusunda devlet güvencesi verilmiştir.

Tanzimat Fermanı ile ilgili olarak Halil İnalcık "... Tanzimat, iktisadi-içtimai temelleri çürüyerek yıkılmaya yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsünü gösterir..."²²⁹ şeklinde bu konudaki düşüncelerini dile getirmiştir. Şüphesiz ki Tanzimat, Osmanlı Devleti için askeri, siyasi, mali, sosyal ve kültürel anlamda büyük bir dönüşüm için atılan ilk adım olmuştur.

²²⁷ Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar...*, s.127-128.; Hasan Arfa, *Kürtler Üzerine...*, s.35.

²²⁸ Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik...*s.23.

²²⁹ Halil İnalcık, "Tanzimat...", s.14.

Osmanlı Devleti'nin o dönemin gereklerine uygun bir yapılanmaya yöneldiği ve bunu büyük ölçüde gerçekleştirdiği bir dönem olan XIX. Yüzyıl boyunca tüm kurum ve kuruluşlarda yapılan yeniliklere genel olarak Tanzimat nitelemesi yapılmaktadır. Bu dönemde başta hükümet örgütü ve saltanat anlayışı olmak üzere devletin temel yapısı mahiyetindeki askerlik, maliye ve ekonomi, memleket idaresi alanlarında çağın gereklerine uygun köklü ve kalıcı değişiklikler yapılmıştır. Ülke yönetimindeki düzenlemeler anlamında yerel yönetim anlayışına yeni bir düzenleme getirilmiş, halkın yönetime katılması adına adımlar atılmıştır. Bu ferman anayasa niteliğinde olmasa da bu ferman itibariyle yapılan düzenlemeler ve yenilikler 1876'da anayasal düzene geçişle noktalanmıştır²³⁰.

Tanzimata giden yolu kısaca özetleyecek olursak; 1804-1815 yıllarında Sırp'ların şiddetli isyanları sonucu bazı imtiyazlara sahip olduğunu görürüz. Bunu takiben Yunanlılar 1821-1829 yıllarında İmparatorluğu temelinden sarsan Büyük Rum Fetret'i'ni çıkarmışlardır²³¹. 1828 yılında Ruslar taarruza geçmişler ve bu savaş sonunda 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Devlet Yunanlıların ayrılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Yunanistan 1830 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılan ilk müstakil devlet olmuştur. Aynı antlaşma ile Sırbistan'ın muhtariyeti de geniş bir saha üzerinde tatbik edilmiştir²³². Ortaya çıkan tablo şudur

²³⁰ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.303-305.

²³¹ Michel Lheriter, "Regions Historiques, Europe Centrale, Orient Mediteraneen et Question d'Orient", *Revue de Synthese Historique*, Cilt 45, s.57'den Nakleden Halil İnalçık, "Tanzimat...", s.28.

²³² Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *The American Historical Review*, Vol. 59, No:4, Jul.,1954, s.848.; Ömer Lütfi Barkan, *Tanzimat I*, s.31'den Nakleden Halil İnalçık, "Tanzimat...", s.28-29.

ki: Gayrimüslimlerin isyanları artık müstakil bir devlet kurma ile sonuçlanıyor ve Osmanlı Devleti'nin rakipleri de bu durumdan kendilerine pay çıkararak Osmanlının iç işlerine karışma hedefi güdüyordu. Bu durum devletin, devlet-toplum ilişkilerinde yeni düzenlemelere yer vermesi gerektiğini açıkça gösteriyor, bu şartlarda “Tanzimat-ı Hayriye”yi ilan etmek büyük bir gereklilik halini alıyordu.

Tanzimat'ın ilanı döneminde geleneksel millet sistemi ve bu sistemin çözülmeye başlaması ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz. İslam devletinin temel esaslarından olan *ümme*t anlayışına dayanan millet sistemi, gayrimüslim tebaanın kendi dini başkanlarının dini otoritesine tabi olarak kendi cemaat liderleri çerçevesinde kendi kendilerine yeten bir ortamda idare olmalarıdır diyebiliriz. Padişahın tasdikine bağlı olmak koşuluyla, kendi başkanlarını kendileri seçerler, medeni haklarını kendi dini ve hukuki sistemlerine göre düzenlerler ve idare ederlerdi²³³. Yani Osmanlı Devletinde yaşayan bu gruplar etnik veya dilsel farklılıklarına göre değil din ve mezhep farklılıklarına göre millet sistemi içerisinde gruplandırılmışlardır.

Osmanlı içinde yaşayan gayrimüslimler yönetim bakımından kısmen, dinsel bakımdan ise bütünüyle özgürdüler. Bir anlamda ekonomik özerkliğe de sahiptiler. Sanat ve ticaretin büyük çoğunlukla gayrimüslimlerin elinde olması bu ekonomik özgürlüğün ilk basamağını oluşturuyordu. Diğer basamak ise, vergi toplama esnasında devletin verginin kişilerden nasıl toplanacağına karışmamasıdır. Bu vergiler Müslüman olmayan halktan patrik, metropolit, piskopos veya onların

²³³ Hassan Saab, *The Arab Federalist of The Ottoman Empire*, Djambatan-Amsterdam, 1958, s.90-92'den Nakleden Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul, 1969, 245-250.

görevlendireceği kişilerce toplanıyordu²³⁴. Batılı yazarların *Millet Sistemi* terimi ile niteledikleri bu sistem sayesinde Osmanlı Devleti içinde yaşayan çeşitli dinlere, mezheplere ve ırklara mensup olan insanlar asırlarca varlıklarını sürdürmüşlerdir²³⁵.

Tanzimat Fermanı'nın gayrimüslimler üzerindeki etkilerine gelince; XIX. yüzyıla gelindiğinde gayrimüslimlerin birer millet olarak ortaya çıkmak istediklerini ve bu konuda faaliyetlere başladıklarını görüyoruz. Bu noktada kopma aşamasına gelmiş olan toplumsal bağların yeniden kuvvetlenmesi adına bir umut olarak Tanzimat Fermanı'nı düşünebiliriz. Çünkü bu ferman cemaatlerin birlikte yaşayabilmeleri konusunda oldukça etkili sebepleri içinde barındırıyordu. Ancak yönetenle yönetilen arasındaki bağların kurulamaması ve fermana belirtilen gayrimüslimlerin eşitliğinin nasıl sağlanacağı konularında belirsizlikler vardı. Bu durum ise İmparatorluk içinde yaşayan milletlere daha fazla haklar verilmesini isteyen Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin faaliyete geçmesine sebep olacaktı.

Sertçelik'in de ifade ettiği gibi, tüm Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve namus dokunulmazlığını güvence altına alan ve kanun önünde eşitlik sağlayan bu fermanın içeriğini ilerleyen yıllarda yeterli görmeyen Batılı devletler, Osmanlı hükümetinin gayrimüslimlere yönelik daha köklü reformlar yapmasını istemiştir. Tanzimat fermanının ilanından sonra Hristiyanların kendilerine vaat edilenlerin yapılmadığı yönündeki şikayetleri de Batılı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine

²³⁴Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s.272-273.

²³⁵ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s.394.

karışmalarına zemin hazırlamıştır²³⁶. Tanzimat Fermanının kendilerine sağladığı haklardan memnun olmayan gayrimüslimler Batı devletleriye diyaloglarını sürdürerek kendileri için yeni hak taleplerinin hazırlıkları içine girmişlerdir.

Tanzimat döneminde ülke genelini ilgilendiren başka sorunlar da devam etmektedir. Bu dönemde hala Osmanlı Devletinde iç güvenlik sorununun çözülemediği görülmektedir. Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak devam eden Celali İsyanları²³⁷ ve onu izleyen Levend ve Kapusuz grubunun zulüm ve soygunculuğu zaman zaman hızını azaltmış olsa da Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. Özellikle savaş dönemlerinde bu durum daha da vahim bir hal almış, devlet gücünü uzun süren savaşlara ayırır ayırmaz içteki bu isyanlar hızını arttırmıştır²³⁸.

Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti ile Kürtler arasında gerginliğe sebep olabilecek nitelikte maddeler içeriyordu. Bu maddelerden biri, idari örgütlenmede yenilik yapılması, eyalet, sancak ve kaza sınırlarının yeniden düzenlenmesiydi. Diğer maddeler ise, her valinin yanına bölge kuvvetlerine komuta edecek bir muhafız ve maliye işleri için bir defterdar verilmesi; eyalet ve sancaklarda yerel meclisler kurularak Hristiyanların ve Müslümanların nüfus oranına göre bu meclislerde temsil

²³⁶ Seyit Sertçelik, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yayınları, Ankara, 2009, s.58.

²³⁷ *Celali İsyanları*: Anadolu'da köylünün durumunun bozulmasıyla yaygınlaşmaya başlayan isyanlardır. Kanuni döneminden başlayarak Osmanlı yönetimini ciddi şekilde uğraştıran bu isyanlar zaman ad zaman zaman şekil değiştirerek Tanzimat'a kadar devam etmiştir. (Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s.63.)

²³⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke...*, s.45, 133-134.

edilmeleri maddeleridir. Diğer bir önemli madde ise aşar vergisinin maliye memurları tarafından, cizyenin ise Patrikhaneler vasıtasıyla toplatılmasıdır²³⁹.

Anlaşılaçağı üzere tüm bu maddeler bölgedeki Kürtler için olumsuz sonuçlar içermektedir. Özellikle de gayrimüslim tebaadan alınan cizyenin patrikhane yönetimine verilmesi bölgede vergileri toplayan Kürt mirleri için büyük bir olumsuzluk olduğı söylenebilir. Bundan başka yaşadıkları bölgede kendi kuvvetlerini oluşturmuş ve doğal komutanı olmuş mirler her valinin yanına bir muhafız verilecek olmasından da rahatsız olmuşlardır. II. Mahmut'un başlattığı merkezileşme çalışmalarından beri bu rahatsızlığı süren Kürt Mirleri bunun üstüne birde Tanzimat'ın uygulamaları eklenince tamamen rahatsız olmuşlardır.

Tanzimat Fermanı'nın ülke yönetiminde uygulanmaya başlaması ilk olarak vergilendirmede ve askerlik alanında olmuştur. Bu uygulamayı yerleştirmek kolay olmamış yer yer ayaklanmalar ve karşı koymalar görülmüştür. Tanzimat'ın öngördüğü mali, idari ve askeri yenilikler imparatorluğun her yerinde aynı anda uygulamaya konulmamış, öncelikle hükümetin kesin denetiminin olduğı yerlerden başlanmıştır²⁴⁰. Tanzimat Fermanı ile vergi devletle birey arasında doğrudan ve aracılardan ortadan kaldırıldığı bir ilişki olarak yeniden tanımlanmıştır. Yani bu vergilendirilebilir kaynakların doğrudan hazineye aktarılması demektir²⁴¹. Ancak aracı unsurların ortadan kaldırılamaması, modern anlamda vergi tespiti için tahrir ve

²³⁹ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul, 2007, s.121.

²⁴⁰ Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler 1840-1856" ... s.151.

²⁴¹ Michael Mann, *The Source of Social Power: The Rise of Classes and Nation-States 1760-1914*, University of California Press, Los Angeles, 1998'den aktaran Nadir Özbek, "Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ... s.62.

kadastro tekniklerinin kullanılamaması gibi nedenlerle Osmanlı bu temel ilkeyi uygulamaya sokamamıştır.

Ülke yönetiminde yeni uygulamaya eyaletlerin sınırları yeniden düzenlenerek geçildi. Bazı sancaklar bağlı bulundukları eyaletlerden alınarak yeni eyaletler oluşturuldu. Güvenliğin sağlanması için sancaklara müşirlerce belirlenecek ferik veya mirliwa rütbesinde yöneticilerin atanacağı ve maliye işlerinin merkezden gönderilecek muhassıllar tarafından görüleceği konusunda kararlar alındı²⁴². Bu kararlar Tanzimat'ın gerektirdiği biçimde bir yönetim gerçekleştirebilmek için sırayla tüm bölgelerde alınacaktı.

1845 yılı martına gelindiğinde Erzurum ve Diyarbakır Eyaletleriyle Maden-i Hümayun kazaları ile Sivas Eyaletindeki bazı yörelerde Tanzimat'ın uygulanmasına karar verildi. Ancak bölgede yeni düzenlemeleri hoş karşılamayanlar yer yer ayaklandılar. Yurtluk ve ocaklık yöntemiyle toprak tasarruf etmiş olanların topraklarının hazineye devredilerek kendilerine maaş bağlanması veya kaza müdürlüğü verilmiş olması sorunu çözmemiştir²⁴³. Anadolu'da Tanzimat'ın uygulanmasına gösterilen en büyük tepki Cizre ve Çölemerik dolaylarından gelmiştir. Vergi vermek istemeyen halk Bedirhan Bey başkanlığında hükümete karşı büyük bir isyana girişmiştir. Bastırılan isyan sonrası Bedirhan Bey Girit'e

²⁴² Kayseri Ser'iyе Sicil, 202, s.79, Ocak 1840 tarihli ferman sureti'nden aktaran Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler 1840-1856"...s.152.

²⁴³ Takvim-i Vekâyi, Defa 281; Ayniyat Defteri 392, s.147-148'den aktaran Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler 1840-1856"...s.154-155.

sürülmüştür²⁴⁴. Bu bölgede Tanzimat uygulamalarının yerine getirilebilmesi için yeni bir bölgesel düzenleme yapılmıştır.

Tanzimatla gelen yeni yapılanmalar doğrultusunda Müşir Osman Paşa'nın rolüyle Diyarbakır Eyaleti başta olmak üzere Van, Muş, Hakkari sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek 26 Z 1263 (05.12.1847) yılında yeni bir eyalet kurulmuştur. Kürdistan Eyaleti denilen bu yere Musul Valisi Esad Muhlis Paşa vali olarak atanmıştır. Mehmet Reşit Paşa Van kaymakamlığına; Süleyman Paşa Diyarbakır kaymakamlığına atanmıştır. Cizre, Bohtan ve Mardin birleştirilerek buraya Mustafa Paşa tayin edilmiştir. Sultan Abdülmecit bu şekilde devleti uzun zamandır uğraştıran Kürt direnişlerinin bastırılacağını düşünmüş, Kürtlerin yaşadığı bu coğrafyada merkezi yönetimi sağlamış ve bu yerlere atama usulüyle yöneticiler göndermiştir²⁴⁵. Böylece bu bölge de Tanzimat'ın uygulama alanı içine dahil edilmiş oluyordu.

II. Mahmut döneminde devlet tarafından vergi toplamak ve yönetimi kontrol etmek gibi sebeplerle bölgeye gönderilen memurların gittikleri yerleşim birimlerine yabancı olması ve Kürtler tarafından otoritelerinin tanınmaması sonucu bölgede bir yönetim boşluğu ortaya çıkmıştı. Bu durum Tanzimat uygulamalarıyla da varlığını sürdürmüştü. Özellikle aşiret reislerinin tutumu ve halkın vergi vermek istememesi sonucu Tanzimat'ın öngördüğü düzen buralarda yerleşemediği gibi bir de yönetim boşluğu ortaya çıkmıştı. Bu yönetim boşluğu yüzyılın ikinci yarısında başka bir sınıfın idareyi ele almasına yol açmıştı.

²⁴⁴ Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler 1840-1856"..., s.155-156.

²⁴⁵ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve ...*s.253-260.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kürtler arasında tarikat şeyhlerinin önemli politik liderler konumuna geldiği görülmektedir. Bruinessen bu değişimi, Osmanlı Hükümeti'nin uyguladığı idari reformlarla bölgedeki Kürt emirliklerini kaldırarak burayı doğrudan merkezi denetim altına alması sonucuna bağlar. Ona göre emirliklerin bir parçası olan aşiretler emirlikler ortadan kalkınca denetimsiz kalmış; bunun sonucunda ise kan davaları, anlaşmazlıklar ve genel bir kanunsuzluk ortaya çıkmıştı. Çatışmalarla dolu böylesi bir ortamda otorite sağlayabilecek güvenilir ve bütünleştirici bir lider arayışı olmuş ve bu boşluğu da şeyhler doldurmuştur. Tarikat şeyhleri özellikle köylüler ve kentsel alt sınıf arasında büyük itibar görmüştür. Bazı şeyhlerin bir çok aşiret reisinden daha çok ekonomik ve politik gücü olduğu görülmektedir. Durum böyle olunca da bu tarikat liderleri toplumda belirleyici bir role sahip duruma gelmişlerdi. Bundan başka, Avrupalı misyonerlerin Hristiyan azınlıklar arasındaki yoğun faaliyetleri ve bu faaliyetlerin bölgede gizli niyetler olduğuna dair kuşku uyandırmasıyla birlikte Avrupa'ya ve Hristiyanlığa tepki duyulması da şeyhlerin konumunun güçlenmesinde yardımcı olmuştur²⁴⁶. Şeyhlerin bu güçlü konumu onların bir çok konuda yol gösterici olmalarına yardımcı olmuş ve tarikat şeyhlerinin Kürt isyan hareketlerinin liderleri olmaları XIX. Yüzyılın son yirmi yılına damgasını vurmuştur.

1.5. 1846 Bedirhan Bey İsyanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Cizre ve Hakkari bölgelerinde hükümet tarafından bazı düzenlemelere gidilmiş, bu düzenlemeler sonrasında ise

²⁴⁶ Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar...*, s.36-51.; Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik...* s.11.

bölgede hükümete karşı büyük bir isyan başlamıştır. Musul Valisi Mehmet Paşa'nın Cizre ve Midyat'ı Musul'a bağlamak istemesi üzerine uzun süredir bölgede mütesellimlik yapan ve yüzyıllardır bölgeyi yönetmiş olan bir sülaleden gelen Bedirhan Bey ve bölge halkı Diyarbekir'e bağlı kalmayı istemekteydi. Buna rağmen 1842 yılında Cizre kazası Musul'a bağlanınca bu durumu hazmedemeyen Bedirhan Bey 1847 yılına kadar devam edecek olan isyanı başlatır. Bu isyan sonrasında gösterilen tüm çabalara rağmen hükümet ve Bedirhan Bey arasında bir uzlaşma sağlanamamış ve İngiltere'nin baskısıyla Bedirhan'a karşı zor kullanma yoluna gidilmiştir²⁴⁷.

Bedirhan Bey İsyanı'nın bastırılmasından sonra İngiltere, Osmanlı yönetiminden bölgede Kürtler tarafından köleleştirilen Nesturiler, Yakubiler ve Yezidiler'in özgürlüklerinin geri verilmesini istemiştir²⁴⁸. 1846-1855 yılları arasında bölgeyi ziyaret etmiş olan J.J. Benjamin adlı Moldavyalı bir Yahudi gezgin Nesturi ve Yahudi köylülerin Kürtler tarafından boyunduruk altında tutulduklarından bahsetmektedir²⁴⁹. Yukarıda bahsedilen iki durum da İngiltere'nin olaya müdahale etmesiyle sonuçlanmıştır.

Sonuç olarak Bedirhan Bey ve iki oğlu teslim olur ve İstanbul'a getirilir. Padişah huzuruna çıkarılan Bedirhan Bey 1847 yılında Girit'e sürgün edilir.

²⁴⁷ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, s.194.

²⁴⁸ BOA. İrade/Meclis-i Vâlâ /2961, 19 Nisan 1848'den aktaran Yusuf Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s.66.

²⁴⁹ J.J. Benjamin, *Eight Years in Asia and Africa From 1846 to 1855*, Hannover, 1863, s.126'dan aktaran Yusuf Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu...*, s. 67.

Bastırılan bu isyandan sonra bölgede yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve Diyarbekir eyaleti bir takım değişikliklerle Kürdistan Eyaleti'ne çevrilmiştir²⁵⁰.

Alman General Moltke mektuplarında, 1840'lı yıllarda Ermenilerin Osmanlı'ya olan bağlılığının ve sadakatinin Kürt ve Araplardan daha fazla olduğunu yazmıştır²⁵¹. Ancak Bedirhan Bey Osmanlılar karşısında güçlendikçe Ermenilerin tavrı değişmiş ve bu ayaklanmada Ermeniler de Kürtlere yardımcı olmuşlardır²⁵². Bu konuyla ilgili olarak Ermeni tarihçi Hagob Şahbazyan *Kurdo-Hay Badmutyun* adlı Ermenice eserinde, Bedirhan Bey'in gücünü arttırmak için Ermenilerden yardım istediğini ve bu isteğine bir kısım Ermeni tarafından olumlu yanıt verildiğini yazmıştır²⁵³. Bedirhan Bey, Ermenilerin bir kısmını yanına çekmeyi başarmış olsa da İstanbul Ermeni Patrikliği, şehirdeki ruhani liderler, esnaf ve halk çoğunlukla Osmanlı yanlısı bir tavır içinde olmuşlardır²⁵⁴.

1848 yılındaki Kürt isyan hareketinin bastırılmasından sonra isyancı Kürtler Ermenilere karşı düşmanlıkla dolmuştu. Bu Kürtler nezdinde silahlı Ermeniler dışındaki tüm Ermenilere Osmanlı taraftarı olarak bakılıyorlardı. Ermeni liderlerin Kürtleri Osmanlı'ya şikayet etmesi bu ilişkiyi dahada çok gerginleştiriyordu²⁵⁵.

XIX. yüzyılın başları itibariyle Osmanlı Devleti içindeki Kürt hareketleri şöyledir: Yüzyıl başında Eflak ve Boğdan Rusya tarafından işgal edilmiş durumda

²⁵⁰ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s.195.

²⁵¹ M.F.Moltke, *Türkiye Mektupları*, İstanbul, 1976'dan aktaran M.Kalman, *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri)*...s.25.

²⁵² M.Kalman, *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri)*...s.20.

²⁵³ Hagob Şahbazyan, *Kurdo-Hay Badmutyun*, Araks Matbaası, Konstantinapolis, 1911, s.70.

²⁵⁴ M.Kalman, *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri)*...s.25-26.

²⁵⁵ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve...*, s.93-94.

olduğu için Osmanlı, Rusya ile savaş halindeydi. Bu arada Kabakçı Mustafa İsyanı çıkmış, III. Selim tahttan indirilmiş ve bir yandan da Vehhabi olayları görülmekteydi. Bu esnada Osmanlı İmparatorluğu içinde Kürt ayaklanmaları başgöstermeye başlamıştır. Görülen kayda değer ilk Kürt isyanları ulusal hareketi örgütleme fikrinden uzak, genel bir plan olmaksızın yapılan ayaklanmalar ve isyanlardır. Babanzade Abdurrahman Paşa ve sonrasında Babanzade Ahmet Paşa isyanları bu türden isyanlara verilebilecek ilk örneklerdendir. 1806-1812 yılları arasında başgösteren ve kısa sürede bastırılan bu isyanların tamamen kişisel makam hırsı niteliğinde olduğu görülmektedir. Bu dönemdeki isyanları Kürt Milliyetçiliği bağlamında incelemek yanlış olacaktır. Çünkü bu dönemde Kürtler arasında etnik kimlik algısı henüz oluşmamıştı; dinsel kimlik ve aşiret kimliği ön plandaydı. 1832 yılında Mısır, Halep'te Osmanlı ordularını yenilgiye uğrattınca, Kürt kuvvetleri ardarda ayaklanmaya başladılar. Aid bey, Badirhan Bey, İsmail Bey, Revanduzlu Muhammet Paşa çeşitli yerleri işgale başladılar. Bu ayaklanmalarda bağımsızlık fikri yoktu, her Kürt beyi kendi başına çarpışıyor, kendi için daha fazla özerklik ve güç sağlamaya çalışıyordu²⁵⁶.

1.6. 1854 Kırım Savaşı'nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecini hızlandıran diğer bir gelişme 1854 yılında Rusya'yla yapılan Kırım Savaşı sonucu imzalanan Paris Antlaşması

²⁵⁶ (Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi, TKAE Yayınları, Ankara, 1982, s.182-185.; Rich, Narrative of a Residence in Kurdistan, Londra, 1937'den aktaran Basil Nikitine, Kürtler..., s.356; Hıdır Göktaş, Kürtler, İsyan-Tenkil, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.13.; Hasan Arfa, Kürtler Üzerine..., s.35-36).

olmuştur. Bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler topluluğunun bir parçası sayılması ve toprak bütünlüğü ile egemenliğinin Avrupa devletlerinin güvencesi altına alınması maddelerini kapsar. Ama bu antlaşma ile ne Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine karışması önlenebilmiş ne de Osmanlı'nın Balkanlardaki dağılışına çare bulunabilmiştir. Rusya'nın bir yayılma politikası olarak benimsediği Panslavizm yönteminin de etkisiyle Balkanlarda yaşayan Slav unsurlar Rusya'nın öncülüğünde bağımsızlığa gitmişlerdir. Paris Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra Osmanlı yöneticileri İngiltere'nin de teşvikiyle Islahat Fermanı'nı yayınlamışlardır²⁵⁷. Çünkü, Kırım Savaşı sona erdikten sonra yapılan görüşmelerde Osmanlı Hükümetine, Hristiyanlarla ilgili yapılması beklenen yeni düzenlemelerin antlaşma metnine konulması yönünde baskılar yapılmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 18 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı'nı ilan ederek daha önce Tanzimat Fermanı ile Osmanlı uyruklarına vermiş olduğu hakları tekrar teyit etmiş oluyordu²⁵⁸.

Rusya'nın 1853 yılında Eflak ve Boğdan'ı işgal etmesi Kırım Savaşı'nın önlenemeyeceğinin ve Rusların Boğazlar üzerindeki emelleri doğrultusunda mücadeleyi sürdürdüğünün göstergesidir. Ruslar Eflak ve Boğdan'a girdiğinde Osmanlı Devleti durumu protesto etmiş ve bu durumun kendi istiklaline ve hukukuna zarar vermeden nasıl çözüleceğini düşünmeye başlamış ve bu konuyla ilgili olarak Paris, Londra ve Berlin Sefaretlerine bir tahrirat göndermiştir²⁵⁹. Ancak Osmanlı

²⁵⁷ Haluk Ülman, "Tanzimat'tan Cuhuriyet'e Dış Politika ve..." s.277-279.

²⁵⁸ Seyit Sertçelik, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında..., s.58.

²⁵⁹ İ.HR, 21254-2,3, 28 Temmuz 1853, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:84, Ankara, 2006, s.22-24.

Hükümeti Rusya ile savaşı önleyememiş ve 20 Ekim 1853 tarihinde Rus İmparatoru I.Nikola'nın “*Biz ki bi-lütfihi'l-Mevlâ kâffe-i Rusyalıların İmparatoru Birinci Nikolayız. Sene-i câriye Haziran'ının ondördü tarihiyle çıkarılan beyânnâmemizde Ortodoks kilisesinin hukuk-ı mukaddesi hakkında taraf-ı Devlet-i Aliyye'den bazı te'minât-ı nâ-mütegayyire istemeğe bizi mecbur etmiş olan esbâbı ve gerek Saltanat-ı Seniyye-i vasıta-i ilzâmiye-i dostâne ile dâire-i insaf ve hakkâniyete celb etmek ve muâhedât-ı mevcudeye riayet olunmak kazıyyelerine bezl ve sarf olunan ikdâmâtımızın cümlesi semeresiz kaldığını...*”²⁶⁰ şeklinde savaşa girme nedenini açıkladığı beyanname ile savaş başlamıştır. Bu beyannameyle savaş nedeni olarak Kudüs'deki kutsal yerlerin gözetimini bahane eden Rusya için asıl hedef aslında Boğazlar üzerindeki emellerine ulaşmaktır.

1854 yılı Mart ayında İngiltere ve Fransa'nın ittifak yaptığı ve Rusya'ya savaş ilan ettiği haberi gelir²⁶¹. Çünkü Rusya'nın Balkanlar ve Boğazlar üzerinde hakimiyet elde etmesi ihtimali her iki devleti de tedirgin etmiştir. Böylece 1853-1856 Kırım Savaşı başlamış olur.

Savaş sonucu, 30 Mart 1856 yılında Osmanlı ile Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya, Rusya ve Sardinya arasında otuz dört maddeden oluşan Paris Antlaşması imzalanır. Bu antlaşmayla, zaten zor durumda olan Osmanlı maliyesi yeni savaş yükü sonrasında daha da zor bir duruma düşer ve tarihinde ilk kez dış borç alımı gerçekleştirir²⁶².

²⁶⁰ HR.MKT, 50/81-2, 20 Ekim 1853, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı...*, s.42-43.

²⁶¹ İ.HR.5284-2,3,17 Nisan 1854, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı...*, s.52-53.

²⁶² A.DVN.NMH, 12/157, 15 Nisan 1856, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı...*, s.58-79.

1854 Rus-Osmanlı savaşında Kürtler Osmanlı'ya yardım etmedikleri gibi yer yer de Rus ordusuna öncülük yapmışlardır. 1854 yılında Yezdanşer önderliğinde yöresel bir isyan çıkaran Kürtler Osmanlı'ya karşı direnç göstermişlerdir²⁶³.

1860'lı yıllara gelindiğinde ise mülkiyet meselesi kesin bir hal aldığından dolayı Şeyhler, merkez idaresi tarafından çıkarılan yeni kanunla çiftçiye terkedilmiş olan bütün mülkleri kendilerine mal etmek istediler. Bu hareketi başlatan meşhur Şeyh Celalettin'in babası Şeyh Sabadullah idi. O dini fanatizmi çok etkili kullanıyor ve halkı Hristiyanlara karşı kışkırtıyordu. Bir süre sonra bir kısım Ermeni topraklarını terketmeye başladı, kalanlar ise Kürt ağalarına bağlı topraksız köylüler haline geldiler. Böylelikle Ermeni topraklarının Kürtler tarafından işgali yeni bir şekil almış oldu. Bu durum sonraları devlet için çözülmesi zor bir hal aldı ve Kürt-Ermeni ilişkilerinin iyice bozulmasına sebep oldu²⁶⁴.

Osmanlı Devleti, kendisine itaatsizliği görülen ve isyan çıkaran mahalli liderlere bir nasihatçi²⁶⁵ gönderir ve askeri girişimde bulunmadan önce durumu bu şekilde çözmeye çalışırdı. Doğu Anadolu'da meydana gelen bir çok isyanın bu şekilde daha az zararla atlatıldığı görülmüştür.

²⁶³ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve...*, s.14.

²⁶⁴ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve...*, s.94-95.

²⁶⁵ Buna en güzel örnek, 1895 Ermeni Ayaklanmaları sonrası Van yöresine gönderilen Tümgeneral Saadettin Paşa'dır. Doğu Anadolu'ya gönderilen Teftiş Heyeti başındaki Sadettin Paşa, bölgedeki husumeti ve gerginliği gidermek için köy köy dolaşmış ve hem Ermenilere hem de Müslümanlara nasihatlerde bulunmuştur. Sadettin Paşa, İstanbul'a gönderdiği resmi telgraflardan başka özel bir günlük de tutmuştur. (Sami Önal, *Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004).

1.7. Yezdanşir İsyanı

Doğu Anadolu'da Bedirhan Bey ile başlayan isyanlar Osmanlının zayıf olduğu dönemlerde tekrar ortaya çıkarak devam etmiştir. Bu isyanlardan biri 1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Harbi esnasında ortaya çıkan Yezdanşir İsyanı olmuştur. Bedirhan Bey'in yeğeni olan Yezdanşir, Rusya'nın tahriki ile 1855 yılında isyan etmiş ve Anadoludaki bazı şehirleri ele geçirmişti²⁶⁶. Kısa sürede bastırılan bu isyandan sonra Şeyh Ubeydullah hareketine kadar büyük bir isyan yaşanmamıştır.

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti içinde görülmeye başlayan bu yerel Kürt isyanları -milliyetçi kimlik içermeyen dış etkenlerin baskısı ile şekillenen-devlet içinde yönetimle ilgili bazı değişikliklerin yapılmakta olduğu bir sırada merkez ile çevre arasındaki bir çatışma olarak belirmiştir²⁶⁷.

Kısacası, Kürtler kendi bölgesel güçlerini kısıtlayan otoriteye karşı mücadele etmiştir. Bu isyanları yerel otoritelerin güç mücadelesi olarak tanımlamak çok doğru olacaktır²⁶⁸. Gücün ve eğitimin merkezileşmesi üzerine zamanla etkilerini ve güçlerini kaybetmeye başlayan ağa-şeyh-seyyid gibi aşiret ileri gelenleri ve dini liderleri bu isyanların çıkmasında önderlik etmişlerdir.

Bu konuyla ilgili olarak Naci Kutlay şöyle bir yorumda bulunmuştur: “*Tanzimat döneminde merkezi ototrite güçlendirilirken, mirlerin ayrıcalıkları sona erdi. Mirler ortadan kaldırıldıysa da*

²⁶⁶ Vedat Şadillili, *Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar I*, Ankara, 1980, s.30.

²⁶⁷ Amir Hassanpour, *Nationalism and Language in Kurdistan 1918-1985*, Melen Research University Press, San Francisco, 1992, s. 57.

²⁶⁸ İsmail Dursun, *İsrail-ABD ve İngiliz Üçgeninde Kürt Tezgahı*, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.86.

Osmanlı Devleti merkezi otoriteyi tesis etmekte başarı sağlayamadı. İkinci, üçüncü derecedeki ağaların, beylerin önemi arttı; önceleri mirlerin denetiminde olan dinsel önderler siyasal, sosyal ve ekonomik alanda güçlendiler. Bunun sonucunda, sayıları azalan güçlü mirlerin Osmanlı karşıtlığında birleşmeleri bir ölçüde mümkün oldu. Milliyetçi talepleri olmasa da, sonuçta söz konusu olan bir Kürt başkaldırısıydı”²⁶⁹.

Kürtlerin Tanzimat sürecinden itibaren başlayan bu siyasal gelişimleri²⁷⁰ ve eylemlerinin büyük ölçüde belirli aşiretlerin girişimlerine bağlı kaldığı görülmektedir. Şemdinan aşiretinden Şeyh Ubeydullah; Bedirhan aşiretinden Bedirhan Paşa ve oğulları; Baban aşiretinden ise Babanzadeler bu üç aşiret ailesidir. Devlete karşı ayaklanmalarda, gizli cemiyetler kurulmasında ve dernekler oluşturulmasında bu üç Kürt ailesinin her zaman lider konumunda olduğu görülmüştür²⁷¹.

1.8. Islahat Fermanı’nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi

18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı, “...Gülhane’de kıraat olunan Hatt-ı Humayunum ile Tanzimat-ı Hayriyye mucibince her din ve mezhepte bulunan kaffe-i tebaa-i şahanem hakkında bila istisna emniyet-i can ve mal

²⁶⁹Naci Kutlay, “Bedirhan Ayaklanması’ndan 1920’ye Kürt Milliyetçiliği”, *Toplumsal Tarih* 158, Şubat 2007, s.28.

²⁷⁰ Bu süreci, 1846 yılında Bedirhan Bey’in devlete karşı ayaklanmasından başlatabiliriz.

²⁷¹Bilâl N. Şimşir, *Kürtçülük...*, s.251-153; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt I: II.Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.404, n.5.

mahfuziyeti namus için taraf-ı eşref-i padişahanemden vait ve ihsan olunmuş olan teminat cümleleriyle Tanzimat Fermanı'nın içeriğini tekrar etmektedir..."²⁷². Tanzimat Fermanı ile Osmanlı tebaasına verilmiş olan haklar Islahat Fermanı ile teyit edilmektedir.

Islahat Fermanı hazırlanış ve ortaya çıkış bakımından çok farklı olmakla birlikte Tanzimat Fermanı'nın eksiklerini tamamlayan, onu genişleten ve Tanzimat Fermanı'nın devamı niteliğinde bir belgedir. Islahat Fermanı bir başka yönüyle de Tanzimat Fermanı'nı Kanun-i Esasi'ye bağlayan bir belge özelliği taşımaktadır. Islahat Fermanı, içeriğinde din ve mezhep serbestliği, gayrimüslimlerin din ve mezheple ilgili hak ve yetkilerin düzenlenmesi, Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında ya da gayrimüslim tebaanın kendi aralarında çıkan anlaşmazlıkların çözüleceği adalet sisteminin düzenlenmesi, gayrimüslimlerin askerlik durumlarının düzenlenmesi, Osmanlı mali sistemine ait düzenlemeler, bayındırlık işlerinin düzenlenmesi gibi konuları içermektedir²⁷³.

30 Mart 1856 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması'nın 9. Maddesiyle Islahat Fermanı kayda geçirilmiş ve bu Antlaşma'da imzası olan devletlere Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkı verilmediği de belirtilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyanların bu tarihten itibaren Osmanlı'yı yabancı devletlere şikayet etmeye başladıkları görülmektedir²⁷⁴.

²⁷² Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I*, İstanbul, 1999, s.51.

²⁷³ Musa Gümüş, "Anayasal Meşrutî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *bilig*, Güz 2008, Sayı 47, s.230-231.

²⁷⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, VI. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.6-7.

Islahat Fermanının ilanından sonra kilise ve gayrimüslimlere ait cemaat okulları sayısında artış olmuştur. Ayrıca bu ferman onlara ilave haklar vererek yatırıma teşvik etmiştir. Ancak nasıl ki Tanzimat Fermanı gayrimüslim tebayı memnun etmemişse Islahat Fermanı da memnun etmeye yetmemiştir. Ulusalculuğun yaşandığı XIX. yüzyılda Tanzimat ve Islahat Fermanları ancak ulusal ve toplumsal tepkilerin hızlanmasına yol açmıştır²⁷⁵. XIX. yüzyılın başlarından beri birer “ulus haline gelme yoluna girme”ye başlamış olan Hristiyan unsurlar, Osmanlı Devletini parçalayan ve onu “arkadan vuracak unsurlar” olarak çalıştıkları korkusunu yaymışlardır. Müslümanlar için “Millet-i Hâkime” statüsünün ortadan kalkması da bu korkuya eklenmiş ve büyük bir tepkiye neden olmuştur. Hristiyanlar için ise cemaat liderlerinin kendilerine verilmiş olan önderlik imtiyazlarını kaybetmiş olmaları tepkiye neden olmuştur. Bunlarla birlikte bu fermanın sonuçları itibariyle en göze batan nokta ise azınlıkların Batı iktisadi girişimcileri ile kurdukları bağlar ve bu konuda geliştirdikleri iktisadi ilişkiler olmuştur²⁷⁶.

Islahat Fermanı ortaya çıkardığı sonuçlar itibariyle çeşitli değerlendirme, yorum ve karşı çıkmalara da sebep olmuştur. Fermana en şiddetli tepkiyi gösterenler ise Müslüman Osmanlı tebaası olmuştur. Çünkü fermanla birlikte gayrimüslimlerle eşit bir statüye gelecekler ve hakim unsur olma özelliklerinden kaybedeceklerdi²⁷⁷. Müslüman Osmanlı tebaası için durumu: “âbâ ve ecdâdımızın kanıyla kazanılmış olan hukûk-ı mukaddese-i milliyemizi bu gün gâib etdik millet-i islâmiye millet-i

²⁷⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.116-117.

²⁷⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi...*, s.87.

²⁷⁷ Ahmet Refik Altınay, “Türkiye’de Islahat Fermanı”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S.4 (81), İstanbul, 1 Temmuz 1340, s.195.

hâkime iken böyle bir mukaddes hakdan mahrûm kaldı. Ehl-i İslâm'a bu bir ağlanacak gündü"²⁷⁸ şeklinde özetlemek mümkündür.

Bir yandan Osmanlı tebaasının Islahat Fermanı'na olan tepkisi devam ederken diğer yandan Osmanlı Devleti'nin yönetim yapısındaki zayıflama da devam edecektir. 1866 yılındaki Girit İsyanıyla bu durumu örneklendirebiliriz. Şerif Mardin, Girit İsyanı'nın Osmanlı ordusunun müdahalesine rağmen bastırılamadığını belirtmektedir. Bu örnek bize Osmanlı yönetimi'nin mahalli bir isyanı bile bastıramayacak kadar güçsüz olduğunu göstermektedir. Osmanlının güçsüz yönetim yapısı Balkanlardaki sınırlara yakın nüfusun harekete geçmesine sebep olmuş böylece büyük devletler Hristiyanlara verilen hakların uygulamaya geçmesinin planlamasını yapmaya başlamışlardır²⁷⁹.

Diğer yandan Müslüman ve Hristiyan ayrımı yapmaksızın bütün halkı kapsayan bir kanunname hazırlanmıştır. 19 Ocak 1869'da dokuz maddeden oluşan *Taabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* Abdülaziz tarafından kabul edilmiştir. Bu kanunname *dini anlayışa dayalı vatandaşlık* olgusunu terk ederek onun yerine Batı hukukunda mevcut olan *uyrukluk kavramını* yerleştirmekteydi. Böylece vatandaşlık tanımı hukuki olarak güvence altına alınmış oluyordu. Bu kanun Osmanlı Devleti'nde ümmetten millete geçişte ve modern vatandaşlık kavramının gelişmesinde önemli bir adım olmuştur²⁸⁰.

²⁷⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (1-12), s.68.

²⁷⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi...*, s.136-137.

²⁸⁰ Düstur, I. Cilt, 1. Tertip, İstanbul 1278, s. 16-18.

1870’li yıllara gelindiğinde ise Osmanlı Devleti için siyasi, iktisadi ve toplumsal yapının birçok sorunla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Pamuk, bu dönemi “siyasi, iktisadi ve toplumsal buhranlar dönemi” olarak nitelemektedir. 1873-74 yıllarına gelindiğinde ise Anadolu’da yüzyılın en büyük kıtlığı yaşanacak; 1875-76 yıllarında devlet dış borç ödemelerini durdurduğunu bildirecek ; 1876 yılında da I. Meşrutiyet ilan edilecektir²⁸¹.

²⁸¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve ...*s.155-156.

II. BÖLÜM

İKİ MEŞRUTİYET ARASI DÖNEMDE KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ (1876-1908)

2.1. I. Meşrutiyet ve Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi

Kuruluşundan itibaren mutlak yönetim yapısı süregelen Osmanlı Devleti'nde bu anlayış Anayasal faaliyetlerin başlamasına kadar devam etmiştir. Bu faaliyetler daha çok çöken devleti kurtarabilmek amacıyla ortaya konulan ve devlet memurluğundan yetişmiş bir grup insanın Batı'dan uyarladıkları çareler olarak kabul edilmiştir²⁸².

Türk anayasa girişimlerine bir bakacak olursak, Osmanlı Devleti'nde anayasal gelişimin ilk işareti olarak 1808'de merkezi hükümetin temsilcileri ile ayan temsilcileri arasındaki görüşme metni olan Sened-i İttifak belgesini görürüz. Bu belgeyle padişah adil bir yönetim vaat etmekte, ayanlar ise devlet işlerinde padişaha saygılı olacaklarına ve gerekirse padişaha yardım edeceklerine söz vermektedirler. Bu belgeyle Osmanlı tarihinde ilk kez, görünürde de olsa padişah otoritesi resmi olarak bir belgeyle sınırlandırılmış oluyordu ancak bu metin, hükümlerinin uygulanmasını sağlayacak bir düzenlemeye sahip değildi. Türk anayasal gelişmesinin Osmanlı dönemi ikinci adımı ise Tanzimat Fermanı'dır. Bu fermanla birlikte ortaya çıkan kişinin mal, can, ırz güvenliği; herkesin kanun önünde eşit olması gibi haklar İmparatorlukta hukuksal gelişimin göstergeleri olmuştur. Ancak devletin yapısının

²⁸²Mümtaz Soysal-Fazıl Sağlam, "Türkiye'de Anayasalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:1, s.20.

dinsel temeller üzerinde olmaya devam etmesi ve dinsel düzen ile modern kanunların birbirleriyle çelişki içinde olması hukuksal gelişimin sağlanması açısından zorluk teşkil etmekteydi. Bunun yanında Fransız İhtilali'nin ülke içindeki etkileri ve batılılarca desteklenen Hristiyanların bağımsızlık istekleri Osmanlı'da Tanzimat ilkelerinin uygulanmasını olumsuz yönde etkiliyordu²⁸³.

Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan ve 1839-1876 yılları arasında gerçekleştirilen modernleşme çabalarını içeren bu dönemde istenilen sonuçlara ulaşamamıştır. Tanzimat Fermanı'nı takip eden süreçte ilan edilen Islahat Fermanı, Avrupa devletlerine verilen imtiyazlar, dış borçlar, sarayın gereksiz harcamaları gibi olaylar ise Osmanlı içindeki belirli bir kesimde tepkilere yol açmıştır. Bu kesim devlet içinde muhalif bir örgütlenme oluşturmuş, kendilerine *Genç (Yeni) Osmanlılar* adını vermişlerdir.

Osmanlı Devleti içinde ilk muhalif hareketi temsil eden *Genç Osmanlılar*'ın tümü gazetecidir. Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Bey, Agah Efendi, Ayetullah Mehmed, Şinasi gibi isimlerden oluşan bu grup Mustafa Fazıl Paşa önderliğinde 1867 yılında *Yeni Osmanlılar* adında bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyet üyelerinin amacı Osmanlı yöneticilerinin keyfi ve baskıcı uygulamalarına karşı halk için bir güvence oluşturmak olmuştur²⁸⁴.

²⁸³ Ahmet Mumcu, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1988, s.14. (Anayasacılık faaliyetlerinin başlamasıyla ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için; Temuçin Faik Ertan, “Osmanlı Devleti'nde Anayasalı Rejime Geçiş (1876 Kanun-ı Esasi'si)”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 1-2, s. 98-120, Ankara, 1995'e bakılabilir.)

²⁸⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 7, Ankara, 1977, s.313.; Sina Akşin, “Siyasal Tarih, (1789-1908)”, *Türkiye Tarihi*, Cilt III, İstanbul, 1997, s.146.

Yeni Osmanlılar ile ilgili olarak Tunaya şu ifadeleri kullanmıştır:

Yeni Osmanlılar, Osmanlı siyasi tefekkürüne bir hayli yenilik getirmişlerdir. Teokratik gaye yanında Osmanlılığın ikinci bir gaye haline çıkarılması, din bağları yerine Osmanlılık fikrinin birleştirici bir unsur olarak teklifi onların eseridir. Zira mütereddit Tanzimat resmi hareketleriyle böyle bir fikri kolaylıkla savunamazdı. Genç Osmanlılar ise fikri cesarete sahiptiler. Siyasi edebi yanımıza ilk olarak muayyen bir terminoloji verenler Birinci Jön Türk hareketinin bu ateşli mensupları olmuştur. Avrupai bir hukuk devleti fikrini onlar işlemişlerdir. Meşrutiyet fikrinin canlı bir muhteva kazanması onların, sadece ıslahatı değil, ihtilal zevkini tadan bu grubun eseri olmuştur. Genç Osmanlılar Batı'nın Aydınlık devri felsefesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tatbikçileri olmuşlardır²⁸⁵.

Yeni Osmanlılar, hürriyet, vatan, aydınlanma, meşrutiyet kavramları üzerinde düşünmüş aydınlar olarak Jön Türklerin öncesinde Osmanlı modernleşmesi adına çalışmalarda bulunmuşlardır. Jön Türklerin ön plana çıktığı yıllara kadar ki dönemde Yeni Osmanlılar, kendilerine devleti kurtarma misyonunu yüklemişlerdir. Batı düşüncelerini İslami bir söylemle yorumlayarak bu değerlerin Müslümanlarca daha kolay kabul edilmesini sağlamaya çalışmışlardır²⁸⁶.

²⁸⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.58.

²⁸⁶ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, 1995, s.34.

1876 yılı öncesi henüz bir anayasaya²⁸⁷ sahip olmayan, modern anlamda anayasa sayılabilecek ilk yazılı belge olan Kanun-i Esasi'yi 1876'da ilan eden Osmanlı Devleti'nin amacı Padişahın yetkilerini sınırlayıp, idari mekanizmayı yeniden yapılandırmaktır. İlk anayasamız, geniş halk kitlelerinin isteğiyle ya da uzun süren sistemli bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkmış değildir. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu meşruti idarede gören bazı aydınlar, Avrupa'daki anayasal hareketlerden etkilenmiş ve parlamenter sisteme geçilmesi adına çalışmalarda bulunmuşlardır. Dönemin padişahı II. Abdülhamid, Fransız anayasasından da yararlanarak danışmanlarına bir anayasa taslağı hazırlatmış ve bu anayasanın kabulüyle I. Meşrutiyet dönemi başlamıştır²⁸⁸. II. Abdülhamid tarafından oluşturulmuş bu komisyona Mithat Paşa, Süleyman Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi kişiler de yardım etmişlerdir. Kanun-i Esasi'nin hazırlanışında halkı temsil eden bir kurul

²⁸⁷ Anayasa; devlet iktidarının biçimini, içeriğini, nasıl kullanılacağını, sınırlarının ne olacağını ve kimin kullanacağını belirler. Anayasa, devlet iktidarının keyfi kullanımını önlemek ve bireylere belli güvenceler vermek görevlerini de üstlenmiştir. (Rona Aybay, "Anayasal Metinlerde Egemenlik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:1, 1985, s.40.)

²⁸⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamentolu yaşam ancak iki yıl devam etmiştir. Tek yanlı bir fermanla yürürlüğe giren anayasa yine tek yanlı bir fermanla askıya alınmıştır. Bu süreci 30 yıllık bir istibdat dönemi izlemiş ve 1908'e kadar ülke Abdülhamit'in mutlakıyetçi yönetimine sahne olmuştur.

İlk anayasamız olan Kanun-i Esasi, bünyesinde barındırdığı olumlu ve olumsuz sonuçlar irdelendiğinde, olumlu yanlarının daha çok olduğu kanaatine varılır. Bu anayasa, her ne kadar monarşiyi sınırlayamamış olsa da, sultanın haklarını halka ve meclise karşı korumaktan başka bir şey yapmadığı düşünülse de son derece önemli sonuçları olmuştur. Öncelikle, Osmanlı anayasal gelişmeleri için bir ilk adım niteliği taşır. Hukuka bağlı devlet fikrinin ilk kez ifade edilmesine bir örnektir. Modern bir devlet kurma ve kişi haklarını tanıma adına büyük bir gelişmedir. En önemlisi ise, o güne kadar hükümdarın tek başına kullandığı egemenlik yetkisine halkın, temsilcileri yardımıyla katılmaya başlamasıdır.

olmadığı için 1876 metni hukuki açıdan padişahın tek taraflı işleminden doğmuş bir *Ferman Anayasa*'dır²⁸⁹.

Kanun-i Esasi'nin hazırlama komisyonunda Ermeni üyeler de bulunmaktaydı. Krikor Odyan, Adalet Müsteşarı Vahan Efendi (Hovhannes Vahanyan), Şura-yı Devlet Üyesi Hovhannes Çamiç Efendi ilk Osmanlı komisyonunun üyeleriydiler²⁹⁰.

Anayasanın ilk maddesi “Devlet-i Osmaniye ülkesiyle bölünmez bir bütündür.” maddesidir. Devletin başkenti İstanbul'dur (2. Mad.), saltanat ve hilafet hakkı ve makamı Osman oğulları soyuna ve bunun en büyük evladına aittir (3. Mad.) ve devletin dini İslam'dır (11. Mad.) maddeleri en önemli maddelerdir. Buradan da anlaşılacağı gibi gerçek egemen güç halk ve onun temsilcisi olan meclis değil, padişaktır. Padişahın üstünlüğü anayasanın önde gelen özelliklerinden biridir. Halk için getirilen haklar ise kişiye eğitim özgürlüğü, mal güvencesi, kanun önünde eşitlik, işkence yasağı ve kişi dokunulmazlığı gibi haklardır²⁹¹. Ancak bu haklar, gerektiğinde geri alınabilecek şekilde diğer bazı maddelerle desteklenmiştir. Buna rağmen, bu anayasa Osmanlı Devleti'nde anayasa düşüncesinin olgunlaşması ve ileriye yönelik bir yatırım olması nedeniyle oldukça önemlidir. Çünkü bu gelişme varlığını geliştirerek II. Meşrutiyetin doğmasına yardımcı olacaktır.

1876 yılı itibariyle Kürt-Ermeni ilişkilerini inceleyebilmek için II. Abdülhamid dönemini gözden geçirmemiz gerekecektir. Öncelikle II. Abdülhamid dönemindeki siyasi gelişmelere bakmakta fayda vardır.

²⁸⁹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, 1992, s.105.

²⁹⁰ Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963, s.369-370.

²⁹¹ Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, İstanbul, 2000, s.43-55.

2.2. II. Abdülhamid Dönemi Siyasi ve Askeri Gelişmeler

II. Abdülhamid döneminde Tanzimat'tan buyana devam eden merkezileşme çabalarına devam edildiği görülmektedir. 1876 Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan tecrübeleri, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1878 Berlin Antlaşması II. Abdülhamid'i merkeziyetçilik fikrine daha da yaklaştırmıştır. II. Abdülhamid, Tanzimatçıların başarısızlığını, reformların uygulanamamasını ve imparatorluktaki başıbozukluğu merkezi kuvvetin zayıflığına bağlıyordu. Ayrıca II. Abdülhamid merkezi idareyi kurmak adına anayasalı ve parlamenter bir sistemi değil de otokratik bir sistemi uygulamayı doğru buluyordu. Bu sebeple 1878'de Meclis-i Mebusan'ı kapatmış ve merkeziyetçi görüşünü İstanbul'daki güçlere kabul ettirmişti²⁹².

Birinci Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Parlamentosu, iki devre olarak faaliyet göstermiştir. Birinci devre 19 Mart 1877 tarihinde başlamış 28 Haziran 1877 tarihinde sona ermiştir. Bu devrede 56 oturum yapılmıştır. İkinci devre ise, 13 Aralık 1877 tarihinde başlamış 14 Şubat 1878 tarihinde padişah tarafından tatil edilerek sona erdirilmiştir. Bu devrede 29 oturum yapılmıştır²⁹³. Birinci Dönemde 114, İkinci Dönemde ise, 96 mebus görev yapmıştır²⁹⁴. Daha önce de belirtildiği gibi,

²⁹² Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s.22.

²⁹³ İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, Ankara, s.167.; Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2008, s. 169.

²⁹⁴ Necdet Öklem, *1877 Meclis-i Mebusanı*, İzmir, 1982, s. 36.

parlamento açılmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde bir tam parlamenter sistemin oluştuğundan söz edilemez. II. Abdülhamit Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaratmış olduğu gergin ortamda Meclis-i Mebusan'ı dağıtmış, mutlak yönetimi yeniden uygulamaya geçirmiştir.

Abdülhamit'in bu tutumu Osmanlı Devleti'nde yine aydınlar öncülüğünde başlayıp gelişen yeni bir hareketin doğmasına neden olmuştur²⁹⁵. 1889 yılında İstanbul'da Asker-i Tıbbiye'de ülkeyi meşruti bir yönetime kavuşturmak hedefini güden bir dernek kurulmuştur. *İttihad-ı Osmani* adıyla ve beş kişiyle kurulan bu gizli derneğin üyeleri gün geçtikçe artmıştı. Dernek üyelerinin Paris'te *Meşveret* gazetesini çıkararak Osmanlı yönetimine savaş açan Ahmet Rıza ile teması *İttihad-ı Osmani* için başka bir sonuç getirmiştir. Ahmet Rıza'dan derneğin Paris temsilcisi olmasını isteyen üyelerin teklifini kabul eden Ahmet Rıza, derneğin adının *İttihat ve Terakki Cemiyeti* olması koşuluyla Paris temsilciliğini kabul etmiştir²⁹⁶.

Hakkı Tarık Us, Osmanlı Devletleri'ndeki Meclis-i Meb'usan müzakerelerinin Fransa'dan getirilen bir uzman tarafından kaydedildiğini belirtmektedir. Ancak bu kayıtlara Meclis-i Meb'usan'dan TBMM'ye aktarılan kayıtlar arasında rastlanmadığını ve muhtemelen Çırağan Sarayı'nda çıkan yangında (1909) yok olduğunu yazar. Bu sebeple zabıtlar için kaynağın dönemin gazeteleri (resmi gazete ve diğer gazeteler) ve muamele evrakı olduğunu belirtmektedir. Us, zabıtları iki cilt halinde hazırlamıştır. Bunlardan ilki 1939 yılında, ikincisi ise 1954 yılında yayımlanmıştır. Bu iki cilt aşağıda belirtilmiştir: *Meclis-i Meb'usân Zabıt Ceridesi (1293=1877)*, Hakkı Tarık Us (Toplayan), Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1939.; *Meclis-i Meb'usân Zabıt Ceridesi (1293=1877-1878)*, İkinci Cilt, Hakkı Tarık Us (Hazırlayan), Vakıf Gazete- Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1954.

²⁹⁵ İhsan Güneş, *II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)*, Ankara, 1993, s.177.

²⁹⁶ İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıralanm*, Mecidiye, 1939.; Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, Ankara, 1964; Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul, 1984.

Osmanlı Devleti içinde ve dışında bu gelişmeler sürerken, II. Abdülhamid'in bundan sonraki hedefi ise taşradaki mahalli güçlerin ve resmi güçlerin kendi sistemini benimsemelerini sağlamak olacaktı. Abdülhamid'in uygulamak istediği bu politikayı Doğu Anadolu'da kurduğu "Hamidiye Alayları" politikasında da görmek mümkündür²⁹⁷.

II. Abdülhamid Dönemi'nin sonlarına doğru askeri alanda teşkilatlanmayla ilgili başka bir girişimde daha bulunulmuştur. Daha önceden beş ordu bölgesine ayrılmış olan Osmanlı Ordusu ülke genelinde coğrafi konum ve nüfus dikkate alınarak yedi ordu bölgesine ayrılmıştır²⁹⁸. Bu yenilik II. Abdülhamid'in askeri alanda yaptığı yeniliklerden birini teşkil etmektedir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde, Osmanlı ordusu örgütlenme ve işleyiş bakımından yapılandırılmış; savaş taktikleri, askere alma, eğitim-öğretim, modern silah ve donanımlar konularında çalışmalar yapılmış ve ordunun en önemli eksikleri büyük ölçüde giderilmiş bir durumdaydı. Bu düzenlemelerle öncelikle devletin korunmasında yeterli olacak nitelikli bir orduya sahip olmak amacı güdülmüyordu. İkinci amaç ise, ülke yönetimine ve yöneticilerine doğrudan doğruya karışmayacak, asıl işini yapabilecek bir ordu kurmaktır. Öyleki 1840'lı yıllardan başlanarak memleket idaresinde yapılan değişikliklerde dikkat çeken en önemli husus yetki ve sorumlulukların kurum ve kuruluşlar arasında dengeli olarak dağıtılarak her alanda iş bölümüne gidilmek istenmesidir. Bu bağlamda Tanzimat öncesi bütün yetkileri elinde toplamış olan valinin yetkileri kısıtlanmış ve askerlik işi bölgelerinde tam

²⁹⁷ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası...*, s.22.

²⁹⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Askerlik...*, s.135.

yetkili ordu komutanlarına bırakılmıştır.İç güvenliğin korunmasında ise önce zaptiye teşkilatı sonra jandarma birlikleri devreye sokulmuştur²⁹⁹. Ancak İmparatorlukta her alanda ortaya çıkan sıkıntılar orduda kendini büyük ölçüde hissettirmiş ve ordu beklenen başarıyı gösterememiş, girilen savaşlar hep yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bunun en iyi örneği 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşında istenen başarının sağlanamamasıdır.

Bu dönemde ordunun durumuyla ilgili olarak Osman Nuri şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “...Ordunun ruhunu teşkil eden Daire-i Askeriye’de hiçbir eseri intizam yoktu. Zabitanın terfiine katiyen riayet olunmuyordu. Paşazadelerin kısm-ı azamı babalarının rütbesine vasıl oldukları halde onların sınıf refikleri mülazım rütbesinde olan iyaliyle perişan müte’elim yaşıyordu. İltimas ve rüşvet olmadıkça daire-i askeriyece veya sair dairece istihsal-ı hak ve adalet imkan haricinde idi. Hafiyelik edenler meratibe çarçabuk vasıl oluyor, iffet ve namusu ile yaşayanlar her türlü hukuktan mahrum oluyordu...”³⁰⁰.

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzere ülkede büyük bir iltimas ve adam kayırma mevcuttu ve tüm işler bu şekilde yürümekteydi. Hafiyelik ise insanların ulaşmakta olduğu hedefler için kullandıkları bir yol halini almıştır.

Dış politikada Abdülhamid’in saltanatının ilk yılları, Tanzimat diplomasisinin üzerine kurulmuş olduğu temelleri yıkıp kendi doğrularını uygulamak olmuştur. 1878 yılına dek hükümetin izlediği politika Rusya’ya karşı koyabilmek için Fransa ve İngiltere’ye dayanmaktan ibaret olmuştur. Berlin Antlaşması ile bu politikanın

²⁹⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye –Askerlik*, ...s.142.

³⁰⁰ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*,s.1123’den nakleden Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye –Askerlik*..., s.117n.

devlete zarar verdiğini gören Abdülhamid başka bir dış siyaset geliştirecektir. Abdülhamid'in izlediği dış politikanın özü Büyük Devletler arasında bir denge sürdürmeye çalışıp bir tür yansızlık sergilemek olacaktır³⁰¹.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devletini kaygılandıran en önemli sorunlardan biri Ermeni hareketinin gösterdiği gelişim olmuştur. Ermenilerin okullar kurması, Ermeni gençlerin eğitim için yurt dışına gönderilmesi, Ermenice yayınlanan kitap ve gazetelerin sayılarının artması gibi gelişmeler Ermeni toplumunda belirgin bir kültür uyanışına sebep olmuş ve aralarında yeni fikirlerin doğmasına olanak vermiştir. 1860'lı yıllarda düzenlenmiş olan Ermeni Milleti Nizamnamesi de Ermeni (ulusal) bilincinin doğma aşamasına katkı sağlamıştır. Hazırlanan bu zeminde Avrupa'dan aldıkları güçle harekete geçen Ermeniler Osmanlı toprak bütünlüğünü tehdit eden bir güç olarak ortaya çıkmışlardır. 1878 yılından sonra ülke içinde Ermenileri, ülke dışında Rusları, Fransızları ve İngilizleri bir tehdit olarak algılamak yanlış olmayacaktır.

Osmanlı Devleti bu tehditler karşısında bir önlem almalıdır. Ancak mali durumun bozuk olması, yolların ve iletişim araçlarının kötü olması gibi bir çok nedenle bu tehditlere karşı tedbir almak Osmanlı için bir hayli zor olacaktır. Buna rağmen ilk tedbir alınmış, bu tedbir nüfus düzeniyle ilgili olmuştur. Özellikle Rus imparatorluğu ile olan sınırı Müslüman unsurlarla güçlendirmek amacıyla Rusya'dan gelen sığınmacılar kullanılmıştır. İlerleyen yıllarda siyasal-askeri alanda alınan diğer bir önlem ise 1891 yılında Rusya Kazakları örneğine dayanan Hamidiye Alaylarının kurulması olmuştur. Bu kuruluşun amacı genel hatlarıyla, Müslümanların

³⁰¹François Georçon, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*, Cem Yayınevi, t.y., kitap içinde bölüm, "Son Canlanış, 1878-1908", Bölüm XIII, s.150-151.

dayanışmasını güçlendirmek ve Kürtlerle Ermeniler arasında her türlü gizli anlaşmayı saf dışı etmek şeklinde özetlenebilir³⁰².

2.3. 1876 Yılı İtibariyle Doğu Vilayetlerinin İdari Yapısı

Osmanlı Devletindeki Vilâyât-ı Sitte denilen altı vilayet o zamanki idari teşkilata göre; Erzurum, Van, Diyarbakir, Sivas, Bitlis ve Ma'murat'ül-Aziz idi. Bu alan Erzurum'un tümü olmak üzere Erzincan, Van, Ağrı, Hakkari, Muş, Bitlis, Siirt, Diyarbakir, Elazığ, Mardin, Bingöl, Malatya, Sivas Amasya, Tokat ve kısmen Giresun vilayetlerini içine almaktaydı³⁰³. Aynı zamanda Vilâyât-ı Şarkıye de denilen bölgeye, Ermeniler ve Batı dünyası Türkçede Altı Ermeni Vilayeti anlamına gelen *Six Armenian Vilayets* veya Türk Ermenistanı anlamını karşılayan *Turkish Armenia* demektedirler³⁰⁴. Türkçe ifadesiyle Altı Doğu Vilâyeti anlamına gelen bu bölge yukarıda da belirtildiği gibi, o dönemki Osmanlı mülkî taksimâtına göre alan olarak bugün bilinen altı vilayetten daha fazla bölgeyi kapsamaktadır Bu çalışmanın kapsamı içinde olan Sivas, Erzurum, Diyarbakir, Van, Ma'murat'ül-Aziz ve Bitlis Vilayetleri ile ilgili kısaca bilgi vermekte fayda vardır.

³⁰² François Georgeon, "Son Canlanış...", s.197-198.

³⁰³ *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Güven Yayınları, İstanbul, 1963, Cilt VI, s. 3337-3364.

³⁰⁴ Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s. 53-54. (I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında Doğu Vlayetleri hakkında, özellikle de hudut, vilayet ve sancaklar, alan ve nüfus bilgileri, ulaşım, ithalat, ihracat, tarım, endüstri, çiftlik hayvanları, ormancılık ve madencilik gibi konularda ayrıntılı istatistiki verilere ulaşmak için bkz. Enis Şahin, Fikretin Yavuz, "Türk Doğu Vilayetlerine Dair Bir Amerikan Belgesi", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, 2008-I).

2.3.1. Sivas Vilayeti

Tanzimat döneminde hayata geçirilen “vilayet sistemi” ile 1863 yılında vilayet olan Sivas³⁰⁵ 1876 Yılı Devlet Salnamesi’ne göre; Sivas Sancağı, Amasya Sancağı ve Karahisar-ı Şarki Sancağı olmak üzere üç sancaktan ve her sancağın alt birimi olan ve kaza denilen idari bölgelerden oluşuyordu. Bu üç sancağın kazaları şöyleydi:

Sivas Sancağı Kazaları: Aziziye, Tokat, Koçgiri, Bıldızili.

Amasya Sancağı Kazaları: Merzifon, Zile, Mecidözü, Osmancık, Erbaa, Köprü, Ladik, Maden.

Karahisar-ı Şarki Sancağı Kazaları: Suşehri, Koyulhisar, Milas, Alucra, Giresun³⁰⁶.

1880 yılında Tokat kazası Sivas sancağından ayrılmış, Yıldızeli ve Hafik kazaları teşkil edilmiş ve Sivas sancağına bağlanmıştır³⁰⁷. 1890 yılında Sivas Vilayeti 83.700 metre kare yüz ölçümüyle Anadolu’nun en büyük vilayetlerinden biri durumundadır. Sivas, Tokat, Amasya ve Karahisâr-ı Şarkî olmak üzere dört sancaktan ve bu sancaklara bağlı 26 kaza, 233 nahiye ve 3.071 köyden

³⁰⁵ Bayram Kodaman, “XX. Yüzyıl Başlarında Sivas Vilayeti (1901)”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (2–6 Temmuz 1986), Gelişim Matbaası, Ankara, 1987. s. 170.

³⁰⁶ 1876 Yılı Devlet Salnamesi’nden aktaran S.Fatih Torun, *Tanzimat’tan Meşrutiyet’e...* s.68-72.

³⁰⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas 1298*, s.93, 97.

oluşmaktaydı³⁰⁸. 1890 yılı Sivas vilayeti sancak ve kazaları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2: 1890 yılında Sivas Vilayeti.

Sivas Sancağı (kazaları)	Tokat Sancağı (kazaları)	Amasya Sancağı (kazaları)	Karahisâr-ı Şarkî (kazaları)
Sivas	Tokat	Amasya	Karahisâr-ı Şarkî
Hafik	Erbaa	Merzifon	Alucra
Yıldızeli	Zile	Ladik	Suşehri
Koçgiri	Niksar	Mecidözü	Hamidiye
Divriği		Gümüşhacıköyü	Koyulhisar
Tonus		Osmancık	
Aziziye		Havza	
Gürün		Köprü	
Darende			

Tablo 3: 1899 Yılı Sivas Vilayetinin İdari Yapısı³⁰⁹.

Sivas Sancağı (kazaları)	Tokat Sancağı (kazaları)	Amasya Sancağı (kazaları)	Şârki KarahisârSancağı (kazaları)
Sivas	Tokat	Amasya	Karahisar
Hafik	Erbaa	Merzifon	Alucra
Yıldızeli	Zile	Ladik	Suşehri

³⁰⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas 1308/1890*...s.101-113.; Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt: 4, s.2794-2798.

³⁰⁹ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Sene 1316, Def'a 54, İstanbul Alem Matbaası, s.538-552.

Koçgiri	Niksar	Mecidözü	Hamidiye
Divriği		Gümüşhacıköyü	Koyulhisar
Tonus		Köprü	
Aziziye		Havza	
Gürün			
Darende			
Bünyan			
Hamid			

Vilayat-ı Sitte denilen ve Doğu Anadolu'da yer alan Sivas'ta Ermeni nüfusu³¹⁰ ilin toplam nüfusunun yaklaşık olarak % 13'ünü oluşturmaktaydı³¹¹. 1890 yılı Sivas ili salnamesine göre Sivas ilinin müslüman nüfusu muhacirlerle birlikte %82; Ermeni, Rum, Yahudi ve Kiptilerden oluşmuş olan Gayrimüslim nüfusu ise %18 idi³¹².

Sivas, XIX. Yüzyıl sonlarında Anadolu'nun en büyük vilayetlerinden biriydi. Doğusunda Erzurum, batısında Ankara, kuzeyinde Trabzon, güneyinde Halep ve

³¹⁰ 1890 yılı salnamesine göre Sivas, Tokat, Amasya ve Karahisar-ı Şarki Sancakları ve bunların kazaları dahil olmak üzere sivas Vilayeti'nde toplam 400.594 Müslüman; 93.165 Gayrimüslim ve 24.915 Muhacir bulunmaktaydı. 1890 yılında Sivas ilinin genel nüfusu ise 518.674 idi. Sivas Sancağı ve kazalarında 162.718 müslüman ve 48.717 gayrimüslim; Tokat Sancağı ve kazalarında 88.477 müslüman ve 13.135 gayrimüslim; Amasya Sancağı ve kazalarında 80.220 müslüman ve 13.494 gayrimüslim; Karahisar-ı Şarki Sancağında 69.179 müslüman ve 17.819 gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı.

³¹¹ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve...*, s.71-72.

³¹² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas 1308/1890*, Çeviren: Fikri Karaman, Sivaslılar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul, 2001, s.117.

Adana, güney doğusunda Mamüret'ül-aziz, kuzey batısında ise Kastamonu vilayetleriyle çevrelenmişti³¹³.

Sivas'ta valilik görevini 1898 – 1902 yılları arasında Hacı Hasan Hilmi Paşa yürütmüştür. 25.10.1894 tarihinde bu göreve atanan Hilmi Paşa, vezir rütbesindedir. 1889 yılında Mecidî, 1897 yılında da Osmanî nişanı verilmiştir³¹⁴. 1902 yılında ise valilik makamında Reşid Âkif Bey bulunmaktadır. Bâlâ rütbelik Âkif Bey'e 1897 yılında Osmanî, 1901 yılında da Mecidî nişanı verilmiştir³¹⁵.

*Tablo 4: 1903 Yılı İtibariyle Sivas Vilayeti'ndeki Nüfus Dağılımı*³¹⁶.

Millet	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	435.283	418.142	853.425
Rum	24.092	22.093	46.185
Ermeni	64.502	62.887	127.389
Katolik	1.628	1.755	3.383
Protestan	1.429	1.507	2.936
Yahudi	146	126	272
Kıpti	881	797	1.678
Toplam	527.961	507.307	1.035.268

³¹³Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt: 4, İstanbul, 1894,s.2794; Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası III*, İstanbul, 1318, s.386.

³¹⁴Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1316, s.536-537; Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1317, s.512-513; Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1318, s.558-559; Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1319, s.608-609.

³¹⁵Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1320, s.6628-629; Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1321, s.680-681.

³¹⁶Sâlnâme-i Vilayet-i Sivas, 1321, s. 236–239.

2.3.2. Erzurum Vilayeti

1876 Yılı Devlet Salnamesi'ne göre Erzurum Vilayeti; Erzurum Sancağı, Van Sancağı, Erzincan Sancağı, Muş Sancağı, Çıldır Sancağı, Kars Sancağı ve Bayezid Sancağı olmak üzere yedi sancaktan ve bu sancaklara bağlı kazalardan oluşmuştur. Bu yedi sancağa ait kazalar şunlardır:

Erzurum Sancağı Kazaları: Kaza-i Pasin-i Ulya ve Sufle, Kaza-i İspir, Kaza-i Tortum, Kaza-i Keskim, Kaza-i Bayburd, Kaza-i Tercan, Kaza-i Göynük Kığı.

Van Sancağı Kazaları: Kaza-i Erciş, Kaza-i Adilcevaz, Kaza-i Mekin, Kaza-i Karcikan, Kaza-i Vuşgan, Kaza-i Gevaş, Kaza-i Gevar, Kaza-i Hoşab.

Erzincan Sancağı Kazaları: Kaza-i Kırçinas, Kaza-i Kemah, Kaza-i Kuzican, Kaza-i Ovacık, Kaza-i Kuruçay, Kaza-i Mazgirt.

Muş Sancağı Kazaları: Kaza-i Teblis, Kaza-i Malazgirt, Kaza-i Bulanık, Kaza-i Varto, Kaza-i Çukur ve Kaza-i Mutki.

Çıldır Sancağı Kazaları: Mülhakat-ı Ardahan, Ardanoç Nahiyesi.

Kars Sancağı Kazaları: Kaza-i Akbaba, Kaza-i Çirkas, Kaza-i Zarosat, Kaza-i Kağızman, Kaza-i Keçvan.

Bayezid Sancağı Kazaları: Mülhakat-ı Ziyadin (Ziyadin'e bağlı yerlerle birlikte), Kaza-i Patnos, Kaza-i Atnab, Kaza-i Ahtar, Kaza-i Karakilise³¹⁷.

1876 yılı salnamesine göre yedi sancağı bulunan Erzurum Vilayeti, 1877 yılında Van Sancağı'nın Van ve Hakkari Sancağını bünyesinde barındıran bir

³¹⁷ 1876 Yılı Devlet Salnamesi'nden aktaran S.Fatih Torun, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e*...s.68-72.

vilayete dönüşmesiyle altı sancak sahibi durumuna gelmiştir. 1878 yılında ise Çıldır sancağının ayrılması ve Kars Sancağı'nın Rusya'ya geçmesiyle Erzurum dört sancağa düşmüştür³¹⁸.

2.3.3. Diyarbekir Vilayeti

1869-1877 yılları arasında Diyarbekir Vilayeti'nin idari taksimatı beş sancak ve bu sancaklara bağlı kazalardan oluşmaktaydı. 1876 Yılı Devlet Salnamesi'nde belirtilen bu beş vilayet: Diyarbekir Sancağı, Mamurat-ül Aziz Sancağı, Malatya Sancağı, Siirt Sancağı ve Mardin Sancağı'dır. Bu beş sancağa ait kazalar şunlardır:

Diyarbekir Sancağı Kazaları: Kaza-i Siverek, Kaza-i Ergani Madeni, Kaza-i Lice, Kaza-i Silvan.

Ma'muratü'l-Aziz Sancağı Kazaları: Kaza-i Palu, Kaza-i Maden-i Keban, Kaza-i Arapgir, Kaza-i Eğin, Kaza-i Çarsancak.

Malatya Sancağı Kazaları: Kaza-i Akçadağ, Kaza-i Hısn-ı mansur, Kaza-i Kâhta, Kaza-i Besni.

Siirt Sancağı Kazaları: Kaza-i Rızvan, Kaza-i Şirvan, Kaza-i Eruh, Kaza-i Sason.

Mardin Sancağı Kazaları: Kaza-i Midyat, Kaza-i Cizre, Kaza-i Şırnak, Kaza-i Avine³¹⁹.

³¹⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi...*, s.227.

³¹⁹ *Salnâme-i Diyarbekir*, 1293 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 8, 1293, (Miladi 1876).

1876 yılı salnamesine göre beş sancağa sahip olan Diyarbekir, 1877 yılında Mamurat-ül Aziz'in ayrılarak vilayet olması ile dört sancağa sahip bir vilayet olmuştur. Daha sonraki tarihlerde Malatya sancağı da Mamurat-ül Aziz'e bağlanmış; Siirt Sancağı 1878 yılında Bitlis Eyaleti'nin oluşturulmasıyla birlikte ayrılmış; Siverek ve Ergani Sancakları ise Diyarbekir Vilayetine bağlanmıştır. Böylece Diyarbekir Vilayeti; Diyarbekir, Mardin, Siverek ve Ergani olmak üzere dört sancağın bağlı olduğu bir vilayet durumuna dönüşmüştür³²⁰.

Bu yıllarda Diyarbekir'de³²¹ İslam, Ermeni, Ermeni Katoliği, Süryani, Süryani Katoliği, Keldani, Rum, Rum Katoliği, Protestan ve Yahudiler yaşardı³²².

1882 yılında Diyarbekir Vilayeti; Diyarbekir, Malatya, Mardin Sancaklarına sahiptir. Bu tarihte Diyarbekir Vilayeti, Diyarbekir Sancağı: 57.221 Müslim, 17.899

³²⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi...*, s.227.

³²¹ Hicri 1287, Miladi 1870-1871 yıllarında Diyarbekir Vilayet merkezinin nüfusu: 9814 İslam, 6853 Ermeni, 831 Ermeni Katoliği, 1434 Süryani, 174 Süryani Katoliği, 976 Keldani, 305 Rum, 55 Rum katoliği, 650 Protestan, 280 Yahudi olmak üzere toplam 21322'dir. Diyarbekir merkezde: 4229 hane, 1840 dükkan, 31 mağaza, 288 arsa, 193 tarla, 308 bahçe, 7 bağ, 24 bostan, 22 kavaklık, 159 ahır, 15 han, 12 hamam, 34 kahvehane, 36 fırın, 28 değirmen, 110 çeşme, 11 İslam mektebi, 1 Rüşdiye mektebi, 6 Medrese, 5 Tekke, 3 Ermeni mektebi, 1 Süryani mektebi, 1 Yahudi mektebi, 1 Protestan mektebi, 1 Rum mektebi, 1 Rum Katolik mektebi, 1 Keldani mektebi, 1 Zabtiye mektebi, 8 İslam kabristanı, 4 Hristiyan mezarlığı 1 Yahudi mezarlığı mevcuttu. (*Salnâme-i Diyarbekir*, 1287 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 2, 1287, Miladi 1870-71).

Hicri 1288 yılında ise tüm livalarıyla birlikte Diyarbekir'in toplam nüfusu: 305.967 İslam ve 87.188 Gayrimüslim olmak üzere 393.155'dir. (*Salnâme-i Diyarbekir*, 1288 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 3, 1288, (Miladi 1871-72).

19.yüzyılda şehir nüfusu, 16. Yüzyıldaki gibi düzenli olarak artmamaktadır. 19. Yüzyıldaki salgın hastalıklar nüfus üzerinde etkili olmuştur. 1870'lerde çıkan bir kolera salgını Diyarbekir şehri nüfusunu yarı yarıya azaltmıştır. (Martin van Bruinessen, "Osmanlıların Diyarbekir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari Organizasyonu", *Evliya Çelebi Diyarbekir'de...* s.69).

³²² *Salnâme-i Diyarbekir*, 1287 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 2, 1287, (Miladi 1870-71).

Gayrimüslim; Mardin Sancağı: 72.260 Müslim, 28.588 Gayrimüslim; Malatya Sancağı: 89.639 Müslim, 6898 Gayrimüslim olmak üzere 209.110 Müslim ve 37.840 Gayrimüslim olmak üzere toplam 257.010 kişi ve 97.552 haneye sahiptir³²³.

1883 yılında Malatya Sancağı ayrılmış, Ergani Madeni Sancağı Diyarbakir Vilayeti'ne dahil olmuştur³²⁴. 1884 yılı il salnamesine göre Diyarbakir'de ahali ziraat faaliyetlerinde bulunur; buğday, arpa, ak darı, erz, pamuk, tütün, mercimek, susam, nohut, üzüm, kavun ve karpuz yetiştirirdi³²⁵.

1894 yılında Diyarbakir Vilayeti; Merkez (Siverek, Lice, Silvan, Derik Kazaları), Mardin (Cizre, Nusaybin, Midyat, Avine Kazaları), ve Maden (Maden, Palu, Çermik Kazaları) sancaklarından oluşmaktaydı. 1882 yılında 257.010 kişi olan Diyarbakir Vilayeti nüfusu 1894 yılına gelindiğinde 398.785'i³²⁶ bulmuştu³²⁷. 1898 yılında da üç sancağa sahip olan Diyarbakir Vilayeti 1899 yılında Baharlu, Altunakar, Kargalu ve Sepiyak Nahiyyelerinin merkezi vilayete bağlanmasıyla birlikte üç sancağa sahip bulunmaktadır. Bunlar, Merkez Sancağı (Siverek, Silvan, Lice, Derik, Beşiri Kazaları), Mardin Sancağı (Mardin, Midyat, Avine, Nusaybin, Cizre

³²³ *Salnâme-i Diyarbakir*, 1300 Tarihli Diyarbakir Vilayet Salnâmesi, Defa 10, 1300, (Miladi 1882).

³²⁴ *Salnâme-i Diyarbakir*, 1301 Tarihli Diyarbakir Vilayet Salnâmesi, Defa 11, 1301, (Miladi 1883).

³²⁵ *Salnâme-i Diyarbakir*, 1302 Tarihli Diyarbakir Vilayet Salnâmesi, Defa 12, 1302, (Miladi 1884).

³²⁶ 1894 yılı Diyarbakir Vilayet Salnamesine göre nüfus: 314.720 İslam; 46.237 Ermeni; 6437 Ermeni Katoliği; 1203 Rum; 67 Rum Katoliği; 17.843 Süryani-i Kadim; 1561 Süryani Katoliği; 4522 Protestan; 1234 Yahudi; 1361 Keldani; 3521 Yezidi; 79 Kipti'den oluşmaktadır. (*Salnâme-i Diyarbakir*, 1312 Tarihli Diyarbakir Vilayet Salnâmesi, Defa 14, 1312, Miladi 1894).

³²⁷ *Salnâme-i Diyarbakir*, 1312 Tarihli Diyarbakir Vilayet Salnâmesi, Defa 14, 1312, (Miladi 1894).

Kazaları), Maden Sancağı (Maden, Palu, Çermik Kazaları) olmak üzere toplam üç sancaktır³²⁸.

O yıllardaki Diyarbekir vilayetinin hudutlarını çizerek olursak Diyarbekir Vilayeti, kuzeyden Erzurum; kuzeydoğudan Bitlis, Van; kuzeybatıdan Mamüretülaziz; güneybatıdan Halep; güneydoğudan Musul vilayeti; güneyden Zor sancağı ile çevrili olup yaklaşık olarak 46.800 kilometrekaredir. Müslümanlar, göçebe aşiretler (*haymenişin aşair*), Ermeniler, Yahudiler, Kiptiler ve Yezidiler yaşamaktadır. Vilayet dahilinde Türk, Arap, Kürt, Ermeni, Süryani ve Zaza lisanları konuşulmakla birlikte en makbul olan lisan Osmanlı lisanıdır³²⁹.

Hicri 1319 (1901-1902) yılında Diyarbekir vilayetinin idari taksimatı şu şekildedir: Diyarbekir Sancağı, Mardin Sancağı, Ergani Madeni Sancağı ve bu sancaklara bağlı kazalardan oluşmaktadır³³⁰. 1905 tarihindeki salnamede Diyarbekir'in idari taksimatı da 1901-1902 yılındaki gibi üç sancaktan ve bu sancaklara bağlı kazalardan oluşmaktadır³³¹.

2.3.4. Van Vilayeti

1876 yılı Devlet Salnamesine göre Erzurum Vilayetine bağlı bir sancak olan Van, 1877 yılında vilayet olmuştur³³². 1877 yılına gelindiğinde Ermenistan teşkili

³²⁸ *Salnâme-i Diyarbekir*, 1317 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 16, 1317, (Miladi 1899).

³²⁹ *Salnâme-i Diyarbekir*, 1316 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 15, 1316, (Miladi 1898).

³³⁰ *Salnâme-i Diyarbekir*, 1319 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Cilt IV, s.149-180, (M 1901).

³³¹ *Salnâme-i Diyarbekir*, 1323 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Cilt V, s.403, (M 1905). 1905 yılına ait sancaklar ve kazalar şu şekildedir: Diyarbekir Sancağı kazaları: Diyarbekir-Siverek-Derik-Beşiri-Silvan; Mardin Sancağı kazaları: Mardin-Nusaybin-Cizre-Midyat; Ergani Madeni Sancağı kazaları: Maden-Palu-Çermik kazalarından oluşmaktadır.

³³² Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi...*, s.227.

fikrine karşı Van ve Hakkari vilayetlerinin birleştirilip, Van merkez vilayet olmak üzere Gevar ve Elbak sancaklarının Mutasarrıflık olarak Van vilayetine dahil edilmesi şeklinde bir tedbir düşünülmüştür³³³. Bazı Doğu Anadolu vilayetlerinde görev yapmış olan Rus Konsolosu General *Vladimir Teofiloviç Mayevskiy*'nin raporuna göre, 1899 yılı sonunda Van vilayeti, Van sancağı ve Hakkari sancağı olmak üzere iki sancaktan oluşuyordu. Bu iki sancağa bağlı ondört kaza ve üç müstakil nahiye mevcuttu³³⁴.

Tablo 5: 1899 yılı sonunda Van Vilayeti.

Van Sancağı (kazaları)	Van Sancağı (nahiyeleri)	Hakkari Sancağı (kazaları)
Bergiri	Timar	Albak / Elbak
Erciş	Arçok	Hamidiye
Adilcevaz	Havasur	Gever / Gevar
Gevaş		Çölemerik
Karçan		Beytüşebab
Şatağ		Şemdinan
Müküs		Nasturi Aşireti arenisi
Mahmudiye		

³³³ BOA. M.V. 23/36, 27 Za 1304 (H), 17.08.1887 (M).

³³⁴ Vladimir Teofiloviç Mayevskiy, *19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri*, (Rusçadan Osmanlıcaya tercüme eden Mehmet Sadık, Günümüz Türkçesine çeviren Haydar Varlı, Yayına Hazırlayan Abdullah Varlı), Sipan Yayıncılık, İstanbul, 1997, s.20-21. (Kitabın Orijinal Künyesi: Vladimir Teofiloviç Mayevskiy, *Voyenno-Statisticheskoye Opisanıye Vanskago i Bitlisskago Vilayetov*, İzdaniye Shtaba Kavkazskago Voyennogo Okrugı, Tiflis, 1904).

Van Vilayeti, sosyal ve politik yapısı nedeniyle diğer beş vilayetten farklılık göstermektedir. İran sınırında yer alan Van vilayetinde Kürt aşiretlerinin önemli bir gücü ve ağırlığı vardır. Hatta bir nevi özerkliğe sahip olduklarını bile söyleyebiliriz. Bu nedenle Van vilayetinde Osmanlı yöneticilerinin vergi toplama, nüfus sayımı, kadastro işlemleri ve bunun gibi yeni uygulamaları tanıtması ve yerleştirmesi çok zor olmuş hatta kimi zaman hiçbir şekilde uygulanamamıştır. Çoğu zaman da bu bölgede vergi tahsilinde zorluklar yaşanmıştır³³⁵. Doğu vilayetlerinin zor koşullarına bir de Van'da olduğu gibi vergi tahsil edememe ve aşiretlerle sorun yaşama gibi durumlar eklenince bu tablo içinden çıkılmaz bir sorunlar yumağına dönüşmektedir.

2.3.5. Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti

Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti'nin bu ismi almadan önceki adı Harput'tur. Harput Osmanlı Devleti egemenliğine 1516 yılında yani Çaldıran Savaşı'ndan sonra girmiştir. Harput, Diyarbekir vilayetine bağlı bir sancak olarak varlığını sürdürmüş ve 1845 yılındaki bir fermanla Mutasarrıflık haline gelmiş ve 1846 tarihinde müstakil bir eyalet statüsüne kavuşmuştur. 1856-1859 yılları arasında Harput Eyaletine bağlı sancaklar: Harput Sancağı-Maden-i Humayun Sancağı-Dersim Sancağı ve Behisni Sancağı olmak üzere dört tanedir. Harput Sancağı Kazalarına bakacak olursak: Harput-Akçadağ-Balaban-Çemişgezek-Arapgir-Malatya-Şiro ve Eğin'i görmek mümkündür. 1867 yılında ise Harput'un adı Osmanlı Padişahı Abdülaziz'in adına izafeten Ma'murat'ül-Aziz olarak değiştirilmiştir. Bu yıldan sonra Ma'muratü'l-Aziz

³³⁵ Bakınız, Sabri Ateş, "Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881", Doktora Tezi, New York Üniversitesi, 2006'dan aktaran Nadir Özbek, "Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı 1895-1908", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 9, Güz 2009, s.72.

yine Diyarbekir Eyaleti'ne bağı hale gelmiş, 1875 yılında Diyarbekir Eyaleti'nden ayrılarak müstakil mutasarrıflık hüviyetine kavuşmuştur³³⁶.

1876 yılında Diyarbekir vilayetine bağı bir sancak olan Ma'muratü'l-Aziz, 1877 yılında Ma'muratü'l-Aziz ve Ergani Maden Sancağını bünyesine alarak vilayet olmuştur. Daha sonraları ise, Malatya ve Dersim (Tunceli) Sancakları da Ma'muratü'l-Aziz'e eklenmiş; Ergani Maden sancağı ise bu vilayetten çıkarılarak yeni bir yapı oluşturulmuştur³³⁷.

1883 yılında ise Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti; Ma'muratü'l-Aziz Sancağı ve Malatya Sancağı olmak üzere iki sancaktan oluşmaktadır. Ma'muratü'l-Aziz Sancağı Kazaları: Ma'muratü'l-Aziz, Arapgir, Eğin ve Keban Madeni Kazasıdır. Malatya Sancağı Kazaları ise: Malatya, Akçadağ, Hınsımansur, Kahta ve Behisni kazalarıdır³³⁸. XIX. Yüzyıl itibariyle misyonerlik faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yürütüldüğü önemli bir merkez haline gelmiş olan bu vilayette, 1881 yılına ait Ma'muratü'l-Aziz Salnamesi'ne göre etnik ve dinsel yapı şöyledir³³⁹: *Tablo:6*.

Müslüman	3896
Ermeni	1567
Protestan	270
Süryani	194
Latin	40
TOPLAM	5967

³³⁶ Ahmet Aksın, *!9. Yüzyılda Harput*, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ, 1999, s.21-23, 29-35.

³³⁷ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi...*, s.227.

³³⁸ Aksın, 19. Yüzyılda..., s.35.

³³⁹ Ahmet Aksın, *Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı*, Dünü ve Bugünüyle Harput, Cilt:I., TDV. Elazığ Şubesi Yayınları, Ankara, 1999, s.86.

2.3.6. Bitlis Vilayeti

1861-1862 yılına ait devlet sâlnâmesine göre Bitlis, Erzurum Eyaleti'nin Muş Sancağı'na bağlı bir kazaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra vilayet haline gelen Bitlis, Merkez Sancak, Muş Sancağı, Siirt Sancağı ve Genç Sancağı olmak üzere dört sancaktan oluşmaktaydı.

1882 yılı Bitlis Devlet Salnamesine göre Bitlis'teki sancak ve kazalar şöyledir:

Tablo:7, Bitlis'teki sancak ve kazalar.

BitlisSancağı Bitlis Kazası	Muş Sancağı Muş Kazası	Genç Sancağı Genç Kazası	Siirt Merkez
Ahlat Kazası	Varto Kazası	Çapakçur Kazası	Garzan
Hizan Kazası	Malazgirt Kazası	Kulp Kazası	Şirvan
Mutki Kazası	Bulanık Kazası		Eruh
	Sason Kazası		Pervari

General *Mayevskiy*'nin raporuna göre, 1899 yılı sonunda Bitlis Vilayeti; Bitlis, Muş, Siirt ve Genç Sancağı olmak üzere dört sancaktan ve bu sancaklara bağlı kazalardan oluşmaktadır. Bitlis Vilayeti'nin toplam yüzölçümü 24560 verest m² dir³⁴⁰.

³⁴⁰ Vladimir Teofiloviç Mayevskiy, *19.Yüzyılda...*,s.21.

Tablo 8: 1899 yılı sonunda Bitlis Vilayeti

Bitlis Sancağı (kazaları)	Muş Sancağı (kazaları)	Siirt Sancağı (kazaları)	Genç Sancağı (kazaları)
Bitlis	Muş	Siirt	Genç
Ahlat	Malazgirt	Şirvan	Kulp
Hizan	Bulanık	Yeru	Çapakçur
Mutki	Varto	Harzan	
	Sason		
	Havzo		

2.4. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Rus savaşından yenik çıkması devletin ekonomik ve siyasi bunalımını daha da şiddetlendirmiştir. Özellikle doğuda yaşayan Ermeniler ve Kürtler bu durumdan çok etkilenmişlerdir³⁴¹. Kürtlerin yaşadığı yerler başta olmak üzere bölgede sefalet ve kargaşa başgöstermiştir. Kürtler bir yandan can ve mal güvenliği tedirginliğine düşerken diğer yandan Avrupa ve Ermeni tahakkümü konusunda tedirgin olmaya başlamışlardı³⁴². Ermeniler ise bu savaş sonunda kendi ulusal hareketlerinin ilerlemesi için büyük bir cesaret

³⁴¹ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, hazırlayanlar Celile Celil, M.A.Gasaratyan, O.İ.Jegalina, M.S.Lazarev, Ş.X.Mihoyan, Peri Yayınları, İstanbul, 1998, s.30.

³⁴² Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar...*, s.111-129.

toplamışlar ve büyük bir umutla *Ermenistan*'ın kurulacağı günün yakın olduğunu düşünmeye başlamışlardı³⁴³.

Ermeniler bu konuda Ruslarla birlikte İngilizlerin de desteğini almışlardır. Ermeni Patriği Narses 17 Mart 1878'de İngiliz elçisi Layard ile yaptığı görüşmede; Ermenilerin Müslüman idaresinden şikayetçi olduğunu ve bu sebeple Rusya'ya katılmak istediklerini veya bağımsızlıklarını elde etmek istediklerini belirtmiştir. Narses, Van ve Beyazıt'daki Kürtlerin kendilerine zulüm yaptığını ifade etmiş ve elçiden yardım istemiştir. Patrik, Ermenilerin artık Müslümanlarla yaşamak istemediğini belirterek Van, Sivas, Diyarbakır'ın büyük bir kısmı ve antik Klikya Krallığı'nın Ermenistan toprakları olduğunu ifade etmiştir³⁴⁴. İngiliz dışişleri bakanı Markis Salisbury 8 Ağustos 1878'de Sir A. H. Layard'a gönderdiği mektupta; Hristiyanlara zarar verdiği kadar Müslümanlara da zarar veren Kürt aşiretlerinin saldırılarına karşı askeri-polisin görev yapması gerektiğini, adaletin sağlanması adına beş altı vilayette mahkemeler kurularak her mahkemede bir Avrupalı üye bulunmasının adaleti yerine getirmek için şart olduğunu belirtmiştir³⁴⁵. Rusların, İngilizlerin Ermenilerle kurduğu bu ilişki 1877-1878 yılları ve sonrasında da bu şekilde devam etmiştir.

³⁴³ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi...*, s.40. (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Antlaşması, Balkan devletlerine milli devletler olarak uluslararası camiada bir statü sağladı. Bu süreçte, Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsızlıklarını elde etti. Bulgaristan da bağımsızlığa eşit sayılabilecek nitelikte olan özerkliği elde etti. Ulus devlet ilkesinin ortaya çıkması bu antlaşma ile olmuştur. Osmanlı devletinde bu antlaşma milli devlet kavramının gelişmesini sağlamıştır. Kemal Karpaz, *Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.187.)

³⁴⁴ Bilal N. Şimşir, *British Documents On Ottoman Armenians I (1856-1880), II (1880-1890)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.159-160.

³⁴⁵ Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman ...*, s.192-195.

1877-1878 Savaşı ve Berlin Anlaşması Ermeni-Rus ilişkilerini, II. Abdülhamit Dönemini ve Ermenilerin Ruslardan ve İngilizlerden aldığı desteği özetlemektedir. Ermenilerin bağımsızlıkları için dış desteğe ihtiyaçları olduğu açıktır. Bağımsızlık fikri Ermeniler için politik bir çabadan öte artık milli kimliklerinin bir parçası haline gelmiştir. Ermeniler Avrupa'dan beklentilerini sürdürmüşler ama onların kendileri için ciddi bir girişimde bulunmadıklarını farkedememişlerdir³⁴⁶.

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması XIX. Yüzyılın sonlarında Avrupa'nın sahip olduğu gücü göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemde Avrupa isteklerini dünyaya dayatabilmekte, haritalara çizgiler çekmekte ve ulusların kaderlerini belirlemektedir³⁴⁷. Ermeniler de böyle bir ortamda dış yardımlar ve kendi çabalarıyla birlikte kendi bağımsızlıklarını beklemektedir.

Ruslar Berlin Antlaşması ile doğuda başarılı olmuşlar ve Karadeniz kıyılarından ilerleyerek Anapa ve Ahıskayı almış, Doğu Anadolu'ya girip Kars'ı ele geçirmişlerdir³⁴⁸. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının bir başka sonucu da Rusya'nın Osmanlı'dan aldığı topraklarda kalan halkın göçmen olarak Osmanlı topraklarına gelmesidir. Bu göçmenlerden bazıları daha önce bu topraklardan ayrılıp Rusya'ya gitmiş olan Ermenilerin topraklarına yerleşmiştir. Osmanlı devleti müslümanların ülke dışından gelip yerleşmesini hoş karşıladı ve Rusya'ya karşı hınç dolu bu insanların bir kısmını da Rusya'ya karşı tedbir olmak üzere Rus sınırına

³⁴⁶ Razmik Panossian, *Armenians*, Columbia University Press, 2006, s.188-189.

³⁴⁷ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.102.

³⁴⁸ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, E Yayınları, İstanbul, 1983, s.236.

yerleřtirdi³⁴⁹. Hicri takvimle 1293'e karşılık geldiği için 93 Harbi de denilen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı'ndan sonra Kars sancağından, kazalarından ve köylerinden gelen halkın bir kısmı da Erzurum, Sivas ve Tokat taraflarına g etmişlerdir. Ruslar da ele geçirdikleri bölgeye Ermeni, Rum, Ukraynalı, Malakan ve Aysur denilen Hristiyan kökenli Asurlu ve Yakubileri yerleřtirmiřtir³⁵⁰.

Yukarıda da belirtildiği üzere, 1878 yılından sonra Osmanlı Devleti'nin zayıf düşmesi; Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi gereğince Ermenilere reform ve Kürtler ile erkezlere karşı güvenlik vaat edilmesi; Osmanlıların reform hareketlerine karşı aldığı sert tavır; Ermeni devrimci hareketinin Rusya, İsviçre ve Londra'da gösterdiği gelişim gibi nedenlerden dolayı, bu dönemde Kürt-Ermeni ilişkileri bozulmaya bařlamıřtır³⁵¹. İlişkilerin bozulmasını Osmanlı belgeleri de doğrulamaktadır. O dönemdeki belgelere bakıldığında arka arkaya meydana gelmiş bir çok olay vardır. 1878 yılının şubat ayında, Trabzon konsolos vekili tarafından İngiliz Sefaretine gönderilen bir takirde Arapgir civarındaki Kürtlerin Ermenilere saldırdıkları belirtilmektedir³⁵². Aynı yıla ait bir başka belgede Kürtlerin Ermenilere yaptıkları saldırılardan bahsedilmektedir. Bu saldırının sebebinin Erzurum Valisi Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın Kürt asıllı olması sebebiyle Kürtlerin Ermenilere yaptığı saldırıları engellemediği belirtilmektedir. Bununla birlikte Kürtleri himaye ettiği ve koruduğu idda edilmektedir³⁵³. Yine 1878 yılına ait bir belgede; Bitlis'e yakın bir karyede

³⁴⁹ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve...*, s.61-62.

³⁵⁰ Kemal ilingiroğlu, İbrahim Tuğcu, vd., *Kars*, İstanbul, 1943, s.22.

³⁵¹ V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, ...s.116.

³⁵²HR.TO. 253-21, 25.şubat 1878 (M). (Arapgir, Malatya civarındadır).

³⁵³Y.EE. 43-130, 16.09.1878 (M). Kurt İsmail Hakkı Paşa (1818-1897) uzun yıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çalışmıştır. Onun en önemli özelliği, ıslahat çalışmaları sırasında gösterdiği

Kürtlerin Ermenilere düşmanlık yaptığı ve konutlarına girip zorla vergi aldığı şeklinde bilgiler yer almaktadır³⁵⁴.

1878 Berlin Kongresi sonrası Erzurum, Bitlis, Van, Mamüretü'l-Aziz, Sivas ve Diyarbekir vilayetlerinde idari reformlar yapılması Osmanlı Devlet politikası için kaçınılmaz olmuştu. Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi gereğince Ermenilerin belirli bir çoğunlukta olduğu Doğu Anadolu Vilayetlerinde idari reformlar yapılacaktı. Konuyla ilgili olarak İngiliz Sefiri Layard, Hariciye Nazırı Lord Granvil'e bir layiha göndermiştir:

“ ... Berlin muahdesiyle Avrupa Devletlerine ve 4 Haziran mukâvelenâmesiyle İngiltere'ye Babîâli'den bu vilâyetlerde mütemekkin Ermeniler hakkında muâmele-i muhıkka ve bî-tarafâne icrâsını kâfil nizâmât ve bununla beraber Kürd ve Çerkezlerin mezâlim ü taddiyyâtından muhâfazalarına kâfî tedâbîr icrâsı tahüid olunmuş ve Berlin ahdnâmesinin 61. bendiyle dahi ol bâbda tedâbîr-i mukteziyye ittihâz olundukça düvel-i mumziyyeye ma'lûmât verileceği va'd kılınmışdı ve düvel-i müşârün-ileyhimin dahi kendi taraflarından o makûle tedâbîrin icrââtına hakk-ı nezâretleri vardı. Ahdnâme imza

başarıydı. Genellikle isyan eden, vergisini vermeyen ve yerleşik hayata geçmeyip göçebeliği sürdürmekte olan aşiretlerin ıslahı konularında başarılı olmuştu. 1857-1861 yılları arasında Diyarbekir askeri mevki emrine yollandı ve bölgedeki aşiretlerin ıslahında çalıştı. 1868'de Diyarbekir valiliğine atandı. 1874 yılında bölgedeki Şammar aşiretinin çıkardığı isyanı hazineye yük getirmeden başarıyla bastırdı. 1876'da Erzurum valiliğine getirildi. (Selahattin Tozlu, “Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar II”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 9, Bahar 2006, s.98.)

³⁵⁴ BOA. HR.TO.239-37, 19.11.1878 (M). 1879 yılına ait olan şu iki belge de de aynı şikayetler mevcuttur: HR.TO. 256-18, 09.07.1897(M) ve HR.TO. 257-57, 24.10.1879 (M).

olunalı 2 yıl olmuşken bu şeylere dâir bir şey yapılmadı ve Ermenilerin hâli muhârebe zamânından daha fenâ bulunduğu isbât olunuyor. Me'mûrîn-i Osmâniyenin sû-i harekâtı ve Kürdlerin mezâlimi dahi bunların üzerine munzam olmasıyla hâl-i meşakat ve ızdırapları tezâyüd etmiştir. Bi't-tab' Ermeniler muâvenet ve sahâbet temennîsi için Avrupa devletlerine ve bâ-husûs İngiltere'ye atf-ı nîgah ediyorlar. Bunlar hakkında bir şey yapılması ve hâl-i hâzırın devâmı mümkün olmadığından dahi saltanat-ı seniyyeye tefhîmi elzemdir. Maamâfih ittihâz edilecek tedâbîr güzelce tedkîk-i mutâlaa olunmalıdır. İngiltere'de haklarında gösterilen teveccühden cesaret alarak ve memleketimizin Türkistan hakkında politikası tebdîl edebileceğine istinâd eyleyerek Ermeniler müstakil gibi, olmaz ise idâre-i muhtareye hâvî bir Ermenistân teşkîline tâlib-i muntazırdılar³⁵⁵.

Aslında II. Abdülhamit döneminde Doğu'da yaşanan siyasal meselelerin bir ayağını da vergiler, vergi toplanması konusundaki sorunlar ve vergi sisteminin düzenli bir şekle oturtulamaması oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerin ve Kürtlerin ilişkileri de bu boyutuyla incelendiğinde iki halk arasındaki sorunun etnik ve dini kimlikten öte yapısal ve ekonomik nedenlere dayandığı görülecektir.

Berlin Antlaşması gereğince yapılacak olan reformlar; nahiyelelerin oluşturulması, adliye teşkilatının genişletilmesi ve güçlendirilmesi, asakir-i zabtiyenin yeniden yapılandırılması ve yeni bir vergi tahsildarlığı oluşturulması ve

³⁵⁵ Y.PRK.EŞA. 2/44, 29 Z 1297(H), 02.12.1880 (M).

vergi tahsilinde zabtiye ve jandarmanın kullanılması konularını kapsamaktaydı. Bu reform Ermeni halkının polis, jandarma ve vergi tahsildarlığı alanlarında kendi nüfus oranlarına göre temsil edilmelerini içermekteydi³⁵⁶. Tanzimat'tan sonra iltizam sisteminin kaldırılıp vergilerin doğrudan devlet görevlilerince toplanması konusunda denemeler yapılmış olmakla birlikte bu başarılamamış ve iltizam sistemi XIX. yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Kısaca söylemek gerekirse, vilayet-sancak-kazana-nahiye-köylerin tamamını kapsayacak şekilde bir vergi tahsildarlığı sistemi kurulamadığı için Osmanlı mali yapısı içinde vergi gelirleri mültezimler aracılığıyla toplanmıştır. Köylerde ve mahallelerde ise bu iş genellikle cemaat ileri gelenleri tarafından yürütülmüş, bir sorun olduğunda zabtiye ve jandarmadan yardım istenmiştir. İltizam kapsamı dışındaki vergilerin toplanmasında ise muhtar, imam, papaz bu işlerde sorumlu tutulmuştur. Bir türlü bir sisteme oturtulamayan vergi toplama işleri özellikle Doğu Anadolu'da önemli sorunlar için temel teşkil etmeye devam etmiştir.

Ayrıca 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da Kürt halk güçlerinden oluşmuş bir bölük Rusya'nın yanında savaşıyordu. Ancak bir süre sonra Kürtler Rusların yanında yer almayı bıraktı. Çünkü beklediklerini bulamamışlardı. Çarlık yönetimi onlara gerekli ilgiyi göstermemiş, toprak dağıtmamıştı. Ayrıca, hayvancılıkla uğraşan Kürtler iklim dolayısıyla hayvanlarına yeterli otlak bulamamış ve Rusyadaki sosyal yaşama ve değişik yasalara uyum gösterememişti³⁵⁷.

³⁵⁶ Bakınız, Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1985.; Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late Nineteenth Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies* 40, No 1, 2008.

³⁵⁷ V.V. Minorsky, *Kürtler*, s.81-82.

2.5. 1880 Şeyh Ubeydullah Ayaklanması

1878 yılı sonrası Avrupa, Osmanlı içindeki Hristiyan toplulukların daha iyi korunmasını ve onlara daha çok haklar verilmesini talep ediyordu. Bu koşullarda, Şeyh Ubeydullah bir Ermeni girişimini önlemek ve bağımsız bir Kürt devleti kurmak adına adımlar attı. Bu girişimini Avrupa'nın desteğini almak adına İngiltere'ye bildirdi³⁵⁸. Ancak Ubeydullah'ın bu girişimi de Kürtler arasında tam olarak bir Kürt milliyetçiliğinin başladığını göstermez. Çünkü Kürtlerin Ermenilere karşı tavrı daha çok Müslüman kimlikleriyle Hristiyanlara karşı aldıkları bir tavidir.

Şeyh Ubeydullah, Hakkari civarında ikamet eden ve nüfuzu Osmanlı Kürtlerinin yanı sıra İran Kürtleri üzerinde de etkili olan bir beydi. Ubeydullah isyanının sebepleri aslında Osmanlı-Rus savaşı öncesine dayanmaktaydı. İran'daki Kürt yerleşim bölgelerinde, İran'ın tayin ettiği vergi memurları haksız yere topladıkları vergilerle halkı yıldırılmıştı. Bunun üzerine İran'da yaşayan Kürtler Şeyh'e başvurarak Osmanlı'nın İran'ı uyarmasını istemişti. Ancak Osmanlı bu konuda girişimlere başlayamadan Osmanlı-Rus savaşı başlamıştı. Durum böyle olunca Doğu Anadolu'da da mahalli ayaklanmalar başgöstermiş ve onlar da şikayetlerini Şeyh Ubeydullah'a bildirmişti. Bir süre sonra Ubeydullah bir çok aşiret reisinin katılımıyla İran üzerine harekete geçmiş bazı bölgeleri zaptetmiştir. Bu şekilde güçlenmeye başlayan Ubeydullah'ın Osmanlıya karşı itaatsizliği başlayınca hükümet onun üzerine asker göndermek zorunda kalmıştır³⁵⁹.

³⁵⁸ Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar...*, s.120-129.

³⁵⁹ Vedat Şadillili, *Türkiye 'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar I*, Ankara, 1980, s.30-32.

1890'lı yılların ortalarında Bedirhan ailesi üyeleri düzenlenen hükümet aleyhtarı komplolara katılmış ve Kürt davasının savunucuları olarak Rusya hükümetiyle ilişkiler kurma denemesinde bulunmuştur. Kürt milliyetçiliğinin ideolojik ve siyasal bir akım olarak doğmasında daima önemli yer tutan bu ailenin 1898 yılına gelindiğinde Kahire'de ayda iki kez olmak üzere "*Kürdistan*" adlı gazeteyi çıkarmaya başladığı görülmüştür. Bu gazetenin editörleri sırasıyla Mithat Bedirhan, Abdurrahman Bedirhan ve Süreyya Bedirhan olmuştur. Kürt halk kitlelerinden kopuk olarak gelişen bu Kürt milliyetçiliği Kürtler üzerinde geniş bir yankı uyandırmasada yayın faaliyetine bir süre devam etmiştir. "*Kürdistan*" adlı bu gazetenin sayfalarında yayınlanan bildirilerle Kürt hareketinin Ermeni hareketiyle birleşmesi çağrıları yapılmıştır. Ermeni göçmen basınında düzenli olarak yazılar yazmaya başlayan Kürt milliyetçilerinin, Ermeni ulusal burjuva örgütlerinin başlıcası olan Taşnak Partisiyle sıkı ilişkiler kurduğu görülmüştür³⁶⁰.

2.6. 1890'lı Yıllar İtibariyle Kürt-Ermeni İlişkileri

Berlin Kongresi sonrası, Doğu Anadolu'da göçebe aşiretlerin yerleşik halkın düzenini talana çevirip bozan ve bölge halkının huzurunu etkileyen hareketlerinin önlenmesi adına bir çalışmaya girişilmiştir. 1895 tarihli Islahat Layihası'nın 27.maddesi bu konuda bir irade ortaya koymuştur. Bu meseleyi göçer aşiretlerle yerleşik halk arasındaki bir etnik çatışma olarak algılamak tam anlamıyla doğru olmasa da bize bunu düşündürten durumlar da yok değildir³⁶¹. Çünkü bu bölgedeki Kürt-Ermeni ilişkileri düşünüldüğünde bu sorunun kuşkusuz bir etnik yanı da olduğu

³⁶⁰ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, Hazırlayanlar, Celilê Celil,... s.47-48.

³⁶¹ Nadir Özbek, "Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu...", s.77-78.

düşünülmektedir. Ancak buradaki sorun etnik kavramdan çok siyasal, ekonomik ve sosyal bağlamda bir çok temel nedeni içinde barındırmaktadır. Buradaki sorunu tek başına Ermenilik ya da Kürtlük olarak değerlendirmek sorunun tanımlanması adına eksik bir kavrayış; sorunun çözümü adına yetersiz bir anlayış olarak kalacaktır.

Ermeniler ve Kürtler arasında 1890'lı yıllardan itibaren çelişkili durumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durumun sebeplerinden birisi Kürt Şeyhlerinin dini propagandaları olmuştur. Bu propagandalar Kürt aşiretlerinin kendi içerisinde olumlu etki yaratmış ama bu olumlu etki Kürt-Ermeni ilişkilerini olumsuz olarak etkilemiştir. Bir diğer neden ise, Damadyan gibi Ermeni komitacıların Ermeniler arasında Kürt ağalarına karşı yaptıkları propaganda olmuştur. Bu propagandalarla Ermenilerin Kürt ağalarına esir olmayacaklarını ve ağaların emrinde çalışmanın iyi olmadığı vurgulanıyordu. Bu olaylardan sonra Kürt aşiretleri Talori'ye hücum ettiler ve bu hareket Kürtler ile Ermeniler arasındaki çatışmalar için zemin hazırlamış oldu³⁶².

2.7. Talori Olayları ve Kürt-Ermeni İlişkileri

1894 yılı yazında Sason'da kanlı mücadeleler oldu ve Ermenilerin yaşadığı beş köyle Talori nahiyesi tahrip edildi. Bu olaylar Ermeni ayaklanmalarının başlamasına sebep oldu ve bu ayaklanmalar Kürtlerin de katılımıyla bastırılabilirdi³⁶³.

1894 sonrası Abdülhamit yönetimi Vilayat-ı Sitte'de uygulanacak reformlar çerçevesini içine alacak şekilde bir ıslahat layihası hazırlamıştır. Bu reformları

³⁶² Vladimir Teofiloviç Mayevskiy, *19.Yüzyılda Kürdistan'ın...*, s.214-215.

³⁶³ V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*,...s.117.

uygulamak adına Ahmet Şakir Paşa³⁶⁴ 27 Haziran 1895’de olağanüstü yetkilerle Anadolu Vilayat-ı Umum Müfettişliği görevine atanmıştır. Islahatın takibi için ikisi İstanbul’da üç komisyon oluşturulmuştur. Şakir Paşa başkanlığındaki heyet 32 maddelik ıslahat çerçevesinde çalışmalara başlamıştır. 1896 yılında ise yeni bir ıslahat layihası ile bütün vilayetleri kapsayan bir uygulama ortaya konulmuştur³⁶⁵. Bu ıslahatla birlikte Doğu vilayetlerinde toplumsal güven ortamı içinde yaşanılması, adaletin sağlanması, Ermenilerin Kürt aşiretlerinden, Çerkez muhacirlerinden ve tahsildar gibi devlet memurlarının baskılarından korunması hedeflenmiş, Ermenilerin

³⁶⁴ Şakir Ahmet Paşa (1839-1899): Rusya’nın başkenti Petersburg’da on yıl elçilik yapmıştır. Bu dönemde Kazak Alayları’nın yaptığından etkilenen Şakir Paşa, Kürtlerden de böyle bir güç oluşturulabileceğine inanarak padişaha bir rapor sundu. Bu rapordaki görüşü kabul eden Abdülhamid, 20 Ekim 1890 tarih ve 233 sayılı yasayla Hamidiye Alaylarını kurdu. Abdülhamid’in kayınbiraderi Erzincan’daki 4. Ordu Komutanı Çerkez Mehmet Zeki Paşa bu görevi üstlenmiştir. (Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s.29). Ziya Gökalp “**Şaki İbrahim Destanı**” adlı eserinde bu durumu manzum bir şekilde anlatır:

Şakir Paşa Rusya’da kalmıştı

Kazakları görüp ibret almıştı

Düşmüş idi Kürt alayı fikrine

Kürt kavmini benzeterek Kırgız’a

Bu hülyayı beğendirdi Yıldız’a

Buldu bir er, işi verdi erine

Zeki Paşa dört el ile sarıldı

Recep Paşa olmaz dedi darıldı

Yazmam dedi ben Kürtlerden bir atlı

Aşiretler Erzincan’a gittiler

Üçer dörder alay teşkil ettiler (Ziya Gökalp, Şaki İbrahim Destanı)

³⁶⁵ Bakınız, Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Yayına Hazırlayan Muhittin Salih Eren, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993,s.63, 217-222.

yaşam koşullarının kalitesinin arttırılması ve siyasal temsillerinin daha fazla yer bulması konuları ön plana çıkmıştır³⁶⁶.

2.8. Hamidiye Alayları'nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi

II. Abdülhamit zamanında kurulmuş olan ve onun adıyla anılan Hamidiye Alayları, genel olarak yerel asayiş ve güvenlik hizmetleriyle ve gereğinde Ordu birliklerine yardımcılık hizmetleriyle yükümlü Süvari alaylarıdır. Bu alayların bir özelliği de, atların ve donatımların bu orduya katılanlar tarafından sağlanması ve her an hazır bir kuvvet şeklinde çağrılıp toplanmalarıdır. 1893'te çıkarılan bir emirle bu birlik askeri disiplin ve kanunlara bağlanmıştır³⁶⁷.

Bayram Kodaman, Hamidiye Alayları'nın kuruluş amacıyla ilgili olarak şunları ifade etmektedir: Osmanlı Devleti'nin askeri ve mülkî otoritesini maddi ve manevi olarak uygulamak, resmi otoritenin yetmediği durum ve zamanlarda yerel kuvvetlerden yararlanmak, Müslüman halkı ve reis, şeyh gibi yerel otoriteleri himaye etmek ve onları saltanat ve hilafet merkezine bağlamak, doğu bölgelerine Batı taraftarı ve hayranı olan memurları görevlendirmemek, büyük devletlerin uygulamakta ısrar ettikleri reform isteklerini geciktirmek ve uygulamamak, yalnızca Ermeniler lehine olacak reformları yapmaktan kaçınmak, Ermenilerin çıkaracağı her türlü olaya zamanında müdahale etmek ve buna karşılık aşiretlerden askeri birlikler teşkil ederek onları silahlandırmak, Amerikalı ve İngiliz misyonerleri başta olmak

³⁶⁶ Nadir Özbek, "Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ...", s.61.

³⁶⁷ *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I*, Editör Ertuğrul Zekai Ökte, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1989, s.157.

üzere misyonerlik faaliyetlerinde bulunan tüm Avrupalı misyonerin faaliyetlerini engellemek veya kontrol altında tutmak olduğunu belirtmiştir³⁶⁸.

1891 yılında doğu illerinde kurulan 36 adet atlı Hamidiye Alayından her biri bin iki yüz atlı idi. Her alayın başında o aşiretin eski reisi kaymakam olarak yer almaktaydı. Her alayda iki binbaşı, dört yüzbaşı ve sekiz mülazım bulunurdu. Bunların çoğu okuma yazma bilmezdi. Eratın silahlarının çoğu eşkiyalıkta kullandıkları silahlar olmakla birlikte bir kısmı da devlet tarafından sağlanmıştır. Ümera ve zabitanın kılıçları ve elbiseleri ise devlet tarafından sağlanmıştır³⁶⁹.

Hamidiye alayları neredeyse tamamen Kürt aşiretlerinden oluşturulmuştur. Aşiret reisleri ve onun adamları arasından seçilen kimseler, kırsal bölgede asayişin sağlamak üzere silahlandırılmıştır ve kendilerine haklarında yapılacak bir şikayetle ilgili bir endişe duymamaları söylenmiştir. Böyle bir durumda bu aşiret reisleri hem kendi aşiretine hem rakip aşiretlere karşı kendilerini çok güçlü hissetmişlerdir. 1894 yılında bir çok Ermeni ve Kürt bu alaylardan oldukça fazla zarar görmüşlerdir³⁷⁰.

Devletin güvenlik birimleri olarak düşünülen ve Kürt Aşiretlerinden oluşturulan bu birlikler ilk kurulduklarında padişaha oldukça sadıktılar. Ancak zaman geçtikçe kendi içlerinde güçlenip merkezi bürokrasiyle çatışma içine girdiler. Bunun sonucunda ise yağma, çapul ve başlarına buyruk hareketleri ile Hristiyanlara

³⁶⁸ Bayram Kodaman, Hamidiye Alayları'nın kuruluşuyla ilgili Bayram Kodaman, *Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul, 1983, s.10.

³⁶⁹ M.Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1970, s.145-146.

³⁷⁰ Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik- Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s19.

ve rakip Kürt aşiretlerine saldırımları ile ün saldılar³⁷¹. O dönemde İstanbul'da Rusya Büyükelçisi görevinde bulunan İ.A. Zinoviev şunları yazmıştı: “*Kürt boylarının reisleri askeri rütbeler alınca kendilerini Anadolu'nun mutlak efendileri sandılar ve önceleri Hristiyanlar (Ermeniler), sonraları ise Müslümanlar için de bir felaket oldular...*”³⁷².Görülen o ki Hamidiyelerin baskınları sonucunda yalnız Türkler, Ermeniler, Araplar değil göçebe Kürtler de zarar gördü.

1895 yılına ait Osmanlı Belgelerinde Hamidiye Süvari Alayları'nın halka karşı tavrına dair bazı örnekler bulmak mümkündür. Olayları örnekler üzerinden kısaca bir gözden geçirmekte fayda vardır.

Bu konuyla ilgili olarak elimizde bulunan ilk belgede; 1895 yılında Van'da Hristiyan köylerinde geşt ü güzâr eden yani gezip dolaşan Hamidiye Süvari Alayları'ndan bahsedilmektedir. Bu alaylar ve Haydaranlı Aşireti'ne mensub bir takım Kürt grubunun ahaliye ve gelip geçenlere zarar verdiği belirtilmektedir. Bu durumun önlenmesi ve büyük bir fenalığa meydan vermemesi için gereken tedbirlerin alınması gerekmektedir. Miladi 4 Nisan 1895 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne Van'dan çekilmiş bir telgrafname bu durumu hükümete bildirmekte ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemektedir³⁷³.

Aynı yıla ait diğer bir belgedeki olaya bakalım: Van ve mülhakatında³⁷⁴, Hamidiye Süvari Alaylarına mensup bazı aşiret rüesası ve Şemseki Aşiretinden bir

³⁷¹ Stephen Duguid, “The politics of unity: Hamidian policy in Eastern Anatolia, *Middle Eastern Studies*, 1743-7881, Volume 9, Issue 2, 1973, pp. 139-155.

³⁷² Rusya Dış Politika Arşivi (RDPA), v.1900, d, 28, 1.24-26'dan aktaran *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, Hazırlayanlar, Celilê Celil... s.45.

³⁷³ DH.MKT 358/59, 08 L 1312 (H), 04.04.1895 (M).

³⁷⁴ Bir merkeze bağlı olan yerler anlamına gelmektedir.

kısım Kürtler hakkında şikayetler vardır. Bu şikayetlerde, Hamidiye'den ve Şemseki aşiretinden olan kimseler tarafından Ermeni karyelerine tecavüz edildiği, Ermenilerin mallarına ve eşyalarına zarar verildiği belirtilmiştir. Bu hususta yardım için Van Valisi ve Erzurum İngiliz Konsolosu Robert Bendam Graves, Doğu Vilayetleri Umum Müfettişi Şakir Paşa'ya müracaat ederek ondan yardım istemişlerdir³⁷⁵.

Bir diğer belgede: 1895 yılında Bitlis'de Ermeniler tarafından çıkarılan olaylar üzerine Muş Sancağı dahilinde bulunan ve Hamidiye Alayları mensubu olan Hüsranlı ve Cibranlı aşair efradı tarafından bazı Ermeni köylerine hücum edilme ihtimalinden sözedilmektedir. Hal böyleyken bu konuda tedbir alınması ve bu konuyla ilgili olarak orduya tebligat yapılması için Seraskeriğe yazı ile bilgi verilmiştir³⁷⁶.

Van'ın Adilcevaz ve Erciş kazalarına bağlı Ermeni karyelerinde Bitlis hadisesinden sonra yeniden vukuatlar başlamıştır. Haydaranlı aşiretinden Emin, Hüseyin, Hacı Temur ve Hacı Hasan Ağa takımlarına bağlı Hamidiye ümera, zabitan ve efradına bağlı kişiler iki gün boyunca on beş Ermeni karyesine taarruzda bulunmuş ve Ermenilerin mallarını ve hayvanlarını gasp etmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak Dördüncü Orduyu Hümayun Müşiriyeti Celilesine bilgi verilmiş ve bu konuda destek ve yardım istenilmiştir³⁷⁷.

Örneklerde de görüldüğü gibi Hamidiye Alayları içinde görev alan Kürtler bu yapı içinde onlara avantaj sağlayan özelliklerini hiç çekinmeden kullanmışlardır. Bu

³⁷⁵ Y.EE. 131/38. 06 M 1313(H), 29.06.1895(M)

³⁷⁶ Y.A.HUS. 338/87. 13 Ca 1313 (H), 31.10.1895(M).

³⁷⁷ Y.PRK.BŞK. 43/94. 19 Ca 1313 (H), 06.11.1895 (M). ; Y.PRK.UM. 33/53. 19 Ca 1313 (H), 06.11.1895 (M)

da onların devlet içindeki diğer unsurlarla ikili mücadeleye girmesine ve ülke içinde sorunlar yaratmasına sebep olmuştur. Bu durum, Kürtlerin özellikle de Ermenilerle olan ilişkilerine büyük ölçüde yansımıştır. Bunun sebebinin, Ermenilerin Hristiyan olmaları ve bu nedenle de diğer devletler tarafından destekleniyor olmasıyla ilgili olabilir.

Bir diğer sonuç ise, bir çok Kürt Ermeniler arasında İslam dinini yaymanın kendilerine güç kazandıracağına inandı. Şimşir'in İngiliz Belgeleri'nden aktardığı örneğe baktığımızda bunu daha iyi örnekleyebiliriz. Diyarbakır Vilayeti'nde yaşayan Ömerli Aşireti, kendi aşiretlerinden birinin Ermeniler tarafından öldürüldüğünü duyunca yaşadıkları dağlardan inerek olayın geçtiği Ermeni köyüne gelirler. Bu durumla ilgili olarak aşiret üyeleri, adam öldürme suçunu işleyen Ermenilere üç şart sunarlar. Bu şartlardan biri, orada yaşayan tüm Ermenilerin İslam dinini kabul etmelerini ve Müslüman olmalarını içeren şarttır³⁷⁸. Alman kaynaklarına göre bu yıllarda girişilen mücadelelerde –yaklaşık olarak 1894 ve 1896 yılları arasını içeren dönemde- Kürtler verdikleri mücadeleyle 2493 köyü zorla İslam dinine çevirmişler, 456 kiliseyi tahrip ederek yıkmışlar ve kötüye kullanmışlar ve 649 kiliseyi de camiye çevirmişlerdir³⁷⁹.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi Hamidiye Alayları'nın kurulmasının ve özellikle bu alayların büyük ölçüde Kürt kuvvetlerinden oluşması Kürt-Ermeni ilişkileri için oldukça olumsuz sonuçlar getirmiştir. XIX. Yüzyılın

³⁷⁸ Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Cilt:4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s.255. (Ömerli Aşireti tarafından Ermenilere teklif edilen diğer iki seçenekten biri 25.000 kuruş ödenmesi; diğer madde dört Ermeni kızının Ömerli Aşiretine verilmesi idi.)

³⁷⁹ Johannes Lepsius and J. Rendell Harris, *Armenia and Europe: an Indictment*, Hodder and Stoughton, London, 1897, s.330-331.

başlarından beri devam eden toprak kavgaları, baskınlar, yağmalamalar yüzyıl sonlarında giderek artmaya devam etmiştir. Yerleşik Kürtlerin Ermenilerle olan ilişkileri gayet iyiiken göçebe Kürtler ve Alaylı Kürtlerin durumu bunun tam aksi şeklinde sürmüştür. Bu durumda Hamidiye Alaylarını dağıtmak veya onların durumu için için bir düzenleme yapmak oldukça gerekli bir hal almıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hamidiye Alayları teşkilatını ortadan kaldırmak istedi. Ancak gösterilen tepkiler üzerine bunu başaramadı ve bu teşkilatı *Aşiret Alayları* adıyla yeniden organize etmek zorunda kaldı. Hatta bir ara *Oğuz Alayları* adı verilmek istendiyse de daha sonra bundan vazgeçildi. Daha sonraki yıllarda alaylara yeni fermanlar ve sancaklar verilerek bunların yeniden İstanbul'a bağlılıkları sağlanmaya çalışılmıştır. Bu politikanın bir sonucu olarak Urfa civarında bulunan Karakeçili aşireti ile Viranşehir'deki Milli aşireti gönüllü olarak Balkan savaşlarına üç alayla katılmıştır. 22 Ağustos 1910 yılında çıkarılan 71 maddeden ibaret yeni nizamnamede aşiretlerin sayısı 64 olarak belirtilmektedir. İki yıl sonra nizamname yeniden düzenlenerek 120 madde halinde Aşiret Alayları yeniden tanzim edilmiştir. Buna göre Aşiret Alayları birleştirilerek *Aşiret Süvari Fırkaları* meydana getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadelede bazı aşiret alayları askeri görevler almış ve Doğu Anadolu'nun savunmasına katkıda bulunmuştur³⁸⁰.

2.9. II. Meşrutiyet ve Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi

Osmanlı toplumunu oluşturan unsurlara verilen haklar denince akla ilk olarak gayrimüslimlere verilen haklar gelir. Bu hakları içeren oluşumlardan bazıları

³⁸⁰ Bayram Kodaman, *Sultan Abdülhamid'in...* s.89-94.

Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı gibi fermanlarla ortaya konulmuştur. XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde ise bunlara bir yenisi daha eklenecek ve I. Meşrutiyetten yaklaşık olarak otuz iki yıl sonra II. Meşrutiyet ilan edilecektir.

Parlamentoya dayalı ve anayasaya sahip Meşrutiyet sistemi için Jöntürklerin yurt içinde ve dışında yürüttükleri çalışmalar içerisinde 4 Şubat 1902’de gerçekleştirilen I. Jöntürk Kongresi büyük önem taşımaktadır. Tüm Osmanlı unsurların temsil edildiği bu kongrede aynı zamanda Meşrutiyet sonrası kutuplaşmanın belirtileri de görülecektir. Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza bu durumun iki kahramanıdır. Prens Sabahattin; ihtilali gerçekleştirmek için her türlü dış müdahaleyi kabul eden, devletin değişik bölgelerini kendine has mahalli idarelere ayıran adem-i merkeziyet prensiplerini benimsiyordu. Bu durum önce muhtariyet sonra bağımsızlık kazanmayı planlayan gayrimüslimlere oldukça cazip gelmişti. Ahmet Rıza ise Sabahattin’in düşüncelerinin tamamen karşısındaydı ve çok etnili Osmanlı toplum yapısının korunmasını ve sürdürülmesini savunuyordu³⁸¹.

Jöntürk çevrelerinde bir yandan Ahmet Rıza ile Sabahattin arasındaki anlaşmazlıklar sürerken bir yandan da İkinci Jöntürk Kongresi’nin hazırlıkları yapılıyordu. 27 Aralık 1907’de Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Malumyan’ın ortak başkanlığında kongre toplanmıştır. Bu kongrede Osmanlı Devleti’ni oluşturan milletlerin birlik olmayı başardıkları ve amaçlarına ulaşan dek yollarına devam edecekleri vurgulanmıştır. Bu gelişmeleri takiben 23 Temmuz 1908’de Manastır’da

³⁸¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I*, 1984, s.21; Sina Akşin, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s.57.

II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve Abdülhamit bu gelişmeyi kabul etmeye mecbur kalmıştı³⁸².

Meşrutiyetin ilanıyla kısa süreli de olsa ülkede bir barış ortamı oluştu. Bu yeni rejimi kutlamak için tüm ülkede sevinç ve barış havası esiyordu. Ermeni öndegelenlerinden bir grup ise Jöntürkler'le işbirliği yaptıklarını ve ihtilalin gerçekleşmesi için çok emek ve çok para harcadığını belirtiyordu. Abdülhamid döneminde dış ülkelere giden komiteciler yavaş yavaş geri dönmeye başladılar. Abdülhamid döneminde faaliyetlerinden dolayı öldürülen Ermeni ihtilalcileri için yaslar tutuldu, törenler yapıldı. Yeni rejimin herkes için barış tazelediğine dair düşünceler yinelendi³⁸³.

Ermeni Hınçak ve Taşnak Cemiyetleri, meşrutiyetle birlikte ihtilalci faaliyetlerden vazgeçtiklerini belirtiyorlardı³⁸⁴. Ama Sasuni'ye göre Ermeniler, Meşrutiyeti *Bağımsız Ermenistan*'a ulaşmak için bir atlama taşı olarak görüyorlardı. O'na göre sağlanan hürriyet ortamı Ermenilerin emellerine ulaşmaları için oldukça uygun bir ortam sağlamış oluyordu. Ermenilerin İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler geliştirmesi Doğu illerinde kendileri için uygun ortamı hazırlamalarına yardımcı oluyordu. Ermeniler, bir yandan da Hamidiye Alayları'nın ve Kürtlerin büyük bir kısmının meşrutiyete düşman olduğuna dair söylencelerin yayılması için uğraşıyorlardı. Bu söylencelerle Kürtlerin rejim için büyük bir tehdit olduğunu

³⁸² SinaAkşın, *Jöntürkler ve....*s. 60-68.; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de....*s.21-22.

³⁸³ *Talat Paşa'nın Anıları*, Hazırlayan: Mehmet Kasım, İstanbul, 1986, s.59.

³⁸⁴ *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Haz. İsmet Parmaksız, Ankara, 1981,s.33-34.

ispatlamaya çalışıyorlardı ³⁸⁵. Ancak kısa bir süre sonra bu özgürlük ortamında Ermeni komiteleri daha iyi çalışmaya ve bir çok şube açmaya başladılar³⁸⁶.

Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Osmanlı yönetimi doğu illerinde bazı toplumsal düzenlemelere başlamıştır. Bu idare sisteminin Doğu Anadolu için öngördüğü bazı düzenlemeler vardır. Bu düzenlemelerden en önemlisi doğudaki nüfuzlu ailelerin gücünü kırarak onların halk üzerinde yaptığı baskıyı ortadan kaldırmaktı. Amaç, ağa, şeyh, aşiret reisi veya aşiret beyi gibi isimlerle halka zulüm eden bu kişilerin gücünü ortadan kaldırarak meşruti idarenin tek otorite olarak kabul edilmesini sağlamaktı. Meşrutiyet rejiminin en önemli görevlerinden birinin bu olduğu iddia ediliyordu. Dikkati çeken bir nokta da şudur ki, Ermenilerin de kendi içlerinde reis ya da ayan dedikleri liderleri vardı. Ermeniler de Kürtlerde olduğu gibi kendi reislerinin baskısı altındaydı. Ama Ermeniler Kürtlere göre daha şanslıydı. Çünkü onların ihtiyaçları ve şikayetleri olduğunda şikayetlerini edebilecekleri murahhasaları ve patrikhaneleri vardı. Ermeniler onların yardımıyla devlete veya koruyucuları olan büyük devletlere sesini duyurabiliyor, şikayetlerini edebiliyor ve çözüm istiyorlardı. Böyle bir durumda Osmanlı Devleti için Ermenilerin sorunlarını çözmeye çalışmak Kürtlerin sorunlarını çözmeye çalışmaktan daha birincil bir hale geliyordu. Hem Ermenilerde hem de Kürtlerde şöyle bir ortak nokta vardı ki: Kürtlerde aşiretlere bağlı olan halk, Ermenilerde ise ihtilal örgütlerine bağlı olmayan halk her zaman

³⁸⁵ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992, s.143-146.

³⁸⁶ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara ,1983, s.152.

için baskı altında olan halk olmuştur. Geleneksel yapıdaki bu bölgede köklü reformlar yapmak oldukça zor olmuştur³⁸⁷.

Aradan vakit geçince meşrutiyet beklentilerinin halkın sorunlarına cevap veremediği anlaşılmıştır. Toprak meselesi çözülememiş, eğitime gereken önem verilmemiş ve Ermeni örgütlerinin bölgede gösterdiği faaliyetler önlenememiştir. Bu durum halkın İttihat ve Terakki yönetimine olan güvenini sarsmıştır. Bunun sonucunda halk yine bölgedeki nüfuzlu gruplardan medet umar ve çözüm bekler hale gelmiştir. Böyle bir ortamda Bedirhanlılar bölge halkının sorunlarına eğilmiş ve güven kazanmaya çalışmışlardır³⁸⁸.

“Balkan harplerinde alınan mağlubiyetler, Rusya’nın Boğazlar ve Doğu Anadolu’daki hedefleri ve bunun içerisinde Ermenilerin oynayacağı roller çerçevesinde Ermeni ıslahatının yeniden gündeme gelmesiyle II.Abdülhamit dönemindeki sorunlar yeniden dile getirilmeğe başlandı. Kürt aşiretlerin Ermenilere baskısı, gasp ve cinayet, kız kaçırma, tecavüz, adaletin istismarı, zorla din değiştirme ve aslı esası yeterince sorgulanmayan daha bir çok sorun gündeme taşındı. Ermeni örgütlerinin hükümete karşı düşmanca tavırlar sergilemeye başladığı bu yıllarda dahi meşruti hükümet Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkileri düzenlemeye ve farklı toplumlar arasında uzlaşma sağlamaya çalışmıştı. Ermenilerle Kürtler arasında meydana gelen olayları önlemeye çalışan hamiyetli vatanperver Kürt ileri gelenleri başkalarına da örnek olması maksadıyla ödüllendirilmişti³⁸⁹.

³⁸⁷ BOA. DH. SYS. 23/1, 15.03.1911.

³⁸⁸ BOA. DH. SYS. 100/4, 19.01.1913.

³⁸⁹ BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 314602. Dahiliye Nezareti’nden Sadarete Gönderilen 10 Temmuz 1913 Tarihli Tahrirat’dan Aktaran, Fatih Ünal, “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki

Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki Hükümeti'ni bekleyen en önemli sorunlardan bir diğeri Kürtler ve Ermeniler arasındaki arazi meseleleridir. Sason İsyanı sonrası başta Rusya olmak üzere diğeri bir çok ülkelere göç eden Ermenilerin geri dönmeleri üzerine arazilerin yeni ve eski sahipleri arasında sorunlar başgöstermiş ve bu meseleler yıllarca devam etmiştir³⁹⁰. Bu yıllarda meşrutiyet yönetimine ve hükümete karşı güvensizlik ve memnuniyetsizlik artmaya başlamış ve hükümet bu durumda bazı tedbirler almaya yönelmiştir.

Hükümetin aldığı tedbirlerin başında doğu vilayetlerinde yapılan propaganda faaliyetlerine karşı nasihat heyetleri göndermek gelir. Halk tarafından sevilen ve saygı gösterilen kişilerden oluşan heyetler bölge halkına belirli konularda nasihatlerde bulunmuştur. Bu konulardan bazıları şunlardır: başkasının hukukunu çiğnememek; tahrik ve teşviklere kapılmamak; gayrimüslim komşuların hukukuna riayet etmek; hükümete tam itaat etmek; meşrutiyetin milletin ilerlemesinin teminatı olduğu yolunda halkı aydınlatmak; Kürtleri ibadete teşvik etmek gibi maddeleri içermektedir³⁹¹.

Yukarıdaki satırlarda tartışıldığı üzere Kürt-Ermeni ilişkileri XX. Yüzyılın başlarında öncelikle toprak mevzu olmak üzere bir çok sorunlarla devam etmiştir.

Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006.

³⁹⁰ BOA, DH.SYS. 23/1, 22 Kasım 1910.

³⁹¹ BOA, DH.SYS., 24/2-4, 22.04.1912. Kürtlere nasihat etmesi için görevlendirilen Şeyh Hacı Mehmet Efendi'ye takdim edilen programdır.

III. BÖLÜM

XIX. YÜZYIL BOYUNCA KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

3.1. Kürt-Ermeni İlişkilerinin Dayandığı Temel ve Aralarındaki Köy,

Arazi, Mera Problemleri

Uzun yıllar aynı topraklarda yaşamış olan Kürtler ve Ermeniler, zaman zaman uyum içinde yaşamış zaman zaman da sorunlu dönemler geçirmişlerdir. Daha önceki bölümlerde de bu sorunlara değinilmiş ve Kürtlerin aşiret sistemi şeklinde yapılandığından söz edilmişti. Kürtlerin içinde bulunduğu bu yapı yüzyıllar boyunca Kürtlerin hem kendi içlerinde hem de birlikte yaşadıkları unsurlarla ilişkilerinin belirleyicisi olmuştur. Kürt-Ermeni ilişkilerine bu çerçeveden bir kez daha bakarsak Kürt aşiret yapısının Kürt-Ermeni ilişkilerinin temellenmesinde nasıl bir rol oynadığını görebiliriz.

XIX. yüzyıl başlarına tekrar dönecek olursak; aşiretlerin bir kısmının, aşiret şeklinde örgütlenmemiş Hristiyan ve Müslüman halk üzerinde feodal bir yapı oluşturmuş olduğunu görürüz. Aşiret mensubu olan Kürtler olmakla birlikte bir aşirete mensup olmayıp aşiret dışında kalan Kürtler de vardır³⁹². Bu Kürtler Anadolu'nun doğusunda yaşamlarını sürdürmektedir. Kürtlerin yaşadığı yerlerle ilgili olarak Miladi 1888 yılına ait bir belge Kürtlerin ...*Van ve Hakkari ve Bitlis ve Musul ve Diyarbekir ve Irak Vilayetleriyle Mamuretülaziz ve Erzurum Vilayetlerinin*

³⁹² Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik*...s.17-18.

bazı cihetlerinde yaşadığından bahsetmektedir³⁹³. Bu vilayetlerde yaşayan Kürtler arasında aşirete bağlı ya da aşiret dışında yaşamakta olan Kürtler mevcuttur.

Kürtlerin oluşturmuş olduğu feodal yapıyı Bitlis, Muş, Sasun, Siyan, Kulp, Kavara, Talori ve civarlarında da görebiliriz. Bu vilayetlerde Kürtlerle birlikte Ermeniler de yaşamaktadır. Bu civarda yaşamakta olan Ermeniler, bağlı bulundukları Kürt ağalarına *aynen* veya *nakden*, *Hevir-Hefir*³⁹⁴ denilen belli bir miktarda vergi verirlerdi. Bu vergiye Kürtçe *Gayi Ağê* denirdi. Birde yılda bir kez *Pûr* denilen vergi verilirdi ve bayramlarda ağaya koç veya öküz (*Eydani*) götürme zorunluluğu vardı. Ağanın aşiretine mensup Ermeniler ve diğerleri yoksulluk ve zenginlik durumuna göre belirlenen bu vergileri verirler, vergi vermekten cayan Ermeni olursa ağa vergiyi almaktan vazgeçmez ve her tür zorlamayla vergiyi alırdı. Bazı ağalar ise kendi arazilerinde çalıştırdıkları Ermenilerden ortaklık için vergi alırlardı. Ayrıca evlenen Ermeniler *helal* denilen bir miktar parayı Kürt ağalarına ödemekle yükümlüydüler. Bitlis civarındaki en büyük Kürt ağaları Talori ve Kavara ağalarıydı. Bu ağalara vergi veren Kürtler ve Ermeniler ayrıca devlete vergi vermezlerdi³⁹⁵. Bu konuyla ilgili bir başka açıklama ise Rus makamları tarafından hazırlanmış olan bir raporda şöyle aktarılmaktadır:

“Etrafına 10-12 silahlı kişiyi toplayabilen ve onların iaşesini karşılayabilen herhangi bir Kürt, ‘ağa’ olarak ortaya çıkmaktaydı. Etrafındaki adamların kendisini terk etmemeleri için ise, ağa sürekli

³⁹³ BOA.Y.PRK.MYD. 7/138, 1888 (M).

³⁹⁴ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: the Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, University of California Press, 1963, s121.

³⁹⁵ Vladimir Teofiloviç Mayevskiy, *19.Yüzyılda Kürdistan’ın...*, s.213-214.

olarak onların iaşesini karşılamak durumunda idi. Ağa, gelir elde etmek amacıyla, genel olarak civardaki Hıristiyan köylerinden birine giderek, köylülerin kendilerinin iaşelerini karşılamak zorunda olduklarını bildirirdi. Silahsız köylüler ağanın isteklerini kabul etmek zorunda kalırlardı. Ağanın isteklerinin kabul edilmemesi durumunda, köylüler sert bir şekilde cezalandırılırdı. Köylüler, bu olaylar karşısında boyun eğmekten başka yapabilecekleri bir şey olmadığını uzun yıllardır tecrübe edinmişlerdi. Ağa, silahlı gücü sayesinde köylülere kendisine taştan iki katlı bir ev yaptırır ve köylülerden buğday, yağ, peynir gibi gıda maddeleri alırdı. Bu eylemlerin ardından, daha ağır koşulları olan ikinci etap gelirdi. Ağa, köylülerin topraklarına el koyduğunu ilan ederdi. Ağaların tecavüzlerinden bıkan köylüler, köylerini terk ederek, şehirlere göç ederlerdi. Terk edilen köylere ise Kürtler yerleşirlerdi³⁹⁶. ”

Kürtler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerde her zaman için bir eşitsizlik sözkonusu olmuştur. Kürtlerle Ermenilerin birlikte yaşadığı bölgelerde zanaat ve ticaretle uğraşan Ermeniler Kürt aşiret liderleri tarafından ekonomik olarak sömürülmüştür. Bu baskıdan bunalan bir çok Ermeninin Kürt kimliğini benimsediği ve Müslüman olduğu durumlara da rastlanmıştır. Avrupalı misyonerlerin çabaları ve Avrupa devletlerinin verdiği koruma sözleriyle Gregoryenlikten Katolikliğe veya Protestanlığa geçen Ermeniler de vardır³⁹⁷.

³⁹⁶Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoricheskiy Arkhiv RGİA, Fond 408, Op.1, Delo 270, L.L.6, ob-8'den aktaran Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında...*, s.62.

³⁹⁷Molyneux-Seel L., “Journey into Dersim”, *Geographical Journal*, sayı 44, s.49-68'den aktaran Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik...*s.14-15.

Ermeniler için Osmanlı kentlerinde toplumsal örgütlenme esnaf loncaları şeklinde oluşmuştur. Bir işte çalışan hemen hemen herkes esnaf loncalarının bir üyesi durumundaydı. Bu loncalarda; kuyumcu, kunduracı, fırıncı, saka, dilenci, doktor, öğretmen, bakırcı, demirci, bakkal, terzi, taş ustası ve diğer zanaatkarlardan bir çok esnaf vardı. Her esnafın düzenli giderleri arasında devlete ve milletin merkezi idaresine ödenen vergiler, Eçmiyadzin ve Sis Katogigosluklarına, Kudüs Patrikliği'ne verdikleri katkılar vardı. Buna ek olarak sık sık İstanbul Patriği ile yerel piskoposların Osmanlı memurlarına olan borçlarını öderler, gerekirse rüşvet bile verirlerdi³⁹⁸.

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Anadolu'nun doğusunda özellikle Ermeniler ile Kürt aşiret reisleri arasında toprağa sahip olma mücadelelerinin başladığı görülmektedir. Bunun sebebi, Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yerleşik ahali için bir sorun olan göçebe Kürt aşiretlerini iskân politikası sayesinde yerleşik hayata geçirme teşebbüsüdür. Bu uygulamayla Osmanlı Devleti, göçebe aşiretlerin sebep oldukları köy yağmalama, yollarda tüccar kervanlarına saldırı ve buna benzer tedhiş olaylarını önleyerek bölgede düzeni ve güvenliği sağlamayı amaçlamıştır. Ancak bu iskan siyaseti, Ermeniler arasında huzursuzluğa neden olmuş ve Kürt-Ermeni toprak kavgaları başlamıştır. Ermeni kaynakları bu toprak mücadelesinin XIX. Yüzyılın son çeyreğine doğru giderek arttığı konusunda bilgiler vermektedir. Bu dönemde yayınlanmakta olan *Masis*, *Mşak*, *Artsvi Vaspurakan* ve *Hayastan* adlı Ermeni gazeteleri, en önemli sorunun

³⁹⁸ *Mışag* (İrgat), sayı 132, 134, 1888'den aktaran Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde...*, 38-40.

toprak uyuşmazlığı olduğunu belirtmektedir³⁹⁹. Bunu Osmanlı Belgeleri de doğrulamaktadır.

Döneme ait Osmanlı Belgeleri incelendiğinde Anadolu'nun doğu bölgelerinde Ermeniler ve Kürtler arasında toprak kavgaları olduğu görülmektedir. Bu bilgilerden başka; göçebe Kürt aşiretlerinin ahalinin tarlasına, hayvanına, merasına, değirmenine zarar verdiği; Osmanlı'nın halktan bu konularla ilgili sık sık şikayetler aldığı ve bu baskınları önlemekte zaman zaman zorlandığı konularında bilgiler mevcuttur. Konunun daha iyi aktarılabilmesi adına Ma'muratü'l-Aziz, Diyarbekir, Bitlis, Erzurum ve Sivas Vilayetleri'ndaki olaylar Osmanlı belgelerine dayanılarak ve kendi içlerinde oluş sırasına göre sıralanarak incelenmiştir.

3.1.1. Ma'muratü'l-Aziz⁴⁰⁰, Diyarbekir ve Bitlis Vilayetlerinde Yaşanan Olaylar

Ma'murat'ül-Aziz ve civarında yaşayan Kürtlerin ve Ermenilerin özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle yaşadıkları ve yaşattıkları saldırı, yağmalama, görevi kötüye kullanma, adam öldürme gibi olayları inceleyecek olursak farklı sebeplerle işlenmiş bir çok vaka karşımıza çıkmaktadır. 1854 yılı itibariyle yaşanan olayları inceleyelim.

³⁹⁹ Y.K.Sarkisyan, *Politika Osmanskogo Pravitelstva v Zapadnoy Armenii i Derzhavi v Posledney Chetverti XIX i Nachale XX vv*, Akedemiya Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan, 1972, s.16'dan aktaran Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında...*, s.61.

⁴⁰⁰ 1867 yılına kadar Harput adıyla anılan Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti Fırat ile Dicle arasında yer alan verimli bir ovadır. Bu tarihe kadar Harput adıyla anıldığı için belgelerde de belirli bir tarihe kadar Harput şekliyle geçmektedir.

1854 yılı aralık ayında Harput Sancağı'na bağlı Behisni kazasında yaşanan bir olay şöyledir: Yine o civarda yaşayan Çakallı, Mihmanlı ve Kösepatlı aşiretleri koyunlarıyla ve davarlarıyla birlikte kışlaktan yaşadıkları yere dönmektedirler. Bu yer Behisni civarında olduğu için Behisni üzerinden geçmeyi tercih etmişlerdir. Oysaki bu yere ulaşabilmek için Behisni dışında da bir yol bulunmaktadır. Behisni üzerinden geçerken Müslim ve Gayrimüslim ahalinin tarlalarının içinden koyunlarıyla birlikte geçerek mezra ve tarlalara zarar verişlerdir. Bu olaydan sonra, aşiretlere bu konuyla ilgili tenbihte bulunulmuştur. Kışlaktan dönüşlerde kendi yollarını kullanarak ahalinin malına ve tarlasına zarar vermemeleri istenmiştir⁴⁰¹.

1880 yılında, Harput vilayeti sınırları içinde bulunan Arapgir kazasının Erguvan nahiyesinde yaşayan Kürt aşiretlerinden Deli Sülo Kabilesi, kaza sınırları içindeki Hekimhan nahiyesi köylerine saldırmakta, ahalinin mallarını çalmakta ve mallarını gasp etmektedir. Çok kalabalık olup seyyar olarak çadırlarda yaşayan bu aşiretler yaklaşık olarak 4-5 yıldır Harput vilayeti hududundaki ahaliye zarar vermektedirler. Ahali, bu durumla ilgili şikayetlerini Harput ve Sivas vilayetlerine bildirmiştir. Bunun üzerine söz konusu aşiretlerin başka yere gönderilmeleri ve uygun yerlere iskan ettirilmeleri gündeme gelmiştir⁴⁰².

8 Eylül 1880'de Sevir nahiyesi ve köylerinde hırsızlık ve adam yaralama olayları olmuştur. Bu olayların sorumlularının Mermerikan Aşiretine bağlı kimseler olduğu tespit edilmiştir. Bu bölge tüm kaza halkının geçmek zorunda olduğu

⁴⁰¹ BOA. C.DH. 50/2483, 29 Ra 1271 (H), 20.12.1854 (M).

⁴⁰² Mustafa Atıf Efendi'nin 1880 tarihli Divriği Raporu, 9 Eylül 1296/21 Eylül 1880'den aktaran Salih Şahin, "Sultan II.Abdülhamit'in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri I, Sivas, 20007*, s.296.

Divriği, Eğin ve Arapgir üzerinde bulunmaktadır. Bu yüzden buralarda da eşkiyalar tarafından sık sık gelip-giden yolcuları gasb ve yaralama olaylarına rastlanmaktadır⁴⁰³.

Bu Kürt aşiretlerinden başka devlete vergi, asker ve ağnam rüsumu vermeyen, nüfusları belirsiz seyyar aşiretler vardır. Bahar mevsiminde Diyarbakır, Harput, Malatya ve sair yerlerden Divriği kazasının yaylak arazilerinde çadır kurmakta ve 6 ay kadar vergi vermeden kaza içinde yaşamakta, söz konusu yerlerin ziraat alanlarına zarar vermekte ve halkın hayvanlarını çalmaktadırlar. Bu sebeple tüm Divriği halkı, bu Kürtlerin yaz mevsiminde yaylaklara nakledilmemesi ve bu topluluğun köy şeklinde iskan ettirilmesini isteyen bir istirham yazısı yazmıştır. Aynı şekilde Gürün’de de bir çok konar-göçer aşiret halkın canına ve malına zarar vermektedir⁴⁰⁴.

Göçebe Kürt aşiretlerinin yaşadıkları bölgenin huzurunu bozduğuna ve sürekli eşkiyalık yaptığına dair 1890 yılına ait üç belgeyi incelemek konuya biraz daha ışık tutacaktır. Bu belgelerden ilki Dersim Kürtlerinin ıslahı için gerekli tedbirlerin alınmasını içermektedir. Çünkü burada yaşayan halk Dersim ektradından gördüğü mezalim ve tadiyahdan dolayı canlarından ve mallarından emin olamamaktadır⁴⁰⁵. Bu durumda, Dersim’deki Kürtlerin burada yaşayan halkın canına ve malına olan saldırılarını önlemek için, buradaki alay ve taburlara Harput Redif

⁴⁰³Mustafa Atıf Efendi’nin 1880 tarihli Divriği Raporu, 9 Eylül 1296/21 Eylül 1880’den aktaran Salih Şahin, “Sultan II.Abdülhamit’in ...”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri...*, s.297.

⁴⁰⁴Mustafa Atıf Efendi’nin 1880 tarihli Divriği Raporu, 9 Eylül 1296/21 Eylül 1880’den aktaran Salih Şahin, “Sultan II.Abdülhamit’in...”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiriler...*, s.298-99.

⁴⁰⁵ BOA.DH.MKT 1741/16, 23 Za 1307(H), 10.07.1890 (M).

Taburu Dairesindeki yeni efrattan sevk yapılması tedbir olarak düşünülmektedir⁴⁰⁶. Bundan başka, Bitlis ve Diyarbakır'da bazı küçük aşiretlere bedava arazi verilerek iskan edilmeleri sağlandığında o bölgedeki huzurun arttığı görüldüğünden diğer aşiretlerin de iskanının sağlanmasının bir tür önlem olduğu görülmüştür⁴⁰⁷.

Bu durumdan dört yıl sonra bir başka belgede Dersim'deki Kürtlerin cehaletten dolayı devamlı eşkiyalık yaptığı ve bu Kürtlerin eğitim yoluyla ıslah edilebileceği ve bu yüzden eğitim faaliyetlerine önem verilmesinin gerektiği konusunun altı çizilmiştir⁴⁰⁸.

1895 yılı kasımında Karçıkan, Adilcevaz ve Erçiş kazalarında Ermenilerin yaşadığı köylere saldıran aşiretlerin Ermenilerin koyunlarını gasp ettiği görülmüştür. Bu durumla ilgili olarak Van Vilayeti bilgilendirilmiş ve Dördüncü Ordu Müşirliğinden yardım istenmiştir⁴⁰⁹.

Diyarbakir Vilayeti'nde de diğer vilayetlerde olduğu gibi İslam ahali ile Hristiyanlar arasında bazı olaylar yaşanmıştır. 1879 yılındaki bir olayı Rasan'ın Layard'a gönderdiği bir rapordan kısa bir alıntıyla özetleyelim: *“Diyarbakir’de Hristiyanların çektiği sıkıntılar ile ilgili haberlerin abartıldığı, Kürt aşiret saldırılarının yönetimin zayıf oluşundan kaynaklandığı, aynı saldırılara Müslümanların da maruz kaldığı ancak Diyarbakir valisinin ve yetkililerin barışın temin edilebilmesi için ciddi bir çaba sarf ettikleri görülmektedir”*⁴¹⁰ şeklinde devam

⁴⁰⁶ BOA.DH.MKT 1741/19, 23 Za 1307(H), 10.07.1890 (M).

⁴⁰⁷ BOA.DH.MKT 1742/25, 27 Za 1307(H), 14.07.1890 (M).

⁴⁰⁸ BOA.A.MKT.MHM.723/10, 27 M 1312(H), 30.07.1894(M).

⁴⁰⁹ BOA.Y.A.HUS. 338/92, 14 Ca 1313 (H), 01.11.1895(M).

⁴¹⁰ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1889)*, Ankara, 1986, s.111-112.

eden bu rapor bölgede dikkate değer bir hareketlilik olduğunu ve bu durumun Avrupa’da da dikkatle gözlendiğini ortaya koymaktadır.

1889 yılında Diyarbakır’ın Hani nahiyesinde bazı kişilerin Ermeniler’e zarar verdiğine dair haberler çıkmıştır. Ermeni Patrikliği bu konuyla ilgili bir muhtıra düzenleyerek Diyarbakır Vilayetince konunun araştırılmasını istemiştir⁴¹¹. Aradan beş ay geçmiş bu kez de Bakaranlı Aşireti’nin Muş, Şıtak, Sason taraflarındaki halka zarar verdiği ortaya çıkmıştır. Buralarda emniyet ve asayişin sağlanması adına Ermeni Patrikhanesi gereğinin yapılmasını istemiştir⁴¹². 1889 yılında Diyarbakır’daki olaylarda zarar gören otuz altı hane halkına hane başı biner kuruş yardım yapılması kararlaştırılmıştır⁴¹³. 16 Mart 1889 tarihli Dahiliye Mektubi Kalemine ait bir belgede Ermenilerin bulunduğu mahallerde güvenlik için uygun jandarma ve polis bulundurulması konusunda karar alındığı görülmektedir⁴¹⁴.

1895 yılı Kasım ayında Diyarbakır Vilayetinden gelen bir telgrafnameyle, Diyarbakır Vilayeti dahilinde Palu kazasında hem yerli Kürtlerden hem Dersim Kürtlerinden dolayı bazı şikayetler olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte, Bitlis dahilindeki Reşkütan ve Badigan aşiretlerinin bazı karyelere taarruz ettiği ve Silvan kazası ile Çüngüş kasabasını tehdit eden Kürt aşiretlerinin bertaraf edilmeye çalışıldığı bildirilmektedir⁴¹⁵.

⁴¹¹ DH.MKT. 1625/58, 28 N 1306 (H), 28.05.1889 (M).

⁴¹² DH.MKT. 1662/72, 06 S 1307(H), 01.10.1889 (M).

⁴¹³ DH.MKT.1601/52. 03 B 1306 (H), 05.03.1889 (M).

⁴¹⁴ DH.MKT. 1605/54. 14 B 1306 (H), 16.03.1889 (M).

⁴¹⁵ Y.PRK.UM. 33/69, 22 Ca 1313 (H), 09.11.1895(M).

Malatya Sancağına bağlı Akçadağ Kürtleri 1895 yılında, Darende kazasına hücum ve tecavüz etmişler; Hristiyanlara ait işyeri, ev ve çarşığı talan etmişlerdir. Yaklaşık üç yüz elli hane ve ikibin beşyüzden fazla Ermeninin zarar gördüğü bu olaylardan sonra saldırıya katılanların bir kısmı dağılmış bir kısmı ise İslam hanelerine saldırmaya başlamıştır. Olaylar üç gün boyunca devam etmiş olduğundan halk aç ve perişan kalmıştır. Bu durumda Sivas vilayetine telgraf çeken mahalli meclis idaresi durumu aktarmış, iki bin beşyüzden fazla Ermeninin zor durumda kaldığını ve onlara nasıl yardım edilmesi gerektiği konusunda bilgi istemiş ve zahire yardımı yapılmasının gerekliliğini belirtmiştir⁴¹⁶.

Bitlis ilinde bulunan Ermeni köylerinin bir kısmı Sasun, Siyan ve Kulp civarından bir çok Kürt köyüyle çevriliydi. Yaz aylarında bu mevkilere Diyarbakır ve Silvan taraflarından yarı göçebe halinde yaşayan aşiretlerden başta Bekiranlı ve Badikanlı aşiretleri olmak üzere başka bir çok Kürt aşiretleri gelir, yaylaklara yerleşirlerdi. Buralarda arazinin dağlık olması ve Ermeni köylerinin birbirine yakın olması sebebiyle Kürtler ile Ermeniler arasında hoşnutsuzluklar ve mera sorunları meydana gelirdi. Ancak Ermeniler buradaki Kürt ağalarına vergi veriyor olduklarından dolayı ilişkilerini iyi tutmak isterler ve olaylar sulh yoluyla neticelenirdi⁴¹⁷.

XIX. yüzyılın sonlarında Kürtlerin yaşadığı mahallerden olan Diyarbakır, Bitlis ve Van Vilayetleriyle Dersim Sancağında yaşayan bazı göçebe aşiretlerin bölge halkına ve ahalinin mallarına saldırdığı ve bu konuları çözüme kavuşturmak için çeşitli önlemler alındığına dair bilgiler vardır. O dönemi daha iyi anlayabilmek

⁴¹⁶ Y.A.HUS 339/31, 22 Ca 1313 (H), 09.11.1895 (M).

⁴¹⁷ Vladimir Teofiloviç Mayevskiy, *19.Yüzyılda Kürdistan'ın...*, s.213.

adına 1884 yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi'ndeki bilgilere bakacak olursak, Kürtlerin yaptığı işlerle ilgili olarak şu bilgiler mevcuttur: “...*Ekrâd taifesi ziraat etmek ve bazı mahallerde fidan gars eylemek (fidan dikmek) ve biraz da hayvanat beslemekle meşguldürler...*”.Yine aynı salnamede, Kürtlerin ormandaki aluç, ardıç ve pelit gibi ağaçları kesip merkeplerine yükleyerek şehir ve kasabalarda yakacak olarak sattığı bilgisi mevcuttur⁴¹⁸. Evliya Çelebi eserinde, kırsalda yaşayan Kürtler için “çıplak ve güneşte kararmış” anlamına gelen *ekrâd-ı ‘uryân u biryân* tabirini kullanmaktadır⁴¹⁹.

1899 yılına gelindiğinde de Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine saldırıya devam ettiği Osmanlı belgelerinde mevcuttur. Bu belgelerden; Dersim, Kuzican ve Ovacık ekradının Erzincan civarındaki Ermeni köylerine saldırdığı ve bu saldırıların önlenmesi için bölgedeki bazı hassas bölgelere karakollar inşa edilerek buralara yeterli sayıda asker ikame edilmesi gerektiği bilgisine ulaşabiliriz⁴²⁰.

Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi isimli eserinde Ali Emîri ziyaret ettiği şehir olan Diyarbekir’de yaşanan olayları şu şekilde aktarıyor:

İslam ve Hristiyan ahaliyi de pek neşesiz gördüm. Vaktiyle pek teklifsiz görüştüğüm iki millet içindeki muhibbândan mahremâne bir surette sebebini istifsâr eylediğimde Rusya’nın Vilâyât-ı Şarkiye hakkındaki makâsıdı zaten malumunuzdur. Bu muhîtin sınıf-ı ahâlisi bu hususa pek de ehemmiyet vermiyorlardı. Lâkin şimdi Avrupa’da taşnaksiyun ve hınçakyan gibi bazı komiteler zuhûr ederek topladıkları külli mebâliğ ile memleketimize fedâîler gönderiyorlar ve bazı kendini bilmezleri

⁴¹⁸ *Salnâme-i Diyarbekir*, 1302 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 12, 1302, (Miladi 1884).

⁴¹⁹ *Evliya Çelebi Diyarbekir’de*, Derleyenler Martin van Bruinessen..., s.385.

⁴²⁰ BOA. A.MKT.MHM. 642/11, 11 Za 1316 (H), 23.03.1899 (M).

*iğfâl eyliyorlar. İslamlarla Hıristiyanlar arasına ilkâ-i tohum-ı fesâd ve nifâk ediyorlar*⁴²¹.

3.1.2.Erzurum ve Sivas Vilayetlerinde Yaşanan Olaylar

XIX. yüzyılın ortaları itibariyle Erzurum'da yaşanan olayları Osmanlı belgelerinden yararlanarak inceleyecek olursak, sorunun genelde mal, mera, çayır, toprak davaları olduğunu görürüz. 1851 yılı itibariyle bölgede Kürtler, Türkler ve Ermeniler arasında gelişen bu ilişkileri belgeler yardımıyla ortaya koyarsak bu bölgedeki olayların yüzyılın sonuna kadar devam ettiğini görürüz.

Eldeki belgelere göre yapılacak olana değerlendirmede karşımıza çıkan ilk belge Türkler ve Ermeniler arasındaki bir toprak meselesi olmuştur. Bu belgede, 1851 yılı mart ayında Erzurum vilayeti dahilindeki medine-i Kars'da Ermenilere ait olan Goşavenek manastırı çayırı ve sudeşirmenini Müslümanların zabt ettiği görülmektedir. Bundan başka, Katagik adlı kilisenin çayırına ve tarım arazisine de İran'dan gelen bazı Kürtler yerleşmiştir. Bu durumla ilgili olarak Ermeni Patriği bir dilekçe yazmış ve bu durumun düzeltilmesini istemiştir. Bu dilekçeden sonra Erzurum Vilayetine gereğinin yapılmasını bildiren bir emir gönderilmiştir⁴²².

1857 yılı temmuz ayında Muş dahilindeki Varitnes köyündeki Ermenilere saldıran Kürtler, Ermenilerin tarlalarını zaptederek zirai faaliyetlerde bulunmalarına engel olmuşlardır. Patriğin şikayet dilekçesi üzerine Muş Kaymakamlığı'na bu gibi hallerin önlenmesine dair bir yazı gönderilmiştir⁴²³.

⁴²¹ Ali Emiri, *Osmanlı Vilayat-ı Şarkıyyesi*, İlahiyat Yayınları, İstanbul, 2005, s.39-40.

⁴²² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt I, 1691-1870, İstanbul, 1987, No:28, s.44-45.

⁴²³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt I, 1691-1870, İstanbul, 1987, No:98, s.209-210.

1859 yılı içerisinde Erzurum Eyaleti dahilindeki Muş Sancağı'nda Kürtler tarafından Ermenilere haksız muamele yapıldığı; can, mal ve ırza tecavüz edildiği şikayetleri yapılmıştır. Muş idare meclisi üyeleri, muhtarlar ve sergerdeler⁴²⁴ bu olayları önemsememişlerdir. Bu durumda Ermeni Patrik ve cemaat meclisi ortak bir dilekçe vererek olayların önlenmesini istemişlerdir. Bu şikayete cevaben Erzurum Valiliği'ne olaylara sebep olanların yakalanarak cezalandırılmasını bildiren bir yazı gelmiştir⁴²⁵. Bundan başka, Muş Sancağı'ndan Erzuruma gitmekte olan Sivaslı Katırcı Ohannes'in Hasenanlı Aşireti haydutları tarafından saldırıya uğratılıp mallarının gaspedildiği⁴²⁶ şikayetleri vardır.

1860 yılı eylül ayında Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan Muş Sancağı civarına gelen aşiretlerin ahalinin mallarını ve eşyalarını gasp ettiğine dair bazı şikayetler Erzurum Vilayeti'ne yazılı olarak bildirilmekte ve gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir. Bu aşiretlerin Kürdistan Eyaletine tabi Bekranlı Aşiretinden olduklarının anlaşılması üzerine Muş Kaymakamı tarafından Diyarbakir Vilayeti ile haberleşilmiş ve aşiretlerin gasp ettiği eşyalar sahiplerine geri verilerek gasıpların muhakeme edilmesine başlanılmıştır⁴²⁷.

⁴²⁴Sergerde: Zabtiye birliklerinde görev alan zabitlerdendir. Zabtiye birlikleri, şehiriçi ve kırsal alanda güvenliğin sağlanması amacıyla kurulmuştu. Erzurum'da zabtiye birliklerinin istihdamı 1852 yılında gerçekleştirilmiştir. (BEO. A.DVN. 75/30, 05 R 1268 (H), 28.01.1852(M).’den aktaran Ali Sönmez, “Zabtiye Teşkilatının Düzenlenmesi 1840-1869”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, A.Ü. DTCF. Tarih Bölümü, Mart 2006, Sayı:39, s.205-206).

⁴²⁵ BOA. HR.MKT 276/69, 13 B 1275 (H), 17.02.1859 (M).; HR. MKT 295/85, 05 Z 1275 (H), 06.07.1859 (M).

⁴²⁶ BOA. HR.MKT 291/45, 06 Za 1275 (H), 08.06.1859(M).

⁴²⁷ BOA. A.MKT.UM 425/58, 19 S 1277 (H), 06.09.1860 (M).

1865 yılı eylül ayında Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan Bayezid Sancağına her yıl olduğu gibi yine *yaylaknişin aşair* gelmiş ve ahali sakininin mahsulatına ve mezrasına zarar vermiştir. Bu duruma çare olarak meclis azasından Muhammed Ağa 500 guruş maaşla kır serdarı⁴²⁸ tayin edilmiştir. Muhammed Ağa'ya yardımcı olmak üzere ise 100 guruş aylıkla 40 nefer zabıta askeri tertib edilmiştir⁴²⁹.

1880'li yıllarda da Doğu vilayetlerindeki Ermenilerin, Kürtlerin kendilerine karşı rahatsızlıklarını içeren davranışlarını ve onlarla ilgili şikayetlerini bildirdikleri telgrafname örnekleri vardır⁴³⁰. Bunlarla birlikte, Dersaadet Ermeni Patriği'nin yabancı sefirlere sunduğu bazı layihalar vardır ki, bu layihalarda Ermenilerin yaşadığı yerlerde onlara zulmedildiği belirtilmektedir.⁴³¹ Kürt reislerinin Çapakçur Ermenilerine zulmettiği⁴³² ve Van'da Kürtlerin Ermeni köylerine saldırdığına dair⁴³³ bilgiler sunan ve 1880 yılına ait olan Osmanlı belgeleri de vardır.

Berlin Kongresi sonrasında hem Ermenilerin hem de Kürtlerin yaşamakta oldukları yerlerde çıkaracakları olası olaylara karşı tedbirler alınması gerektiği konusunda belgeler mevcuttur. Bu olaylarda sebepler genellikle bazı Kürt aşiretlerinin veya aşiret reislerinin Ermeni köylerine baskın yapması ve halka zarar vermesidir. Ermenilere ait bir gazete olan ve Tiflis'de yayınlanan *Mişag* adlı

⁴²⁸ Kır Serdarı: ahalinin canını ve malını eşkiyanın zararından korumak için belirli miktarda maaş ile geçici olarak görevlendirilen kimselerdir. BOA. İ.DH. 439/29010, 08 M 1276(H).

⁴²⁹ BOA. İ.MVL. 538/24189, 15 R 1282 (H), 05.09.1865 (M), Lef 3.

⁴³⁰ Y.PRK. AZN.1-22, 07.07.1880(Miladî).

⁴³¹ Y.PRK. AZN.1-23, 18.07.1880(Miladî).

⁴³² HR. TO.258-77, 01.04.1880(Miladî).

⁴³³ Y.PRK. BŞK.3-15, 25.05.1880(Miladî); Y.PRK. AZN.1-20, 11.06.1880(Miladî).

gazetede Kürtlerin Hristiyan ahali üzerine yaptığı baskılara karşı önlemler almanın gerekliliği üzerinde durulmuş ve bu konuda hükümetin tedbir alması istenmiştir⁴³⁴.

5 Eylül 1889 yılına ait bir belgede, Van Vilayeti dahilinde Kürtlerin Ermenilerden intikam almak için çeşitli yollara baş vurduğuna şahit oluruz. “...*Van Vilayeti dahilinde ziyadesiyle karışıklık mevcut olup silah--- maksadıyla birkaç kişi bir Ermeni hanesine girerek bir şey bulmakdeyin avdet ettikten sonra...*” şeklinde devam eden bilgiler bize Kürtlerin Ermenilere rahatsızlık verdiği yolunda bilgiler vermektedir⁴³⁵.

1887 yılına ait bir belgede, Dersim vilayetinde Ermenilerin yoğun olduğu bir bölgede okulları teftiş etmek görüntüsü altında Ermeni ayaklanmasına katılanlara *Ermeni* isimli gazeteyi satmak isteyen ve Dersim-Erzurum-Bayezid cihetlerine gideceği haber alınan Mıgırdiç Sarıyan’ın durumuna ait bilgilere ve bu konuda tedbir alınmasının gerekliliğine dair bilgilere rastlanmaktadır. Ayrıca bu yörelerdeki başıbozuk aşiretlerin de devletçe kazanılmasının sağlanması gerektiği konusu üzerinde durulmaktadır⁴³⁶. Aşiretlerin saldırılarının önlenmesi için tedbir alınması ve Kürtlerin Hristiyan halk üzerindeki baskılarının önlenmesi gerektiğini belirten *Mişak* gazetesi⁴³⁷ de bu konunun önemine dikkat çekmektedir⁴³⁸.

1876 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun doğusuna seyahat eden İngiliz Yüzbaşı Frederick Gustavus Burnaby, Van’da bulunduğu esnada Van civarına İranlı

⁴³⁴ BOA.DH.MKT.1472/108. 13 R 1305 (H), 28.12.1887 (M).

⁴³⁵ BOA. Y.PRK.ZB. 5/107, 09 M 1307 (H), 05.09.1889 (M).

⁴³⁶ BOA. MV.19/70, 11 Ş 1304(H), 05.05.1887 (M).

⁴³⁷ Bu gazete Tiflis’de yayınlanmaktadır.

⁴³⁸ BOA. DH.MKT. 1472/108, 13 R 1305 (H), 28.12.1887 (M).

kılığında bir Rus geldiğini duyar. Civardakilere, bu Rusun seyahatinin amacının ne olabileceğini sorduğunda: “Herhalde Kürtleri ve Ermenileri Müslümanlara karşı ayaklanmaya davet etmek için gelmiştir. Bu bölgede büyük bir maden zenginliği olduğu için Ruslar bu madenlere ulaşmayı hedefler. Aynı zamanda Van’ı elde edip burada cephanelik kurarak daha güneye Bağdat’a ve Musul’a doğru hareket etmeyi amaçlar...” şeklinde bir yanıt almıştır⁴³⁹.

1877 yılına gelindiğinde Osmanlı ordularının Erzurum ve Van dolaylarında Rus güçleriyle çarpıştığını görürüz. Osmanlı-Rus savaşı devam ederken Bedirhan Bey’in oğulları Hakkari, Bohtan ve Badinan bölgelerinde isyan çıkarmışlardı. Burada da amaç daha önceki isyanlardaki gibi kişisel olarak daha fazla güce sahip olma savaşıydı⁴⁴⁰.

1889 yılı 28 Ocak tarihli bir belgede; Van Vilayeti’nde Kürtler tarafından Hristiyan ahaliye mezalim uygulandığına dair haberlerin İngiliz gazetelerinde yer aldığı ve Londra Sefareti’nden bu konuda tahrirat geldiğine dair bilgiler mevcuttur⁴⁴¹.

4 Mayıs 1889 tarihinde Muş ahalisinden beş yüz kadar Ermeni, Kürtlerin yolsuzluk yaptığını ve bu konuda adaletin sağlanmasını istediklerini belirtmiş ve bu konuda Sadrazam’a Bab-ı Ali önünde bir arzuhal takdim etmişlerdir⁴⁴². Bu olaydan

⁴³⁹ Frederick Gustavus Burnaby, (Çeviren Meral Gaspıralı), *Küçük Asya Seyahatnamesi-Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998, s.247-248.

⁴⁴⁰ Hasan Arfa, *Kürtler Üzerine...*, s.36.

⁴⁴¹ BOA. DH.MKT.1588/85, 28.01.1889 (M).

⁴⁴² BOA. HR.TO. 112/96, 04.05.1889 (M).

birkaç gün sonra Viyana⁴⁴³ ve İngiliz gazetelerinde Kürtler ve Ermeniler hakkında değişik haberler yayınlanmaya başlamıştır. Örnek verecek olursak; 6 Mayıs tarihinde ise Muş yakınlarındaki bazı karyelerde Kürt eşkiyaların Ermenilere mezalim yaptığına dair haberler İngiliz *Daily News* gazetesinde yayınlanmıştır⁴⁴⁴. 9 Mayıs tarihinde ise *Correspondance de l'est* gazetesinde “Ermenistan’da Kürtlerin Mezalimi” adlı bir mektup yayınlanmıştır⁴⁴⁵.

Yine 1889 yılının mayıs ayında Muş ve çevresinde Kürtlerin Ermenilere şiddet uyguladığı konusunda haberler gazetelerde yer almıştır. Bu gazeteler, 14 Mayıs 1889 tarihli *Daily Chronicle*, yine aynı tarihli *Echo*, *Leeds Mercury*, *Daily News*, *St. James Gazette*, *Birmingham Post* ve *Globe* adlı gazetelerdir. Bu gazetelerde haberler *Daily Chronicle*’da “Ermenistan’da Kürt Vahşeti”; *Echo*’da “Ermenistan’da Türk Zulmü: Adam Kaçırma ve Tecavüz” başlıklarıyla yayınlanmıştır. Bu haberler üzerine Lord Salisbury, İngiliz Lordlar Kamarası’nda “Osmanlı’nın bölgeyi adaletle yönetmeye çalıştığını” beyan eden nutuklar vermiştir⁴⁴⁶. Bu haberlerden yaklaşık bir hafta sonra Osmanlı Devleti bu haberleri tekzip etmiş ve bu gazetelerin Memalik-i Şahane-ye sokulmaması konusunda bir rapor hazırlamıştır⁴⁴⁷. Eylül sonuna

⁴⁴³ Bu konuda Viyana’daki gazetelerde de çeşitli haberler çıkmıştır. (BOA.HR.SYS.2744/4, 04.05.1889 (M).

⁴⁴⁴ BOA. HR.TO. 63/95, 06.05.1889 (M).

⁴⁴⁵ BOA. HR.TO. 112/98, 09.05.1889 (M).

⁴⁴⁶ BOA. HR.SYS. 2751/36, 14.05.1889 (M).

⁴⁴⁷ BOA. A.MKT.MHM. 749/21, 28 N 1306 (H), 28 05 1889 (M), “*Daily News*” gazetesinde Muş karyesindeki Ermeniler aleyhine güya Kürt eşkiyası tarafından vukua getirilen mezalime dair bir havadisat ile muharrer bir telgrafnameye ve Ermeni Komitesinin mektubunu derc ve neşr eylediğini hâvi Londra Sefaret-i Seniyyesinden alınan telgrafnamenin tercümesi Fi 8 N Sene 1306 (H) tarihli tezkere-i çakeri ile takdim ve mezkur gazetenin zikr olunan telgrafname ile ... tebligat icra olunduğu ve neşriyat-ı vakıanın derhal tekzip ittirildiği dahi arz ve takdim kılınmıştı.

gelindiğinde; Ermeni Patrikhanesi Muş, Şıtak ve Sason taraflarında oturan Ermenilerin asayişinin kalmadığına dair şikayetlerini dile getirir ve gerekenin yapılmasını ister⁴⁴⁸.

1889 yılı Haziran ayına ait bir belgede Dersim ekra ve eşkiyasının Erzincan sınırındaki köylere yaptığı zulüm ve tecavüzün önlenmesi için gerekli uyarıların yapılması gerektiği konusunu kapsamaktadır⁴⁴⁹. Erzincan sınırındaki köylerde olaylar devam ederken Van'ın Mahmudiye kazasına bağlı Hatmans karyesinde de olaylar meydana gelmektedir. Hatmans sakinlerinden ve Ermeni milletinden olan Karabet ile arkadaşı, Milan Aşireti Ağası Mehmet Ağa'nın Hatmans karyesindeki Ermenilere mezalim ve tadyat yaptığına dair şikayette bulunmuşlardır⁴⁵⁰.

1890'lı yıllardan itibaren Erzurum Vilayeti dahilinde Karakilise Kazası civarında Müslüman Hristiyan çatışmasına dönüşen köy ve mera sorunları başlamıştı. Hamidiye Alay Komutanı Eyüp Paşa, yöredeki Müslümanlar ve Ermeniler üzerinde otorite kurmuş ve Ermenilere yönelik baskı ve şiddete başlamıştı. Eyüp Paşa'nın adamları Ermeni köylerini basarak Ermenilerin evlerine yerleşmişlerdi. Bunun üzerine Ermeniler Karakilise Kazası yetkililerine dilekçeler ile başvurmuşlar ancak bir sonuç alamamışlar ve nihayetinde Rusya'ya göç etmeye başlamışlardı. Ermenilerin Rusya'ya göç etmesini istemeyen hükümet Erzurum Vilayeti yetkilileri vasıtasıyla tedbirler almaya çalışmış ama Eyüp Paşa'nın

⁴⁴⁸ BOA. DH.MKT. 1662/72, 06 S 1307 (H), 01.10.1889 (M).

⁴⁴⁹ BOA. DH.MKT. 1629/140, 20 L 1306 (H), 19.06.1889 (M). (Temmuz ayına gelindiğinde de Dersim Kürtleri'nin Kemah Kazası'nın Aşağıkuzgöç tarafındaki köylere saldırıda bulunduğu dair şikayetler bulunmaktadır. BOA. DH.MKT. 1635/44, 08 Za 1306 (H), 06.07.1889 (M).

⁴⁵⁰ BOA. DH.MKT. 1630/10, 21 L 1306 (H), 20.06.1889 (M).

Ermenilere baskısını önleyememiştir. 1890-1895 yılları arasında⁴⁵¹ Karakilise'den bir çok Ermeni Rusya'ya göç etmiştir. Ermenilerin boşalttığı arazilere Kafkas göçmenlerini yerleştirmeye çalışan hükümet bunda da başarılı olamamış ve Eyüp Paşa buralara da kendi adamlarını yerleştirmiştir⁴⁵².

Erzurum Vilayeti dahilinde Bayezıd Sancağına bağlı Karakilise Kazası'nda Miladi 16 Ağustos 1890 gecesi saat üç buçuktan dörde kadar Ermeniler dam ve çatılara tüfeklerle ateş ederler. Kaza Kaymakamı İbrahim Bey mevcut kuvvetlerle harekete geçer ve olayların büyümesini önler. Olayların ardından yapılan tahkikatta olayı Merkerğör isimli bir Ermeninin başlattığı ve bunu takiben her taraftan ateş edildiği ve Merkerğör'ün damadı Van'lı Arşak'ın da olayın sorumlusu olduğu anlaşılır ve bu şahıslar tutuklanır⁴⁵³.

Erzurum Valisi tarafından Erzurum'dan Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen telgrafnamede, Erzurum Vilayeti dahilindeki kazalarda 1890'lı yıllardan itibaren meydana gelen olaylarda genellikle Ermeni karyelerin hasar gördüğü belirtilmektedir. Aşiretlere ve Müslüman ahaliye yapılan nasihatler ile gerekli görülen yerlere konulan jandarmalar neticesinde Erzincan Sancağı ile Kiğı, Bayburt, Tercan ve Pasinler kazaları gibi mahallerde olayların kesildiğinin görüldüğü rapor edilmiştir. Haydaranlı, Hasnanlı ve Sepki Aşiretlerinin de Hınıs, Eleşkird, Pasinler ve

⁴⁵¹(Erzurum'da 1890-1895 yıllarında meydana gelen Ermeni olayları ile ilgili daha geniş bilgi edinebilmek için bkz. Muammer Demirel,"Erzurum'da Ermeni İsyanları (1890-1895)" *Türkler* Cilt:3, Ankara, 2002, s. 99-107).

⁴⁵² BOA.Y.PRK.UM. 27/83, 23 Z 1310 (H), 07.07.1893 (M).

⁴⁵³BOA.Y.PRK.UM 18/2, 01 M 1308 (H), 16.08.1890 (M); Y.PRK.UM 18/10, 04 M 1308 (H), 16.08.1890 (M).

Karakilise kazalarına yaptıkları saldırıların da azaldığı belirtilmiştir⁴⁵⁴. 1890'lı yıllarda Kürtler ve Ermeniler arasında olayların yaşandığı Bayezid Sancağı ve bünyesindeki kazaların nüfusu, bir değerlendirme yapabilme adına aşağıdaki tabloda verilmiştir⁴⁵⁵.

Tablo 9: 1881/1882- 1893 Osmanlı Genel Sayımı

KAZA	MÜSLÜMAN	ERMENİ	TOPLAM
Bayezid Merkez	8.943	1.913	10.856
Diyadin	10.096	342	10.438
Tutak	7.633	213	7.846
Karakilise	6.199	2.180	8.379
Eleşkirt	14.528	3.607	18.135
Bayezid Sancak Toplam	47.399	8.255	55.654

1894 yılı Temmuz ayında on iki kişilik bir Ermeni çetesi Erzurum Vilayeti dahilinde, Karakilise civarında, Rusya topraklarından Osmanlı sınırına Rus yapımı silahlar ve mermilerle girerken yakalanır⁴⁵⁶.

1895 yılı Kasım ayında Erzurum Sancağı'na bağlı Ova Kazası⁴⁵⁷ köylerine saldırılarda bulunan aşiretlerin olduğuna dair bazı şikayetler alınmıştır. Bu durumda

⁴⁵⁴ BOA.Y.PRK.UM. 33/54, 19 Ca 1313 (H), 06.11.1895(M).

⁴⁵⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.164.

⁴⁵⁶ BOA. Y. MTV. 99/32, 03.07.1894 (M).

⁴⁵⁷ Ova Kazası, 1893 yılında Erzurum'daki kuraklık nedeniyle sıkıntıya düşmüş ve bu sebeple kaza lağvedilerek yerine Ilıca, Aşkale ve şatak nahiyeleri oluşturulmuştur. Ancak bir yıl içinde bu

tedbir olarak Ova Kazası'nda bulunan zabıta-i mahalliyeye yardımcı olmak üzere Erzurum'daki askerden bir bölüğün kazaya sevk edilmesi yoluna gidilmiştir⁴⁵⁸.

1895 yılı Kasım ayında Sivas ve Erzurum vilayetleri dahilindeki mahallerde yaşayan Ermeniler ile İslam ahali arasında bazı olaylar yaşanmıştır. Dönemin Sivas Valisi Halil Paşa'nın Başkitabet Dairesi'ne gönderdiği rapor şu şekildedir: *Merkez-i Vilayete tâbi Mancılık karyesi Ermenilerinin Gürün Kazası'nın Hamal namındaki İslam karyesine hücum ve ağnamını gasb ve ahali-i Müslime'yi de taht-ı muhasarada bulundurdıkları Gürün Kaymakamlığından bi-telgraf bildirilmiş ve mezkur Mancılık karyesiyle dünkü tarihli telgrafname-i çâkeranemde Acıpınar karyesi İslamlarına tecavüz ve tasaddileri arz olunan Tuzhisar karyesi ve bunlarla beraber malum'ül esami daha beş karye Ermenilerin ber-minvali maruz İslam köylerine men'i tecavüzleri ve asayişin takviyesi zımında mezkur yedi karyeye yirmişer neferlik birer redif müfrezesinin sevki lüzumu ...* şeklinde devam etmektedir. Bu belgeden anlaşıldığı üzere Sivas Fırka Kumandanlığı'ndan yirmi askerden oluşan redif müfrezesi istenmiş ancak bu yardımın henüz bölgeye ulaşmamıştır⁴⁵⁹.

Erzurum Valisi Samih Paşa, Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafname ile Dersim civarındaki Kemah kazası yakınındaki köyler ve Erzincan

nahiyelerin müdürlük ile idarelerinde mahzurlar olduğu düşünülmüş ve tekrar eskisi gibi Erzurum Sancağı'na bağlı kaza haline getirilmesine karar verilmiştir. BOA. DH. MKT. 58/2054, 04 Ş 1310 (H); DH. MKT. 29/130, 30 B 1311 (H).

⁴⁵⁸ BOA. Y. MTV. 131/32, 17 Ca 1313 (H), 04.11.1895 (M).

⁴⁵⁹ BOA. Y. MTV. 130/75, 07.11.1895 (M).

sınırındaki köylerde Dersim ekrağ ve eşkiyasının tecavüzünün engellenmesi için uyarı yapılmasını istemektedir⁴⁶⁰.

1896 yılı Haziran ayında, İslam ahali ile Kürtlerin bazı Ermeni köylerinden eşyalar aldığı şikayeti üzerine bu eşyaların tümü geri alınmış ve sahiplerine teslim edilmiştir⁴⁶¹.

1899 yılında, Muş vilayetinde, Rusya'dan gelen Ermeniler ile Kürt kabileleri arasında kanlı olaylar meydana gelmiştir. Heyecana gelen Kürt kabileleri Ermeni Kilisesi'ne saldırmış ve Osmanlı memurları bu olayları önlemek için büyük çaba harcamıştır⁴⁶².

1899 yılının Aralık ayında Karakilise civarında Ermeniler sınırdan silahla geçmeye çalışırken yakalanır⁴⁶³.

Kürtlerin ticaret kervanlarına saldırıp tüccarların mallarını yağmaladıkları ile ilgili şikayetler mevcuttur. 19 Aralık 1856 yılına ait bir belgede Artin ve Bedros adlı

⁴⁶⁰ DH.MKT. 1629/140, 20 L 1306 (H), 19.06.1889 (M).; DH.MKT. 1635/44, 08 Za 1306 (H), 06.07.1889 (M). 1895'de Erzurum'da meydana gelen olaylarla ilgili olarak daha geniş bilgi edinmek için bakınız; Muammer Demirel, "Erzurum'da Ermeni İsyancıları 1890-1895", *Türkler*, c.3, Ankara, 2002, s. 99-107. Ermenilerin 1895 yılı içinde çıkardıkları olaylara kronolojik olarak bakacak olursak: 16 Eylül 1895 Zeytun (Süleymanlı); 29 Eylül 1895 Sivas, Divriği; 30 Eylül 1895 Bâb-ı Ali olayı; 2 Ekim 1895 Trabzon; 6 Ekim 1895 Elazığ, Eğin; 7 Ekim 1895 Kayseri, Develi; 9 Ekim 1895 İzmit, Akhisar; 21 Ekim 1895 Erzincan; 23 Ekim 1895 Trabzon; Ekim 1895 Zeytun ayaklanması; 25 Ekim 1895 Gümüşhane; 25 Ekim 1895 Bitlis; 26 Ekim 1895 Bayburt; 27 Ekim 1895 Maraş; 29 Ekim 1895 Urfa; 30 Ekim 1895 Erzurum; 2 Kasım 1895 Diyarbakir, Siverek; 4 Kasım 1895 Malatya; 7 Kasım 1895 Elazığ, Harput; 9 Kasım 1895 Elazığ, Arapkir; 15 Kasım 1895 Sivas; 15 Kasım 1895 Sivas, Merzifon; 16 Kasım 1895 Antep; 18 Kasım 1895 Maraş ; 22 Kasım 1895 Muş ; 3 Aralık 1895 Kayseri 3 Aralık 1895 Yozgat; 1895- 1896 Zeytun.

⁴⁶¹ BOA. Y.A.HUS. 353/52, 11 M 1314 (H), 22.06.1896 (M).

⁴⁶² BOA.HR.SYS. 194/79, 13.06.1899 (M).

⁴⁶³ BOA. Y.PRK.UM. 49/12, 11.12.1899 (M).

iki rahiple birlikte Harput'tan İstanbul'a gitmekte olan yirmi kişilik bir ticaret kervanının Sivas'ın Alacahan köyüne geldiklerinde Kürtlerin saldırısına uğradıkları, mallarının yağmalandığı ve Rahip Artin'in öldürüldüğü belirtilmektedir. Ermeni Patrik ve cemaat meclisinin şikayet dilekçesi neticesinde bu olaya sebep olanların cezalandırılması ve talan olan malların sahiplerine ödenmesi ile ilgili bir yazı 2 Ocak 1857 tarihinde Sivas Vilayeti'ne gönderilmiştir⁴⁶⁴.

3.2. Kürtlerin ve Ermenilerin Osmanlı Devleti İçindeki Faaliyetleri

XIX. yüzyıl boyunca ve daha öncesinde Kürt-Ermeni ilişkilerinin katettiği mesafeyi belirleyen olaylar çeşitlilik göstermektedir. Zaman zaman Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü dış politika bu ilişkilerde belirleyici rol oynarken bazen de Osmanlı'yla yakın ilişki içinde olan devletler Ermenilere ve Kürtlere destek vererek bu konuda belirleyici rol üstlenmişlerdir. Başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve Amerika Osmanlı Devleti içinde yaşamakta olan Kürtler, Ermeniler ve diğer etnik gruplar üzerinden Osmanlı'ya karşı bir politika yürütmüşlerdir. Sadece XIX. yüzyıla özgü olmayıp daha öncesinden yürütülmeye başlanmış olan bu politika, Osmanlı Devleti'nin hem iç hem de dış siyasetini derinden etkilemiş, bu bağlamda Osmanlı içindeki etnik unsurlardan olan Kürtler ve Ermeniler farklı bir oluşum içine girmişlerdir.

Avrupalıların kendi içlerindeki dinsel azınlık çatışmalarını büyük ölçüde çözdükten sonra Avrupa dışındaki Hristiyanların haklarını korumak maksadıyla yöneldikleri ilk yer Osmanlı Devleti olmuştur. Çünkü, Osmanlı Devleti'nde uygulanmakta olan şariat düzeni hem Avrupalılara yabancı ve ters bir hukuk

⁴⁶⁴ BOA.HR.MKT 172/31, 05 Ca 1273(H), 02.01.1857(M).

düzeniydi hem de Avrupalılar zayıf olan Osmanlı'nın işlerine Hristiyanların haklarını bahane ederek karışabilirlerdi. Bu koruma politikası zayıflayan devlet üzerinde bir toprak bölüşme politikasına dönüştü ve 1699 yılında Karlofça Antlaşmasıyla Polonya'ya Osmanlı'daki Katolikler için girişim yapma hakkı tanınmasıyla başlayan bu süreç devam etmiş oldu. Bir taraftan 1856 Paris Antlaşması'nın Hristiyan azınlıkların korunmasını Avrupa Uyumuna adlı topluluğa bırakması, diğer taraftan Fransız İhtilali'nin ve Sanayi Devrimi'nin etkileri sonucu Osmanlı Devleti'ne müdahale bir rekabet ortamına yol açmıştı⁴⁶⁵. Bu ortamın Osmanlı Devleti içindeki yansımaları oldukça geniş bir alana yayılmış, hem Ermeniler hem de Kürtler için farklı şekillerde sonuçlanmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa devletlerinin Avrupa'da ve dünyada üstünlük mücadelesi içine girmesi oldukça zayıflamış olan Osmanlı Devleti'nin karşısına Avusturya, Rusya ve Fransıya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da parçalanması sırasında Avusturya ve Rusya Balkan topraklarının geniş bir kısmını topraklarına katmış; Rusya, Balkan uluslarının Osmanlı'ya karşı verdiği bağımsızlık savaşını kendi çıkarları adına yakından desteklemiştir. Bu destek sayesinde 1812 Bükreş Barışı ile Sırbistan; 1829 Edirne Barışı ile Yunanistan bağımsızlık, Eflak ve Boğdan muhtariyet kazanmış; aynı yıl Fransa Cezayir'i işgal etmiştir. Bundan başka Rusya ve Fransa, Osmanlı sınırları içinde yaşamakta olan çeşitli Hristiyan toplulukları üzerinde himaye kurabilmek adına Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır. Rusya, Ortodoksları kendi himayesine alma

⁴⁶⁵ Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar-Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2004, s.20-21.

çalışmalarına başlamış; İngiltere ise özellikle 1880'lerden sonra Ermeniler, Kürtler ve Araplarla ilgilenerek onları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya çalışmıştır⁴⁶⁶.

Osmanlı Devleti'nin Amerika ile ilk teması ticaret nedeniyle olmuştur. 1830'da Ticaret ve Seyri Sefain Anlaşması imzalanmış ve bundan sonra ilişkiler artmıştır. 1890'lı yıllardan sonra ticari faaliyetlerin ve propaganda faaliyetlerinin artmasıyla birlikte Ermeniler Amerika'ya göç etmeye başlamışlardır. Özellikle Standart Oil, Singer Sewing Machine ve American Tobacco şirketleri ticari faaliyetleri hızlandırmıştır⁴⁶⁷.

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın bu çabaları kısa süre içerisinde sonuç vermiş ve imparatorluk içinde yaşayan tüm etnik gruplar Osmanlı Devleti içinde faaliyetlerine başlamışlardır. Bu çalışmalar, misyonerlik çalışmaları, komiteler ve basın yayın faaliyetleri ile yürüttükleri propaganda faaliyetleri, Kürtlerin ve Ermenilerin, özellikle Ermenilerin kullandığı araçlar olmuştur.

3.2.1. Osmanlı Devletinde Yürütülmekte Olan Misyonerlik Çalışmaları ve Eğitim Müesseseleri

Misyonerlik, Hristiyanlık dinini dünya üzerinde yayma prensibini içermektedir. Bu amacı gerçekleştirmek adına çalışan kimselere ise misyoner denilmektedir. Kökeni Latince 'göndermek' anlamına gelen *mittere* fiiline dayanan

⁴⁶⁶Haluk Ülman, "Tanzimat'tan Cuhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1*, İletişim Yayınları, İstanbul, s.272-274.

⁴⁶⁷ Simon Payaslian, "The United States Response to the Armenian Genocide", *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide.*, Edited by Richard G. Hovannisian, New Jersey: Transaction Publishers, 2003., p.51-80.

mission kelimesi Türkçe'ye Fransızca'dan geçmiştir. Misyonerlik; *özel görev, özel görevli kurul, dini görev ve yetki* anlamlarına geldiği gibi “misyonerlerin Hristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları teşkilata” verilen isim olarak da bilinmektedir⁴⁶⁸. XIX. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'da misyonerlik faaliyetleri görülmeye başlanmıştır⁴⁶⁹. Bu durum, Osmanlı Devleti için olumsuz sonuçlar getirirken Kürtler ve Ermeniler için -özellikle Ermeniler için- olumlu sonuçlar getirmiştir. Bu faaliyetler özellikle de Ermeni milletinin eğitim faaliyetleri üzerinde olumlu bir etki göstermiş, Ermeni eğitim kurumları hızlı bir şekilde sayılarını arttırmıştır.

İngilizler misyonerlerini ilk kez 1804 yılında Anadolu'ya göndermeye başlamışlardır. Amerikalılar ise 1819 yılı itibariyle misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır. Misyonerler doğrudan siyasete katılmamışlar dolaylı olarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bölgelerinde olup bitenleri rapor eden bu görevliler kimi zaman seyyah kimi zaman arkeolog, din adamı, araştırmacı gibi kimliklerle

⁴⁶⁸ Bu kavramlar için; *Meydan Larousse*, Cilt:9, s.843; *Ana Britannica*, Cilt:16, s.144.'a bakılabilir. Bo konuda daha geniş bilgi sahibi olmak için; Seçil Akgün Karal , “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü”, *Atatürk Yolu*, Mayıs, 1988, Yıl:1, sayı:1, s.1-13; Uygur Kocabaşoğlu, “Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu*, Ankara, 1992.

⁴⁶⁹ “Bölgedeki nüfuzunu arttırmak isteyen ülkeler misyonerlik faaliyetleri ile kendilerine yandaş gruplar oluşturmak istiyorlardı. Değişik tarihlerde Osmanlı ülkesine gelen misyonerler yaptıkları çalışmalar sonrasında Müslüman ve Yahudiler arasında fazla etkili olamadıklarını anlayınca bütün mesailerini ülkedeki Hristiyan azınlıklar üzerinde yoğunlaştırdılar. Onları bir yandan kendi mezheplerine kazandırmaya çalışırken diğer yandan da verdikleri eğitimle millî duygularını uyandırarak Osmanlı'dan koparmak için uğraştılar. Başlangıçta Rum ve Ermeni ve Yahudiler üzerinde oynanan oyunlar daha sonra Bulgar, Arap, Kürt ve Nasturi gibi diğer unsurlara yönelik olarak devam etti.” (Ayten Sezer Arıç, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı* , Cilt:2, Ankara, 1999, s.182-192.)

alışmalarını yürütmüşlerdir. Bu misyonerler halkla iyi ilişkiler geliştirebilmek adına okullar ve hastaneler açmışlardır⁴⁷⁰. Misyonerlerin hedeflerine ulaşmak için kullandıkları ilk ve en önemli yol okullar açmak olmuştur. Bunu matbaaların ve hastanelerin açılması izlemiştir.

Berlin Antlaşması sonrası Ermenistan adına ıslahat teklif eden İngilizler bir yandan da Kürtleri devlete karşı ayaklandırmaya çalışmışlardır⁴⁷¹.

İngiltere, özellikle 1878'den sonra özellikle Vilayet-i Sitte'de konsolosluklar ihdas etmiş ve onları geniş yetkilerle donatmıştır. İngiliz konsolosları, 1879 yılı itibariyle, Doğu Anadolu'nun belli başlı merkezlerinde Berlin Antlaşmasının 61. Maddesinin uygulanması ve Ermenilerin Kürt ve Çerkezlere karşı korunmasını izlemek amacıyla gönderilmişlerdir. Bu görevliler devletin ve Kürt aşiretlerinin Hristiyanlara karşı tutumunu ayrıntılı bir şekilde gözlemişler ve rapor etmişlerdir. Bu durum Ermenilere idealleri olan Ermenistan Devletini kurma adına kuvvet vermişti. Bu amaçla çalışmalarına başlayan ve teşkilatlar kurma hazırlıklarına girişen bir kısım Ermeni Avrupa'nın en hassas yaklaştığı din konusunun kullanmışlardır. Doğu Anadolu'da yaşayan masum Ermenilerin sırf Hristiyan oldukları için Müslüma Kürtler tarafından öldürüldüğü iddialarını yaymışlardır. Bu hareketler kapsamında Musa Bey olayının Avrupa gündemine sokulması da vardır. 1883 yılında

⁴⁷⁰ M. Kalman, *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri)*..., s.22.

⁴⁷¹ BOA. Y.PRK.DH. 1/40, 29 Z 1298 (H), 21.11.1881 (M).

ortaya koyulan Musa Bey Olayı⁴⁷² ile Musa Bey, Ermenilerin, İngiliz konsolosların ve Protestan misyonerlerin hedefi haline gelmiştir⁴⁷³.

XIX. Yüzyılın ortalarında, özellikle de Islahat Ferman'ın ilanından sonra Ermeniler de diğer milletler gibi eğitim kurumları açma sürecini yaşamışlardır. Hızlı bir şekilde yaşanan bu gelişme sonucu kurulan eğitim kurumlarının tüm ülkedeki sayısı XX. yüzyılın başlarında neredeyse bine ulaşmıştır⁴⁷⁴. Osmanlı Devleti'nde okullar açan Protestan, Katolik ve Gregoryen Ermenilerin okullarının büyük bir çoğunluğunu devletten izin almadan ve ruhsatsız olarak yaptıklarına dair bazı bilgiler mevcuttur. XIX. Yüzyılın sonlarında Osmanlı Maarif Nazırı Ahmed Zühtü Paşa'nın yaptığı bir araştırma raporuna göre Osmanlı Devleti içindeki yabancı okulların büyük çoğunluğu izinsiz ve ruhsatsızdı⁴⁷⁵.

1869 yılındaki *Maarif-i Umumîye Nizamnamesi*'nin 129. maddesi ile Osmanlı Devleti eğitim vermeye devam etmekte olan cemaat okulları ve yabancı okulların teftiş ve denetlenmesini hedeflemiştir. Bahsedilen nizamname 129. Madde ile, eğitim vermekte olan öğretmenlerin diplomalarının kontrolü; okutulacak derslerin ve ders kitaplarının içerikleri ve anlatımı konularının Osmanlı Maarif Nezareti'nce

⁴⁷²1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı sonrası olaylarından biri olan *Kürt Musa Bey Olayı* ile ilgili olarak bugüne kadar yapılmış olan en kapsamlı çalışma; Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004 adlı eseridir.

⁴⁷³ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1889)...*, s.212; Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı 1883-1890*, Kitabevi 220, İstanbul, 2004, s.247-271.

⁴⁷⁴ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt.1-2, İstanbul ,1977, s.759-760.

⁴⁷⁵ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara ,1991, s.76-78.

onaylanmasını öngörüyordu⁴⁷⁶. Ancak o dönemdeki layihalara bakıldığında bunların çok azının uygulanabildiği ve yabancı okullar üzerindeki devlet denetiminin yeterince yapılamadığına şahit olunmuştur. Mehmet Ali bin Abdullah Selim'in hükümete sunmuş olduğu layihada; yabancıların yönetimindeki bu misyoner okullarının teftiş ve denetiminin yeterince yapılamadığı, öğretmen olduğunu söyleyen komitecilerin bu okullarda etkili çalışmalar yaptığı ve yurt dışından yayın getirdiği belirtilmiştir. Bunlara ek olarak devletin yeni teftiş maddeleri koyması gerektiği ve müfettişlerin yeterli denetimi yapabilmesi için Ermenice biliyor olmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur⁴⁷⁷.

XIX. Yüzyılın son yıllarında misyonerlik faaliyetleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nde okullar kurulması sürecinin daha da hızlandığı görülmektedir. Ma'muratü'l-Aziz Vilayeti ve çevresinde faaliyet gösteren Amerikalı Protestan misyonerlerin buralarda okullar açılması yolunda yaptıkları çalışmalar dikkate değerdir. 1888 yılına ait bir Osmanlı Belgesi, Malatya Protestan okulu ve bu okulun Ermeniler arasındaki rolü ve amacından bahsetmektedir. Belgeye göre bu okulların amaçları; Ermeni ayrılıkçı hareketlerini desteklemek ve Ermenileri devlete karşı *ifsad yolunda tahrik-i emin sözlerle* kışkırtmak gibi faaliyetlerdir⁴⁷⁸. Bu okulların

⁴⁷⁶M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.122-124.

⁴⁷⁷Hüseyin Bulut, Nurettin Birol, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Sivas Vilayetinde Ermenilerin Faaliyetleri ve Alınması Düşünülen Tedbirler ve Mehmet Ali bin Abdullah Selim'in Layihâsı", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı:1, Erzincan, 2006, s.1-11.

⁴⁷⁸ BOA. DH.MKT., 1517/ 96-1, 17 R 1305-27 R 1306.

Ermeni çetelerinden Hınçak Komitesiyle de bağı olduğu Osmanlı belgelerinden elde edilen bilgilerle doğrulanmaktadır⁴⁷⁹.

Ermenilerin yaşamakta olduğu şehir ve kasabalarda kurulan Amerikan okulları Ermeni gençleri ihtilâlcı fikirlerle yetiştirmiş ve bu gençlerin Türk düşmanı olmalarına sebep olmuştur⁴⁸⁰. Örnek verecek olursak; Bitlis Vilayeti'nde bulunan Amerikan misyoner okulunun okumaya gelen Ermeni gençlerini kandırıp, Osmanlı Devleti'ne düşman yaptığına dair bazı bilgiler mevcuttur. Bu bilgileri 1890'da Zaptiye Nazırı olan Hüseyin Nazım Paşa'nın derlediği Ermeni olaylarına ait istihbarat raporlarında bulmak mümkündür⁴⁸¹.

*Maârif Sâlnâmeleri*⁴⁸² ne bakıldığında 1898 yılından 1903 yılına kadar olan dönemde Sivas'ta yüksek sayıda gayrimüslimlere ait mekteb bulunmaktadır. Söz

⁴⁷⁹ BOA, Y.A.HUS., 9/2, 12 C 1310-22 C 1311.

⁴⁸⁰ Hınçak komitesinin faaliyetleri yıllarca Merzifon Amerikan Koleji'nden idare edilmiştir. Merzifon Amerikan Koleji Rum ve Ermeni çetelerine her türlü yardımı yapmıştır. Okulun öğretmenleri öğrencilerini Osmanlı Devleti aleyhine devamlı surette kışkırtmışlardır. (Adnan Şişman, *XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.66.) Ermeni ihtilal ve komitecilerin bir bölümü bu kolejde yetiştirilmiştir. Yurt dışında kurulan Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni örgütleri de bölücü-yıkıcı çalışmaları için Merzifon Koleji'ni seçmişlerdir. (İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.139; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık...* s.2).

⁴⁸¹ *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1994, s.174.

⁴⁸² Maârif Sâlnâmeleri yani *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, II. Abdülhamid zamanında oluşturulmuş olan eğitim yıllıklarıdır. İlk olarak, 1316 (1898) yılında tüm devlet sınırlarını kapsayan ve eğitim-öğretim faaliyetlerini içeren bu salnameler 1321 (1903) yılına kadar devam etmiştir. Maârif Sâlnâmeleri Devleti'in eğitim ve kültür tarihini incelemek için zengin kaynaklardır. Bu eserlerde tarihçe, maârif nâzırları, memurlar, öğretmenler, Müslüman ve gayrimüslimlere ait okullar, yabancı eğitim kurumları, bütün bu okullarda okutulan dersler, eğitim alan öğrenci sayıları, gazeteler ve

konusu dönemin sonunda, Sivas ve ona bağlı yerleşim yerlerinde; bir idâdi, on dört rüşdiye ve iki yüz altmış yedi tane ibtidaî mektep bulunmaktadır. Kısaca 1898-1903 yılları arasında Sivas ve çevresinde iki yüz seksen iki adet gayrimüslim okulu bulunmaktadır⁴⁸³. Sivas Vilayeti'nde 1903 yılı itibariyle 9136'sı erkek ve 3307'si kız olmak üzere toplam 12443 gayrimüslim eğitim görmektedir⁴⁸⁴.

Tablo 10 : 1898-1903 Yılları Arasında Sivas'ta Bulunan Ermeni Mektepleri⁴⁸⁵

Okul Türü	İdâdi	Rüşdiye Karma	Erkek Rüşdisi	Kız Rüşdisi	İbtidai Karma	Erkek İbtidaisi	Kız İbtidaisi
Ermeni Gregoryen	1	-	4	1	30	23	3
Ermeni Protestan	-	1	1	-	38	4	4
Ermeni Katolik	-	-	-	1	5	3	2

3.2.2. Kürterin ve Ermenilerin Kurduğu Cemiyetler

Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ülkede kısa zamanda bir çok dernek, cemiyet ve parti kurulmuştur. II. Meşrutiyetin oluşturduğu siyasi ortamda İstanbul'daki Kürt elitleri tarafından kurulan bu cemiyetlerin başlangıçtaki amacı İstanbul'daki Kürtlerin eğitimi ve yardımlaşmasıydı. İlk defa *Kürt* adının kullanıldığı bu cemiyetlerin sayısı zamanla artmıştır. 1908 yılında

matbaalar hakkında geniş bilgiler vardır. (Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Katalogu*, Cilt: 1, s. 3-12.)

⁴⁸³ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Sene 1321, Def'a 6, İstanbul, Asır Matbaası, s. 554- 562.

⁴⁸⁴ *Adı Geçen Salname*: s.554-562.

⁴⁸⁵ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, Sene 1321'den aktararak tablolaştıran Togay Seçkin Birbudak, "Sâlnâmelere Göre Sivas Vilayeti'nde Eğitim-Öğretim (1898-1903), *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:15, No:1, Mart 2007, s.312.

Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti kurulmuştur. 1912 yılına gelindiğinde ise *Kürt Hevi Talebe Cemiyeti* kurulmuştur. Bu cemiyetlerin siyasi amaçları olmadığı, kültürel faaliyetleri amaç edindiği beyan edilmiştir⁴⁸⁶.

Yukarıda bahsedilen cemiyetlerden Kürtler için en önemlisi *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti* (Kürt Yardımlaşma ve Kalkınma Derneği) olmuştur. Bu cemiyetin kuruluşunda en tanınmış üç Kürt ailesinin üçü de rol almıştır. Bunlar; Şemdinan, Baban ve Bedirhan aileleridir. Şemdinan ailesinden Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyyit Abdülkadir⁴⁸⁷; Baban ailesinden Babanzade Ahmet Naim Bey; Bedirhan ailesinden Bedirhan Paşa'nın oğlu Mehmed Emin Ali Bedirhan⁴⁸⁸ derneğin kuruluşunda aktif olarak rol almışlardır⁴⁸⁹. Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere Kürtler, XX. Yüzyılın başlarında bağımsız bir Kürdistan kurma amacı gütmeye başlamışlardır. Ermeniler de ise bağımsız bir Ermenistan fikri, Kürtlerden neredeyse yüz yıl önce gündeme gelmiş ve bu konuda çalışmalar başlamıştır. Ancak Ermenilerin de yoğun olarak cemiyetler kurması ve teşkilatlanması tam anlamıyla XIX. Yüzyılın son çeyreğinde oluşmaya başlamıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde mali ve ticari Ermeni burjuvazisinin büyümesi ve güçlenmesi Ermeni ayrılıkçı hareketinin ortaya çıkması ve ilerlemesine

⁴⁸⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler...*s.404-409.; Parlar, Suat, *Türkler ve Kürtler*, Bağdat Yayınları, İstanbul, 2005, s.523-525.

⁴⁸⁷ Şeyh Ubeydullah oğlu Seyyit Abdülkadir 1910 yılında Osmanlı üst meclisi olan Ayan Meclisi'ne atanmıştır. (*Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 4, Beşinci İnıkad, 15 Teşrinievvel 1327 (1911), s.30.)

⁴⁸⁸ Emin Ali Bedirhan, Seyyit Abdülkadir ile birlikte *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti*'nin kurucuları arasında yer almış ve bağımsız bir Kürdistan kurmak adına çalışmalarda bulunmuştur.

⁴⁸⁹ Bilâl N. Şimşir, *Kürtçülük...*, s.251.

temel oldu. Belirli ölçüde güçlenen Ermeni aydınları, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonucunda coşkulu umutlarla Rusya'nın liderliğinde kurulacak Ermenistan'ı beklemeye başlarlar⁴⁹⁰. Ancak Anadolu'nun doğusunda yerleşmiş olan ve Kürtlerin büyük ölçüde içinde yaşadığı feodal yapı *Ermeni burjuva sınıfının milli bir devlet kurmasını zorlaştıran bir etkidir*⁴⁹¹.

1878 Berlin Antlaşması sonrası, 1878'de Van'da *Kara Haç*, 1881'de Erzurum'da *Vatan Savunucuları*, 1885'de Van'da *Armenekan*, 1887'de İsviçre'nin Cenevre kentinde *Hınçak*, 1890'da Tiflis'de *Taşnak (Daşnaksutyun)* adlı Ermeni örgütleri kurulmuştur. Tüm bu örgütlerin nihai amacı Anadolu'da büyük bir Ermenistan kurmaktır⁴⁹².

Hınçak Cemiyeti, kısa bir süre sonra İstanbul, İzmir ve Halep şehirlerinde de teşkilatlarını kurdu. Tedhişçi ve ihtilalcı metotları kullanarak Osmanlı Devletini zayıf düşürmek ve bunun sonucunda altı vilayet için muhtar bir idare veya doğrudan doğruya muhtariyet elde etmek komitenin en önemli gayesi olmuştu⁴⁹³. Bu yıllarda Ermenilerde ihtilal ve hürriyet fikri oldukça yaygınlaşmıştı⁴⁹⁴. Yukarıda belirtilen örgütlere mensub olan Ermeni müfsidler kendi aralarındaki yazışmalarda şifreli kelimeler kullanarak kendilerine özel bir yazışma dili oluşturmuşlardı⁴⁹⁵.

⁴⁹⁰ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, Hazırlayanlar, Celilê Celil,..., s.40.

⁴⁹¹ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında...*, s.60.

⁴⁹² Bilâl N. Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 238

⁴⁹³ *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Güven Yayınları. İstanbul, 1963, Cilt: VI, s.3337-3364.

⁴⁹⁴ BOA. Y.PRK.AZN. 4/6, 24 Ra 1307 (H), 18.11.1889 (M).

⁴⁹⁵ BOA. Y.PRK.AZN. 3/19, 05 Z 1305 (H), 13.08.1888 (M).

Ermeni ihtilal örgütlerinin kendi aralarında kullandıkları şifrelerden bazıları şunlardır: *asker* yerine *akraba*, *han* yerine *meydan*, *revolver* yerine *eldiven*, *Çerkez* yerine *kendirci*, *Kürt* yerine *Pabuççu*, *İslam* yerine *muhabir*, *payitaht* yerine *anbar*, *zehirlemek* yerine *taltif etmek*, *öldürmek* yerine *yardım etmek*, *yaralamak* yerine *teselli vermek*, *Ermenistan* yerine *fabrika*, *hakim* yerine *işbilen*, *kurban* yerine *avcı*, *galip* yerine *harir*, *kavga* yerine *alışveriş*, *para* yerine *ipek*, *altın* yerine *derya*, *köy* yerine *meyhane*, *şehir* yerine *banka* kelimelerini kullanmışlardır⁴⁹⁶.

Armenakan komitesinin kuruluş amacıyla ilgili olarak Antranik Çelebyan şöyle söylemiştir: “...Sonradan, 1890’lı yıllarda, Armenakan Partisi, Vaspuragan’da Ermeni halkını soyan, vahşi, görülmemiş terör ve katliam gerçekleştiren Kürtlere haddini bildirmek için o zamana kadar hiç duyulmamış olan intikam alma görevini de gerçekleştirecekti”⁴⁹⁷.

3.2.3. Osmanlı Devleti İçinde Basın-Yayın Yoluyla Yürütülmekte Olan

Propaganda Faaliyetleri

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde basın-yayın faaliyetleri önceki yıllara göre büyük bir ilerleme göstermiş ve bu yüzyılda çok sayıda kitap, gazete, mecmua basılmıştır. Bunun sonucunda ise bilgi ve fikir alışverişi hızlanmış, meydana gelen olaylar daha kısa sürede daha geniş alanlara yayılmıştır. XIX. Yüzyılda basın klasik

⁴⁹⁶ BOA. Y.PRK.AZN. 3/30 , 1305 (H), 19.09.1887-06.09.1888. (Yazışmalarda kullanılan şifreli kelimeleri gösteren liste ekler kısmında yer almaktadır.)

⁴⁹⁷ Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.48’den aktaran Jean-Louis Mattei, *Belgelerle Büyük Ermenistan...*, s.116.

bir tabirle *kamuoyunun sözcüsü*⁴⁹⁸ durumuna gelmiştir. “Gazete, efkâr-ı umûmiye (kamuoyu) yapma sanatı ve gazeteci de efkâr-ı umûmiye yapan kimsedir.”⁴⁹⁹ sözü gazeteye verilen anlamı oldukça güzel açıklamaktadır.

Basın-yayın faaliyetlerinin yaygınlaşması Osmanlı Devletinde yaşamakta olan Kürtlerin, Ermenilerin ve diğer unsurların bu kanalı kullanarak propaganda faaliyetlerinde bulunmalarını kolaylaştırmıştır. Yaptıkları yayınlar ve çıkardıkları gazeteler yoluyla hem Kürtler hem de Ermeniler ulaşmak istedikleri kitlelere daha hızlı ulaşmış ve yaymak istedikleri fikirleri daha çabuk yayma gücünü elde etmişlerdir.

3.2.3.1. Kürtlerin Basın-Yayın Faaliyetleri

Kürtlerin basın-yayın faaliyetlerinde bulunmaları Ermenilerin basın-yayın faaliyetlerinde bulunmalarından çok sonra olmuştur. Bu zaman XIX. Yüzyılın sonlarıdır ki Kürtlerde milliyetçilikle ilgili söylemlerde XIX. Yüzyılın sonlarında başlamıştır.

Kürdistan gazetesi Kürtçenin de yazı dili olarak kullanıldığı ve Kürtlerle ilgili meseleleri ele alan bir gazetedir. Yayıncısı Kürt olan bu gazetede Kürt dilinde yazılan metinlerin basın aracılığıyla tanıtılması hedeflenmiştir⁵⁰⁰. Bu gazete Bedirhan Ailesi tarafından çıkarılmıştır. İlk üç sayısı Kürtçe, diğer sayıları Kürtçe-Türkçe

⁴⁹⁸ Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvî-i Efkâr Gazetesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.1.

⁴⁹⁹ H.Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s.1-2.

⁵⁰⁰ Ahmet Özcan, *İmparatorluk ÇökerkenYeni Bir Ulus Tahayyülü-Kürt Milliyetçiliğinin Yayın Organı Jin 1918-1919*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007, s.20-21.

olarak yayınlanmış ilk süreli yayındır. 22 Nisan 1898’de Kahire’de Mikdat Mithat Bedirhan tarafından yayınlanmaya başlanılan bu gazetenin yayın hayatı daha sonra Cenevre’de devam etmiştir. Bu gazetenin yayın amacının *halkın kültür ve eğitim seviyesini yükseltme* olduğu belirtilmiştir⁵⁰¹.

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti’nin nizamnamesinde Türkçe ve Kürtçe olarak haftada bir kez yayınlanacak olan bir gazeteden bahsedilir. Bu gazete 5 Şubat 1909 tarihinde yayın hayatına başlayan *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* olmuştur. İlerleyen yıllarda İstanbul’daki Kürt asıllı gençler ve hukukçular tarafından da yeni cemiyetler kurulacak ve yeni yayınlar olacaktır⁵⁰².

Kürtlerde ortaya çıkan yayın ve cemiyetleşme hareketlerinin kuruldukları ilk yıllarda amaçları kültürel faaliyetler ve yardımlaşma çabalarıydı. Bu yayınların ve cemiyetlerin ayrılıkçı bir yapıya bürünmesi I. Dünya Savaşı’ndan sonra gündeme gelmeye başlamıştır. Açıkça görülüyor ki Kürtler arasındaki Kürt milliyetçiliği fikri ancak yirminci yüzyılın başlarında eğitilmiş Kürtlerin arasında yayılabilmiş bir fikirdir. On dokuzuncu yüzyılda meydana gelen Kürt isyanlarının Kürtlerin eskiden beri milliyetçi emeller taşıdığının göstergesi olarak kabul etmek yanıltıcı bir gelişme olacaktır⁵⁰³.

⁵⁰¹ Celile Celil, Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler, Öz-ge Yayınevi, Ankara, 1992, s.218.

⁵⁰² Malmisani, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999, s.55.; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de....*s.404-409.

⁵⁰³ Martin van Bruinessen, “Osmanlılıktan Ayrılıkçılığa”, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul, 2002, s.137, s.150.; Fatih Ünal, *Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışı (II. Meşrutiyet Dönemi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995. s.36.

3.2.3.2. Ermenilerin Basın-Yayın Faaliyetleri

1878 yılından önce Ermenilerin bağımsızlık fikirlerinin oluşmasını ve yerleşmesini sağlayan en önemli kişiler 1835-1888 yılları arasında yaşamış olan Raffi takma adlı Hagob Melik Melikyan ve takma adı Kamar Katiba olan Rafael Patkanyan'dır⁵⁰⁴. Daha sonra Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerden bağımsızlık fikirlerinin etkisinde kalanlar olmuştur. Van Ermeni Okulu öğretmeni Mıgırdiç Portakalyan, Minas Çeraz bunlara örnek verilebilir. Daha sonra her ikiside Fransa'ya kaçmışlardır. Portakalyan, Marsilya'da; Çeraz, Paris'de *Armenia* adıyla dergi çıkarmışlardır⁵⁰⁵.

Ermeniler hem Osmanlı Devleti içinde hem de Osmanlı Devleti dışında yayın faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ermenilerin yayın faaliyetleri arasında süreli yayınlar önemli bir yer tutmaktadır. XIX. Yüzyıldaki süreli yayınlardan örnek vermek gerekirse şu isimleri verebiliriz:

Ardzvi Vaspurakan (Vaspurakan Kartalı), İstanbul-Van, 1855-1864. (Editör: Mıgırdiç Hırimyan)

Lıro Kir Medzi Derutyanyan Osmanyanyan (Devlet-i Âli Osmani Gazetesi), 1832-1840, İstanbul.

Işdemaran Bidani Kidelyats (Yararlı Bilgiler Deposu), 1839-1854, İzmir, Protestan Misyonerler Yayını.

⁵⁰⁴ Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, Ruthledge, London, 1991, s.66.

⁵⁰⁵ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, ATASE Yayınları, Ankara, 1984, s.73.

Ahbar-ı Kostantiniye, 1855-1858, İstanbul, Ermeni Harfli Türkçe.

Zohal, 1855, İstanbul. (Editör: H. Deroyents), Ermeni Harfli Türkçe.

Arevelyan Mamul (Doğu Basını), İzmir, 1871-1909.

Hayasdan (Ermenistan), İstanbul, 1846-1869. (Editör: Hovhannes Deroyents ve Mıgırdiç Ağaton)

Hayrenik (Yurt), İstanbul, 1870-1896, 1901-1909.

Surhantag Püzantyan (Bizans Postası), 1847-1850, İstanbul.

Arpi Araradyan (Ararat Güneşi), 1853-1856, İzmir. (Editör: Harutyun Dedeyan).

Indani İmasdaser (Ehil Feylesof), 1854-1855, İstanbul. (Editör: Vahan Sofalyan).

Tutag Haygazyan (Haygazyan Papağanı), 1854-1855, İzmir. (Editör: Papaz Vırtanes).

Luma (Katkı), Tiflis, 1896-1912.

Panaser (Feylesof), 1851-1853, İstanbul. (Editör: Hovhannes Hisaryan).

Hayrenaser (Yurtsever), 1850-1853, İstanbul, İzmit. (Editör: Abraham Muradyan).

Meğu (Arı), İstanbul, 1856-1857.

Mışag (İrgat), Tiflis, 1874-1875.

*Masis*⁵⁰⁶, 1852- 1907, İstanbul. (Editör: Garabed Ütüciyan).

Noyyan Ağavni (Nuh'un Güvercini), 1852-1853, İstanbul. (Editör: Sahak Abroyan, Krikor Margosyan).

Asdğik Arevelyan (Doğu Yıldızı), 1855-1856, İst. (Mesrobyan Dern. Yayını).

Avedaper (Müjdecî), 1855-1915, İstanbul, (Amerikan Misyoner Cemiyeti Yayını)⁵⁰⁷.

XIX. Yüzyılda Ermeni milleti içinde büyük bir kültürel rönasans başlamıştır denilebilir. Lamartine, Hugo, Goethe ve daha bir çok yazar Ermenice'ye çevrilmiştir. Bu çeviriler Ermeniler arasında Batı düşüncesinin yaygınlaşmasında büyük rol oynamışlardır. Bu dönemde Ermeniler arasında şiir, hiciv ve tiyatro dalında da ürünler verilmiştir⁵⁰⁸.

XIX. Yüzyılın sonlarında Ermenilerin Kafkasya'da gerçekleştirdiği propaganda faaliyetlerinden birini örnek vermek gerekirse Kafkasaya Valiliği'nin 7 Şubat 1891 yılında Bakü kubernatoruna gönderdiği bir mektuptan alınan olaydan kısaca bahsetmek gerekir. 1891 yılı Ocak ayında Bakü'de, Hacı Zeynelabidin Tağıyev adına bir tiyatro oyunu sergilenmiştir. Safrazyan tarafından yazılmış olan

⁵⁰⁶ *Masis* gazetesi 1852-1907 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nde en çok okunan Ermenice yayın olma özelliğine sahipti. Çağdaş Ermeni gazeteciliğinin kurucusu Garabed Ütüciyan'ın otuz yılı aşkın bir süre editörlüğünü yaptığı *Masis* gazetesi genç Ermenilerin sesini temsil etmekteydi. (Ormanyan, *Azkabadum* (Ulusname), Sütun 2634,2640'dan aktaran Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayınları, İstanbul, 2004, s.85-86).

⁵⁰⁷ Minas Tölölyan, *Tar mı Kıraganutyun 1850-1950, (Bir Asrın Edebiyatı 1850-1950)*, Hayrenik Yayınları, Boston, 1982, s.67-68.

⁵⁰⁸ Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863* içinde Bölüm V: Liberal Sivillerin Toplumsal ve İdari Değişimdeki Rolü, Aras Yayınları, İstanbul, 2004, s.83-84.

bu dört perdelik oyunun birinci bölümünde bir Ermeni kadına işkence eden bir Türk tasvir edilmiş; ikinci bölümde bu kadının kendi bağımsızlığı için verdiği çaba konu edilmiş; üçüncü bölümde kadın Türk'ü öldürmüş ve dördüncü bölümde Ermenistan'ı temsilen bağımsızlığına kavuşmuş ve oyun bu şekilde sonlanmış ve bu oyunu yazan Safrazyan ödüllendirilmiştir⁵⁰⁹.

Gürcistan'ın Goris/Koris kentinde yayınlanmış olan *Nor Knar*⁵¹⁰ adlı Ermenice bir kitapçıkdaki Kürtlerle ilgili yayınlanan şiir şöyledir:

Ağpür, kides, Kürtü mezi inç gane

(Çeşme, biliyorsun Kürt bize ne yapıyor)

Mez gdandşi, g'goğobdi gsbanne

(Bize işkence yapıyor, soyuyor, katlediyor)

Gar jamanak vor menk aysbes kheğc çeink

(O kadar sefil olmadığımız zamanlar oldu)

Mez başdıbanoğ takavorner uneink

(Koruyucumuz olan krallarımız vardı)⁵¹¹.

Ermeniler ve Kürtler için Osmanlı Devleti içindeki propaganda faaliyetlerinin gösterdiği etkiye benzer bir etkiyi de Ermenilerin ve Kürtlerin yaptığı basın yayın ve

⁵⁰⁹Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi, f.25, I. 2, iş.208'den aktaran Emin Şihaliyev, *Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü...*, s.15.

⁵¹⁰*Nor Knar (Yeni Çalgı)*: Ermeni matbaasının kuruluşunun 400. Yılı münasebetiyle basılan bu 112 sayfalık kitapçık 1912 yılında Gürcistan'ın Goris/Koris adlı küçük bir kentinde basılmıştır. Ermeni okullarında okutulacak olan bu kitapta 19. Yüzyılın milliyetçi-devrimci şahıslarından olan Mikael Nalbandyan ve Kamar Katiba gibi şairlerin şiirleri de vardır.(Jean-Louis Mattei, *Belgelerle Büyük Ermenistan...*, s.185.)

⁵¹¹*Nor Knar*, Dıbaran Sasun, Goris 1912, s.76'dan aktaran Jean-Louis Mattei, *Belgelerle Büyük Ermenistan peşinde Ermeni Komiteleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008, s.185.

edebi çalışmalar estirmiştir. Bu çalışmalar misyonerlik faaliyetlerinin verdiği güçten de destek alarak yürütülmüştür.

Ermenilerin ulusal gelişiminde etkili olan bu edebi çalışmalar özellikle Rus Ermenistanı'nda gelişmiştir. Mikael Nalbandyan'ın *Kamar ile Katib* adlı romanları Ermeni halkının büyüklüğünü anlatma çabasıdaki eserlerdendir. Raffi'nin *Celalettin* ve *Khente* adlı romanları da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı dönemindeki acıları anlatmaktadır. Haçatur Obaviyan ise Ermeni dilini kullanma konusunda ün yapan yazarlardan biridir⁵¹².

Avetis Aharonyan⁵¹³ *Troşak* adlı bir dergide yazdığı *Fedailer* adlı öyküyle bir yandan Ermeniler arasında Ermenilik duygusu uyandırmak veya bu duyguyu canlı tutmak amacını güderken bir yandan da Kürtlerin ve Hamidiye'de görev alan Kürtlerin ne kadar vahşi insanlar olduğunu vurguluyor. *Onur* adlı bir başka öyküsünde de Kürtlerle ilgili bir kurmaca vardır⁵¹⁴.

Ermenilerin Kürtler için kullandığı bir deymi hatırlatalım. *Anağuhats krđi şun* deymi; sadakat sembolü olarak bilinen köpeğin bile, eğer Kürd'e aitse vefasız olduğunu vurguluyor⁵¹⁵. Erzurum ve civarında ise Kürtler için kullanılan bir diğer

⁵¹² M. Kalman, *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri)...*, s.46.

⁵¹³ *Avetis Aharonyan*: 1866 yılında doğmuş olan Aharonyan, Paris'te edebiyat ve felsefe alanında eğitim almıştır. Daha sonra siyasi faaliyetlerde de bulunan Aharonyan, Ermenilerin ezilmiş olduğunu düşünüyor ve bunu çözmek için de ayaklanmaların doğru bir yol olduğunu ileri sürüyordu. Yazdığı öykülerle ılımlı Ermenileri kışkırtmak ve isyana teşvik etmek amacı güdüyordu. (Jean-Louis Mattei, *Belgelerle Büyük Ermenistan...*, s.172-179).

⁵¹⁴ Jean-Louis Mattei, *Belgelerle Büyük Ermenistan...*, s.176-177.

⁵¹⁵ Sarkis Hatspanian, <<http://team-aow.discuforum.info/t7684-CEHALETIN-GOZU-KOR-OLSUN-Sarkis-HATSPANIAN.htm>>, [Erişim Tarihi: 01 Aralık 2011, 14:20].

deyim ise şöyledir: *Kürtten evliya koyma avluya, ya samiye çalar ya sanbağı*⁵¹⁶. şeklindedir. Her iki söylemde de Kürtlerin olumsuz bir özellikleri vurgulanılmaya çalışılmıştır.

3.3. Kürtlerin ve Ermenilerin Hedeflerinin Yakınlaşması

Kürtlerin ve Ermenilerin ortak amaçlarının olduğunu düşünmek ve ortak hareket etmelerini gerektiren nedenleri aramaya girişmek için hem Kürtlerin hem de Ermenilerin ortak bir payda da buluşmaları gerekmektedir. Öncelikle göz önünde bulundurulacak nokta her ikisinin de farklı dinlerden olduklarıdır. Osmanlı Devleti içinde yaşayan Kürtlerin neredeyse tümü İslam dini mensubu iken Ermenilerin de neredeyse tümü Hristiyan idi. Özellikle Ermenilerin dinlerini kendi aralarında bütünleştirici ve birleştirici bir kimlik olarak algıladıkları hatırlanırsa böyle bir durumda zaten Kürtlerle bir ortak amaç gütmeye yolunu seçmeleri düşünülemez bile ki öyle olmuştur.

XIX. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti içinde yaşayan Kürtler XX. Yüzyıl başlarına kadar bağımsızlık, özgürlük, bir devlet kurma fikri gibi fikirleri gündemlerine taşımamışlardı. Hatta milliyetçilik adına düşündükleri bir girişimleri ve faaliyetleri de yoktu. Ancak XX. Yüzyıl başlangıcında *Kürdistan*⁵¹⁷ adlı gazetenin de yayın hayatına başlamasıyla Kürtlerin de Ermeniler gibi bağımsızlık, milliyetçilik konularında söylemlere başladıkları görülmektedir.

Ermeniler ise daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi XIX. Yüzyılın başları itibarıyla milliyetçilik fikirleriyle yoğrulmaya ve kendi devletlerini kurmaya

⁵¹⁶ Bu tabir şu an kullanılmıyor olmakla birlikte, daha önce kullanıldığı yöre halkı tarafından belirtilmektedir.

⁵¹⁷ Yayın hayatına Cenova’da devam etmiştir.

yönelik çalışmalara girişmişlerdir. Böyle bir durumda Kürtlerin ve Ermenilerin ortak amaçları olduğundan söz etmek çok da mümkün görünmemektedir. Elbetteki zaman zaman Kürtlerin ve Ermenilerin yakınlaştıkları ve ortak hareket ettikleri olaylar ve zamanlar olmuştur ama genele, bütüne ve sonuca bakıldığında ortada somut olarak neticelendirdikleri bir eylem ya da faaliyet görülmemektedir. Bu durumda her ikisinin ortak bir amaç doğrultusunda hareket ettiğini söylememiz doğru olmayacaktır.

SONUÇ

Bu çalışmadaki amaç, Osmanlı Devleti içinde XIX. Yüzyıl boyunca Kürt-Ermeni ilişkilerinin hangi boyutta olduğunu ve aralarında süregelen bir ilişki varsa bu ilişkiler ağının yüzyıl boyunca nasıl bir seyir izlediğini ortaya çıkarmaktır. Birinci el ve ikinci el kaynaklar kullanılarak yürütülen çalışma sonucu Kürtlerin ve Ermenilerin Osmanlı bünyesinde yaşadığı XIX. Yüzyıl boyunca yoğun bir ilişki içinde olduğu tesbit edilmiştir. Genelde mücadele, toprak kavgası ve kavgalarla dolu olan Kürt-Ermeni ilişkileri sürecinde zaman zaman birlikte hareket etme durumlarına da şahit olunmuştur. Bu çalışma sonucunda ulaşılan sonuçları üç kısımda toplamak mümkün olacaktır. Şimdi ulaşılan üç ana sonuçtan ilkinе bakalım:

Birincisi, Kürtler ve Ermeniler arasında XIX. Yüzyıl boyunca hem çatışmanın hem de işbirliğinin olduğudur. Kürtlerin ve Ermenilerin sosyal yapılarının ve siyasi oluşumlarının birbirinden farklı olması her ikisinin de sürekli bir işbirliği içinde bulunamaması sonucunu getirmiştir. XIX. Yüzyıl boyunca Ermeniler arasında yaygın bir siyasi bilinç varken Kürtler arasında böyle bir bilinçlenme söz konusu değildir. Kürtlerin büyük çoğunluğu kendilerini Osmanlının bir parçası olarak hissetmiş ve öyle davranmıştır. Ermeniler ise, siyasi bir kimlik bilinciyle hareket etmeye başlamışlar ve yüzyıl boyunca bu faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kürtlerin Ermenilerinkine benzer bir çabaya girişmesi XX. Yüzyıl başlarına gelindiğinde yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayacaktır.

Ermeniler, 1840'lı yıllarda Hristiyanlık dininin çeşitli mezhepleri arasında kalmış ama onlardan büyük çoğunluğu Gregoryen mezhebini seçmiştir. Ermeniler arasında Protestan, Katolik ve Ortodoksluk mezhebini seçmiş olanlar da vardır.

Kürtlerin ise neredeyse yüzde doksanı Müslümandır. Bu durumda Ermenilerin kendi içinde ayrışmaları ve mezhep tartışmaları Kürtlere göre daha fazla olmuştur. Bu durum Ermenilerin kendi siyasi faaliyetlerini yönetebilmesi için dış yardım almasının da önünü açmıştır. Ruslar, Fransızlar, İngilizler, Amerikalılar misyonerleri aracılığıyla bu durumu değerlendirmişlerdir. Böyle bir tablo Kürt-Ermeni ilişkilerini işbirliğinden çok çatışma ortamı içinde bulunma şeklinde özetlememize sebep olmaktadır.

Ulaşılan ikinci sonuç, Kürtlerin sosyal örgütlenme temelini oluşturan aşiret sisteminin Kürt-Ermeni ilişkilerini çatışma ortamına götürdüğüdür. Kürtlerin yaşam koşullarının hem yerleşik hem göçebe unsurları içerdiği konusuna değinilmişti. Kürtlerin göçebe yada yarı göçebe şeklindeki yaşam şartları sadece kendilerine değil çevreye de zarar vermiştir. XIX. Yüzyıl boyunca göçebe Kürt Aşiretlerinin halkın malına mülküne ve canına zarar verdiği durumlara sıkça rastlanmaktadır. Bu durumdan sadece Ermeniler değil, Kürtler ve diğer gruplar da zarar görmüşlerdir. Kendilerini ve mallarını korumak isteyen Erenilerin göçebe Kürt aşiretleri ile giriştiği mücadele Osmanlı Belgeleri'ne yansımış, bu durum XIX. Yüzyılda büyük bir çöküş içinde olan Osmanlı Devleti'nin de durumdan büyük bir zarar görmesine sebep olmuştur.

Kürt-Ermeni ilişkileriyle ilgili olarak ulaşılan üçüncü sonuç ise, Osmanlı Devleti içindeki gelişmeler ve değişmeler Kürt-Ermeni ilişkilerini yakından ve derinden etkilemiştir. Mesela Tanzimat Dönemi'nde Ermenilerin elde ettiği haklar Kürtlerin hoşuna gitmemiş ve bu dönemde Kürt-Ermeni ilişkileri sancılı bir hal

almıştır. Bunun gibi 1878 Berlin Antlaşması, 1890’larda Hamidiye Alayları’nın kurulması Kürt-Ermeni ilişkilerinin çatışma içinde olduğu dönemleri içermektedir.

KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

(1828-1908)

ÖZET

Osmanlılar, İslam hükümetlerinin geleneksel uygulamasını izleyerek bünyesinde yaşayan toplulukları *millet* yapısı altında dine göre sınıflandırmıştı. Osmanlı Devleti'nde nüfusa ait kayıtlar bile, etnik yapı ya da dil grubuna göre değil de dine göre tutulmaktaydı. Kürtler, Türklerle aynı dini paylaştan ama etnik köken ve dil açısından farklı olan bir gruptu. Ermeniler ise etnik köken, dil ve din açısından farklı olan Gayrimüslimlerdi.

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin genel durumunu bir çok etnik unsurdan oluşan yapı olarak açıklamakta yarar vardır. Bu çalışmada genel durum Ermeniler ve Kürtler ekseninde açıklanmaktadır. Osmanlıdaki azınlıkların yönetimi, yapılanması ve genel durumu, 1828 yılı itibariyle Osmanlı Devleti'nin genel yapısı bu yüzyıla has özellikler göstermektedir. Tüm dünyada yayılan milliyetçilik fikirleri Osmanlı toplumunu da etkilemiş ve bundan en çok nasibini alan da Ermeniler olmuştur.

XIX. Yüzyılda Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki ilişkileri çok da barışçıl özellikler göstermemiş sık sık olaylar yaşanmıştır. Ermenilerin oluşturduğu çeteler ve bu çetelerin yol açtığı ayaklanmalar Kürt-Ermeni ilişkilerini derinden etkilediği gibi Kürtlerin aşiret yapısı içinde yaşıyor olması da bu ilişkileri etkilemiştir. Ermeniler ve Kürtlerin destek aldığı Batılı devletler ve bu devletlerin uyguladığı politikalar da Kürt-Ermeni ilişkilerinde belirleyici rol oynamıştır.

KURDISH-ARMENIAN RELATIONS

(1828-1908)

ABSTRACT

The Ottomans, who live under Islamic governments following the traditional practice based on religion under the structure of communities classified the nation. Even the records of the population in the Ottoman Empire, not by ethnicity or language group were kept according to that religion. Kurds, Turks, who share the same religion, but a group that is different in terms of ethnicity and language. The Armenians ethnicity, language and religion are different in terms minorities.

In the XIX'th century, the Ottoman Empire as a structure to describe the general condition is good to a lot of ethnic elements. This study describes the general situation in the axis of the Armenians and Kurds. Minorities in the Ottoman Empire management, structuring, and general condition, the general structure of the Ottoman Empire by the year 1828 shows peculiar features of this century. All over the world spreading the ideas of nationalism in the Ottoman society and are the most affected portion of the Armenians were also.

In the XIX'th century, relations with the Kurds and the Armenian-inhabited regions century did not show features frequent events has been very peaceful. Formed by the Armenian gangs and riots caused by these gangs such as the Kurds in the Kurdish-Armenian relations profoundly affects the lives of the tribal structure to be affected this relationship. Armenians and Kurds support the actual policies of Western states and these states have played a decisive role in the Kurdish-Armenian relations.

KAYNAKLAR

I) ARŞİV BELGELERİ

1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

A.MKT.MHM.

394/6, 20 B 1284 (H), 16.11.1867(M).; 749/21, 28 N 1306 (H), 28.05.1889 (M).

723/10, 27 M 1312(H), 30.07.1894(M).; A.MKT.MHM.642/11, 11 Za 1316(H), 23.03.1899(M).

A.MKT.UM.

425/58, 19 S 1277 (H), 06.09.1860 (M).

C.DH.

50/2483, 29 Ra 1271 (H), 20.12.1854 (M).

DH.MKT.

1472/108. 13 R 1305 (H), 28.12.1887 (M).;1625/58, 28 N 1306 (H), 28.05.1889 (M).

1605/54. 14 B 1306 (H), 16.03.1889 (M).;1629/140, 20 L 1306 (H), 19.06.1889 (M).

1635/44, 08 Za 1306 (H), 06.07.1889 (M).;1601/52. 03 B 1306 (H), 05.03.1889 (M).

1662/72. 06 S 1307 (H), 01.10.1889 (M).; 1741/16, 23 Za 1307(H), 10.07.1890 (M).

1741/19, 23 Za 1307(H), 10.07.1890 (M).;1742/25, 27 Za 1307(H), 14.07.1890 (M).

1588/85, 28.01.1889 (M).; 1630/10, 21 L 1306 (H), 20.06.1889 (M).

1662/72, 06 S 1307(H), 01.10.1889 (M).; 58/2054, 04 Ş 1310 (H).

29/130, 30 B 1311 (H). ; 358/59, 08 L 1312 (H), 04.04.1895 (M).

DH.SYS.

23/1, 22 Kasım 1910.; 24/2-4, 22.04.1912.; 100/4, 19.01.1913.

HR.MKT.

172/31, 05 Ca 1273(H), 02.01.1857(M); 276/69, 13 B 1275 (H), 17.02.1859 (M).

295/85, 05 Z 1275 (H), 06.07.1859 (M).; 291/45, 06 Za 1275 (H), 08.06.1859(M).

HR.SYS.

2744/4, 04.05.1889 (M).; 2751/36, 14.05.1889 (M).

194/79, 13.06.1899 (M).

HR. TO.

258/77, 01.04.1880 (M).; 112/96, 04.05.1889 (M).

63/95, 06.05.1889 (M).; 112/98, 09.05.1889 (M).

İ.DH.

439/29010, 08 M 1276(H).

İ.MVL.

538/24189, 15 R 1282 (H), 05.09.1865 (M), Lef 3.

M.V.

19/70, 11 Ş 1304(H), 05.05.1887(M).; 23/36, 27 Za 1304 (H), 17.08.1887 (M).

Y.A.HUS.

339/31, 22 Ca 1313 (H), 09.11.1895 (M).; 338/87. 13 Ca 1313 (H), 31.10.1895(M).

338/92, 14 Ca 1313 (H), 01.11.1895(M).; 353/52, 11 M 1314 (H), 22.06.1896 (M).

Y.EE.

131/38. 06 M 1313(H), 29.06.1895(M)

Y.PRK.AZN.

1/20, 11.06.1880 (M).; 1/22, 07.07.1880 (M).

1/23, 18.07.1880 (M).; 3/19. 05 Z 1305 (H), 13.08.1888 (M).

3/30. 1305 (H), 19.09.1887-06.09.1888 (M).; 4/6. 24 Ra 1307 (H), 18.11.1889 (M).

Y.PRK.BŞK.

3/15, 25.05.1880 (M).; 43/94. 19 Ca 1313 (H), 06.11.1895 (M).

Y. PRK. DH.

1/40. 29 Z 1298 (H), 21.11.1881 (M).

Y. MTV.

99/32, 03.07.1894 (M).; 131/32, 17 Ca 1313 (H), 04.11.1895 (M).

130/75, 07.11.1895 (M).

Y.PRK.MYD.

7/138, 29 Z 1305 (H), 06.09.1888 (M).

Y.PRK.UM.

18/2, 01 M 1308 (H), 16.08.1890 (M).; 18/10, 04 M 1308 (H), 16.08.1890 (M).

27/83, 23 Z 1310 (H), 07.07.1893 (M).; 33/53. 19 Ca 1313 (H), 06.11.1895 (M).

33/54, 19 Ca 1313 (H), 06.11.1895(M).; 33/69, 22 Ca 1313 (H), 09.11.1895(M).

49/12, 11.12.1899 (M).

Y.PRK.ZB.

5/107, 09 M 1307 (H), 05.09.1889 (M).

2) Milli Kütüphane, Ankara

Devlet Salnameleri

Salnâme-i Diyarbekir, 1286 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 1, 1286, (Miladi 1869-70)

Salnâme-i Diyarbekir, 1287 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 2, 1287, (Miladi 1870-71).

Salnâme-i Diyarbekir, 1288 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 3, 1288, (Miladi 1871-72).

Salnâme-i Diyarbekir, 1293 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 8, 1293, (Miladi 1876).

Salnâme-i Diyarbekir, 1300 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 10, 1300, (Miladi 1882).

Salnâme-i Diyarbekir, 1301 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 11, 1301, (Miladi 1883).

Salnâme-i Diyarbekir, 1302 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 12, 1302, (Miladi 1884).

Salnâme-i Diyarbekir, 1312 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 14, 1312, (Miladi 1894).

Salnâme-i Diyarbekir, 1316 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 15, 1316, (Miladi 1898).

Salnâme-i Diyarbekir, 1317 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Defa 16, 1317, (Miladi 1899).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas 1287.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas 1288.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas 1298.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas 1308/1890.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas, Sene 1321, Sivas Vilayet Matbaası.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1285, Alem Matbaası, İstanbul.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1286, Alem Matbaası, İstanbul.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1316, Alem Matbaası, İstanbul.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1317, İstanbul Matbaa-i Âmire.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1318, İstanbul Mahmud Bey Matbaası.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1319, İstanbul Tahir Bey Matbaası.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1320, İstanbul Darü't-Tıbbatü'l Amire Matbaası.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sene 1321, İstanbul Alem Matbaası.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene 1321, Def'a 6, İstanbul, Asır Matbaası.

II) YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), Cilt: I, Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Numara: 58.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt I, 1691-1870, İstanbul, 1987, No:28.

Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:84, Ankara.

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi I, Editör Ertuğrul Zekai Ökte, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1989.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Sivas 1308/1890, Çeviren: Fikri Karaman, Sivaslılar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul, 2001.

III) KİTAPLAR

Ahmad, Feroz, *İttihad ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul, 1984.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt 2, İstanbul, 1979.

Akşin, Sina, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1987.

Arfa, Hasan, *Kürtler Üzerine Tarih ve Folklor Yazıları*, “Kürtlerin Kısa Bir Tarihi”, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1991.

Aristova, T.F., *Kürtlerin Maddi Kültürü, Geleneksel Kültür Birliği Sorunu*, Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2002.

Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayınları, İstanbul, 2004.

Baskıcı, Mehmet Murat, *1800-1814 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.

Barkan, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I, Kanunlar*, İstanbul, 2001.

Barkley, Henry C., *Anadolu ve Ermenistan’a Yolculuk*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2007.

Barth, Fredrik, *Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.

Bebiroğlu Murat, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2003.

Beşikçi, İsmail, *Doğu’da Değişim ve Yapısal Sorunlar-Göçebe Alikan Aşireti*”, Ankara, 1969.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgeleri’nin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

Bruinessen, Martin van, *Kürtlük, Türklük, Alevilik- Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Bruinessen, Martin van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Bruinessen, Martin van, “Osmanlıların Diyarbekir’i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari Organizasyonu”, *Evliya Çelebi Diyarbekir’de*, Derleyenler Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Bruinessen, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Bulut, Faik, *Kürdistan’da Etnik Çatışmalar, Dar Üçgende Üç İsyan*, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul, 1992.

Burnaby, Frederick Gustavus, *Küçük Asya Seyahatnamesi-Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998.

Celil, Celile, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Kürtler*, Öz-ge Yayınevi, Ankara, 1992.

Celil, Celile, *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.

Cevdet Paşa, *Tezahir*, (1-12).

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye-Askerlik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye’de Liberalizm 1860-1990*, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

Çay, A.Halûk, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı, Ankara, 1996.

Çilingiroğlu, Kemal; Tuğcu, İbrahim, vd., *Kars*, İstanbul, 1943.

Dağlı, Yücel ve Üçer, Cumhure, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, V. Cilt, Ankara, 1997.

- Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963.
- Denker, M.Sami, *Uluslararası Terör Türkiye ve PKK*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Driver, G.R., “The Religion of the Kurds”, *BSOS*, 1922, Vol 2/3.
- Duman, Hasan, *Osmanlı Sâlnâmeleri-Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Cilt: 1.
- Dursun, İsmail, *İsrail-ABD ve İngiliz Üçgeninde Kürt Tezgahı*, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Ercan, Yavuz, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları, *Turhan Kitabevi*, Ankara, 2001.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK Yayınları, Ankara, 2006.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, İstanbul, 1977.
- Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Hazırlayan: İsmet Parmaksız, Ankara, 1981.
- Ertuğ, H.Refik, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ezherli, İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, Ankara.
- Fırat, M.Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1970.
- Göktaş, Hıdır, *Kürtler, İsyan-Tenkil*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Görelî, İsmail Hakkı, *İl İdaresi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1952.
- Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2008.

Gunter, Michael M., *Historical Dictionary of the Kurds-Historical Dictionaries of Peoples and Cultures*, No.1, The Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland, and Oxford, 2004.

Güneş, İhsan, *II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)*, Ankara, 1993.

Gülsoy, Ufuk, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*, Türk Kültrünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1993.

Güran, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861*, Ankara, 1989.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983.

Hale, William, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Hil Yayınları, İstanbul, 1996.

Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul, 2007.

Halfin, N.A., *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, Komal Yayınları, İstanbul, 1992.

Hassanpour, Amir, *Nationalism and Language in Kurdistan 1918-1985*, Melen Research University Press, San Francisco, 1992.

Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Hayta, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkâr Gazetesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Izady, Mehrdad, *The Kurds: A Concise Handbook*, Taylor & Francis Inc., Washington, D.C., 1992.

İnce Erdoğan, Dilşen, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları 1896*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Kalman, M., *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid*, Zel Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Yayına Hazırlayan: Muhittin Salih Eren, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, Ankara, 1983.

Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Karpat, Kemal H., *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Karpat, Kemal H., *Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

Keyder, Çağlar, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Kili, Suna - Gözübüyük, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, İstanbul, 2000.

Kodaman, Bayram, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara, 1987.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.

Kutlay, Naci, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1985.

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul, 1962.

Kütükoğlu, Mübahat, Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850), İstanbul, 1976.

Lalayan, A.A., *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü 1914-1923*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

Lepsius, Johannes and J. Rendell Harris, *Armenia and Europe: an Indictment*, Hodder and Stoughton, London, 1897.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Lynch, Harry Finnis, *Armenia: Travels and Studies*, Beirut, 1965.

Malmisanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999.

Mardin, Ebu'l-ula, *Toprak Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1947.

Mardin, Şerif, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, Ankara, 1964.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi-Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Mattei, Jean-Louis, *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008.

McCarthy, Justin; Arslan, Esat; Taşkiran, Cemalettin; Turan, Ömer; *The Armenian Rebellion at Van*, The University of Utah Press, Utah, 2006.

Mayevskiy, Vladimir Teofiloviç, *19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri*, Sipan Yayıncılık, İstanbul, 1997.

McCarthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.

Meho, Lokman I, *The Kurds and Kurdistan-A Selective and Annotated Bibliography*, Greenwood Press, London, 1997.

Mezburyan, Nerses Shaguni, *Sahmanatrutyun Yev Aracin Badriark Sahmatragan*, Konstantinopolis, A. Hamazkayin Basımevi, 1863. (Ermenice).

Minorsky, V.Vladimir, *Kürtler*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.

Minorsky, V., *Kürtler ve Kürdistan*, V.Minorsky, Th. Bois, D.N. Mac Kenzie, Doz Yayınları, İstanbul, 1996.

Mufasssal Osmanlı Tarihi, Güven Yayınları, İstanbul, 1963, Cilt VI.

Mumcu, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1988.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: the Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, University of California Press, 1963.

Nikitine, Basil, *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.

Oran, Baskın, *Türkiye’de Azınlıklar-Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London And New York, 1981.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Öklem, Necdet, *1877 Meclis-i Mebusanı*, İzmir, 1982.

Önal, Sami, *Sadettin Paşa’nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.

Özcan, Ahmet, *İmparatorluk Çökerken Yeni Bir Ulus Tahayyülü-Kürt Milliyetçiliğinin Yayın Organı Jin 1918-1919*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007.

Özoğlu, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık Ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Panossian, Razmik, *Armenians*, Columbia University Press, 2006.

Parlar, Suat, *Türkler ve Kürtler*, Bağdat Yayınları, İstanbul, 2005.

Payaslian, Simon “The United States Response to the Armenian Genocide”, *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide.*, Edited by Richard G. Hovannisian, New Jersey: Transaction Publishers, 2003.

Sakarya, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, ATASE Yayınları, Ankara, 1984.

Sarıcaoğlu, M. Esat, Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri, *Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 2001.

Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.Yüzyıldan Günümüze Kürt-Ermeni İlişkileri*, Med Yayınevi, İstanbul, 1992.

Seddon, David, *A Political and Economic Dictionary of the Middle East*, Europa Publications, UK., 2004.

Sela, Avraham (Ed.), *Political Encyclopedia of the Middle East*, Continuum, New York, 1999.

Sertçelik, Seyit, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914, *TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları*, Ankara, 2009.

Shaw, Stanford - Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2, İstanbul, 1983.

Sevgen, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*, TKAE Yayınları, Ankara, 1982.

Soykan, T.Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitapevi, İstanbul, 1999.

Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990.

Şadillili, Vedat, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar I*, Ankara, 1980.

Şahbazyan, Hagob, *Kurdo-Hay Badmutyun*, Araks Matbaası, Konstantinapolis, 1911, (Ermenice).

Şahin, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002.

Şaşmaz, Musa, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

Şimşir, Bilal N., *British Documents on Ottoman Armenians*, Cilt:4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.

Şimşir, Bilal N., *British Documents On Ottoman Armenians I (1856-1880), II (1880-1890)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Şimşir, Bilal N., *Kürtçülük 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

Şişman, Adnan, *XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Talat Paşa'nın Anıları, Hazırlayan: Mehmet Kasım, İstanbul, 1986.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, 1992.

Temo, İbrahim, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıralanm*, Mecidiye, 1939.

Tevfik, Ali, *Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası III*, İstanbul, 1318.

Tölölyan, Minas, *Tar mı Kıraganutyun 1850-1950, (Bir Asrın Edebiyatı 1850-1950)*, Hayrenik Yayınları, Boston, 1982. (Ermenice).

Tozlu, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.

Tozlu, Selahattin, “Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar II”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 9, Bahar, 2006.

Tuğ, Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul, 1969.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt I: II.Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.404, n.5.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993; Ali Emiri, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1918.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.

Uşak, Hasan, *Kürdistan’da Aşiretçilik ve Milliyetçilik*, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara.

Üçok, Coşkun ve Mumcu, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1985.

Vahapoğlu, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation*, Ruthledge, London, 1991.

Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi, hazırlayanlar Celile Celil, M.A.Gasaratyan, O.İ.Jegalina, M.S.Lazarev, Ş.X.Mihoyan, Peri Yayınları, İstanbul, 1998, s.30.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Zürcher, Erik Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, 1995.

IV) MAKALELER

Abadan, Yavuz, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1999.

Acar, Mustafa Gürhan, “Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti Vergi Sisteminin Karşılaştırılması”, *Vergi Dünyası*, Ağustos 2001.

Acun, Fatma ,“A Portrait of the Ottoman Cities”, *Muslim World*, Fall 2002, Vol. 92, Issue 3-4.

Akgün Karal, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü”, *Atatürk Yolu*, Mayıs, 1988, Yıl:1, Sayı:1.

Aktan, Coşkun Can, “Osmanlı İltizam Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 71, Nisan 1991.

Arığ, Ayten Sezer “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı* , Cilt:2, Ankara, 1999.

Asatrian, Garnik, “Prolegomena to the Study of the Kurds” in *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies, Yerevan*, V. 13, Leiden-Boston, 2009.

Aybay, Rona, “Anayasal Metinlerde Egemenlik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:1, 1985.

Barkan, Ömer Lütfü ,“Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey’e Ait Kanunlar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980.

Barkan, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999.

Birbudak, Togay Seçkin, “Sâlnâmelere Göre Sivas Vilayeti’nde Eğitim-Öğretim (1898-1903), *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:15, No:1, Mart 2007.

Bruinessen, Martin van, “Osmanlıcılıktan Ayrılıkçılığa”, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul, 2002.

Bulut, Hüseyin-Birol, Nurettin, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Sivas Vilayetinde Ermenilerin Faaliyetleri ve Alınması Düşünülen Tedbirler ve Mehmet Ali bin Abdullah Selim’in Layihâsı”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı:1, Erzincan, 2006.

Çadırcı, Musa, “Osmanlı Ordusunda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)”, Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II, Ankara, 1983.

Çadırcı, Musa, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, TTK, 1987.

Çadırcı, Musa, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, XXXIV/ 135.

Dalyan, Murat Gökhan, “Adıyaman’da Protestanlık Faaliyetleri ve Protestan Ermeni Kilisesinin Kurulması, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2009.

Davison, Roderic H., “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century”, *The American Historical Review*, Vol. 59, No:4, Jul.,1954.

Duguid, Stephen, “The politics of unity: Hamidian policy in Eastern Anatolia”, *Middle Eastern Studies*, 1743-7881, Volume 9, Issue 2, 1973.

Eppel, Michael, “The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol.44, No.2, March 2008.

Ertan, Temuçin Faik, “Osmanlı Devleti’nde Anayasalı Rejime Geçiş (1876 Kanun-ı Esasi’si)”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1-2, Ankara, 1995.

Göyünç, Najat, “Diyarbakir Beylerbeyliği’nin İlk İdari Taksimatı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 23, Mart 1969

Gunter, Michael M., *Historical Dictionary of the Kurds-Historical Dictionaries of Peoples and Cultures, No.1*, The Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland, and Oxford, 2004.

Güler, Birgül Ayman, “Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi? Ademi Merkeziyetçilik mi?”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 9, Sayı 2, Nisan 2000.

Gümüş, Musa, “Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, *bilig*, Güz 2008, Sayı 47.

Göyünç, Nejat, “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXIII, 1969.

Hurewitz, J.C., *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, Vol.1, Yale University Press, New Haven and London, 1975.

İlhan, Suat, “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Yapı İçerisinde Tanzimat’ın Yeri”, *Belleten*, Cilt LV.

İnalcık, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 63, İstanbul, 1998.

İnalcık, Halil, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996.

İnalcık, Halil, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006.

Izady, Mehrdad R., “The Question of an Ethnic Identity: Problems in the Historiography of Kurdish Migration and Settlement”, *Kurdish Times*, 1986, Vol 1/1.

Kılıç, Orhan, “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler, Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Melikler”, *Türkler*, Cilt IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Kocabaşoğlu, Uygur, “Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu*, Ankara, 1992.

Kodaman, Bayram, “XX. Yüzyıl Başlarında Sivas Vilayeti (1901)”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2–6 Temmuz 1986)*, Gelişim Matbaası, Ankara 1987.

Kutlay, Naci, “Bedirhan Ayaklanması’ndan 1920’ye Kürt Milliyetçiliği”, *Toplumsal Tarih* 158, Şubat 2007.

Küçük, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Phoenix Yayınevi*, Ankara, 2006.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi; Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yıl Armağanı*, Cilt: 2, (Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1999.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Redif Askeri Giderlerini Karşılama Üzere Alınan Bir Vergi: İane-i Cihâdiyye”, *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II*, Ankara, 1983.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Redif Kıyafetlerinin Maliyetlerine Dair”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:41, sayı:1-4, İstanbul, 1985.

Minassian, Anahide Ter, “The City of Van at the Turn of the Twentieth Century”, *Armenian Van-Vasporakan*, Mazda Publishers Inc., 2000.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı’da Millet Sistemi”, *DİA*, İstanbul, 2005.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı’da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar”, *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Özbek, Nadir, “Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 9, Güz 2009.

Özbek, Nadir, “Policing the Countryside: Gendarmes of the Late Nineteenth Century Ottoman Empire (1876-1908)”, *International Journal of Middle East Studies* 40, No 1, 2008.

Özcoşar, İbrahim, “Osmanlı Yenileşmesinin Diyarbekir Eyaleti’nin İdari Yapısı Üzerindeki Etkileri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:13, Sayı:38, Kış 2009.

Öztürk, Mustafa, “XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkîyalık Olayları”, *Belleten*, Cilt LIV, Sayı 211, Ankara, 1991.

Quataert, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış- Islahatlar Devri”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C II., Derleyen Halil İnalcık ve D. Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Sönmez, Ali, “Zabtiye Teşkilatının Düzenlenmesi 1840-1869”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, A.Ü. DTCF. Tarih Bölümü, Mart 2006, Sayı:39.

Sungur, Mutullah, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi”, *Türkler*, Cilt XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Sykes, Mark, “The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire”, *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, July to December, 1908, Number 38.

Tabakoğlu, Ahmet “Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı 4*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Tanör, Bülent, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tütenk, Mustafa Akif, “Diyarbakır’ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları”, *Kara-Amid Dergisi II-III.*, Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957.

Ülman, Haluk, “Tanzimat’tan Cuhuriyet’e Dış Politika ve Doğu Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt1, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ünal, Fatih, “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006.

Ünal, Mehmet Ali, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri”, *Ziya Gökalp Dergisi*, Sayı 44, Aralık 1986.

Yılmazçelik, İbrahim, “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, *dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/25/151.pdf*, 17.07.2010.

Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/149-152, Ankara, 1974.

V) BİLDİRİLER, TEBLİĞLER, BÖLÜMLER, ANSİKLOPEDİLER, MADDELER vd.

Ana Britannica, Cilt: 16.

Bois, Th., “The Kurds and Their Country”, *Encyclopaedia of Islam*”, New Ed., Vol 5.

Darkot, Besim, “Sivas”, *İ.A.*, X, İstanbul, 1971.

Georgeon, François, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*, Cem Yayınevi, t.y., kitap içinde bölüm, “Son Canlanış, 1878-1908”, Bölüm XIII.

İnalcık, Halil, “Eyalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XI, İstanbul, 1995.

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İctima Senesi 4, Beşinci İnıkad, 15 Teşrinievvel 1327 (1911), s.30.

Mercan, Mehmet, “Sivas Vilayeti’nin Teşkili ve İdari Yapısı (1867-1920)”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 21-25 Mayıs 2007,Cilt 1, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sivas, 2007.

Meydan Larousse, Cilt: 9.

Minorsky, V., “Kürtler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, 1967.

Paçacıoğlu, Burhan, “Osmanlının Son Döneminde Sivas’ta Kurulan Bir Komandit Şirket”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 21-25 Mayıs 2007,Cilt 1, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sivas, 2007.

Serin, Mustafa, “Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettuat Defterleri”, *Başbakanlık I.Milli Arşiv Şurası*, 20-21 Nisan 1998, Ankara.

Soysal, Mümtaz - Sağlam, Fazıl, “Türkiye’de Anayasalar”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.I.

Şahin, Salih, “Sultan II.Abdülhamit’in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 21-25 Mayıs 2007,Cilt 1, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sivas, 2007.

Ünal, Uğur, “XIX. Yüzyıl Sonlarında (1870-1900) Sivas Vilayetinde Askeri Yapı”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 21-25 Mayıs 2007,Cilt 1, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sivas, 2007.

Yinanç, M.Halil, “Diyarbakir”, *The Encyclopedia of Islam*,V.2, Leiden, 1983.

Yurt Ansiklopedisi, “Bitlis”, Cilt: II, İstanbul, Anadolu Yayıncılık. 1982.

VI) YÜKSEK LİSANS-DOKTORA TEZLERİ

Bozan, Oktay, *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2006.

Gökdeniz, Ömer Faruk, *262 Numaralı Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) Kadı Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, Mart 2006.

Palalı, İlhan, *XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre)*, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya, 1999.

Polat, Ebru, *H.1316.1317.1318 (M.1898.1899.1900) Tarihli Bitlis Vilâyet Salnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniv. SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2006, .s.406.

Şıhaliyev, Emin, *Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü 1828-2000*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004.

Torun, S.Fatih, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

Ünal, Fatih, *Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışı (II. Meşrutiyet Dönemi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

VII) SÖZLÜKLER

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt: 4, İstanbul, 1894.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt: 5, (Mihran Matbaası, İstanbul, 1896'dan Tıpkıbasım), Kaşgar Neşriyat, Ankara.

VIII) ON-LINE KAYNAKLAR

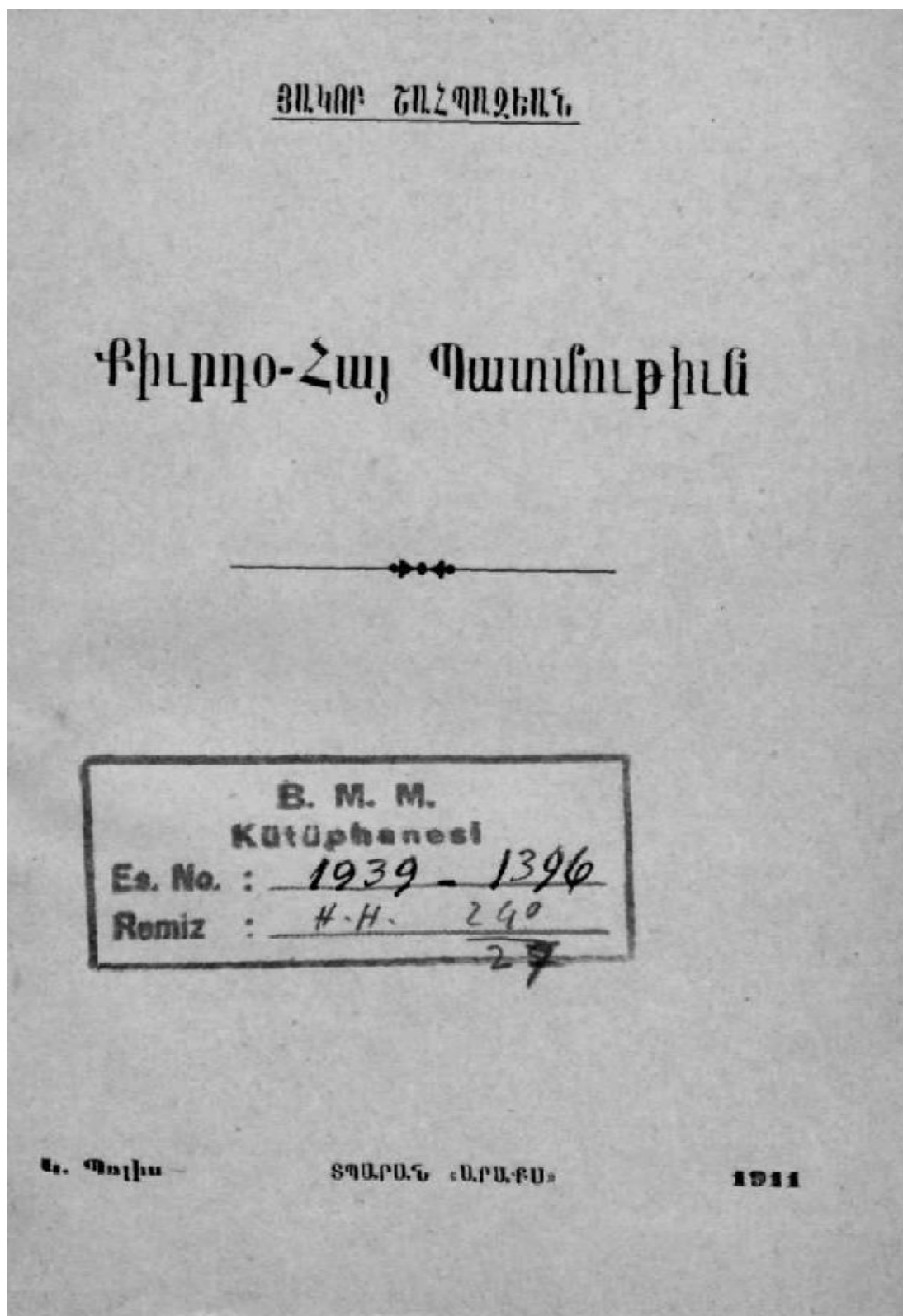
Hatspanian, Sarkis, <<http://team-aow.discuforum.info/t7684-CEHALETIN-GOZU-KOR-OLSUN-Sarkis-HATSPANIAN.htm>> , [Erişim Tarihi: 01 Aralık 2011, 14:20].

EKLER

(BOA. Y.PRK.AZN. 3/30 , 1305 (H), 19.09.1887-06.09.1888.)

[illegible][illegible]

EK 2. Hagop Şahbazyan'ın *Kürt-Ermeni Tarihi* adlı kitabının kapağı.

EK 3: Ermeniler Tarafından *Berlin Kongresi*'ne Takdim Olunan Nüfus Cetveli

Y.PRK. AZN. 1-6 25.B.1294 (H) / 05.08.1877 (M)

ارمنی قلمند بایه قولده سنه تقدیم اولمیه اولمیه لغتیه جدولیه صورتیه									
ایله دیویش	میلاد	س	م	ی	ای	ای	ای	ای	ملا خفت
ایریم دو'ان	۱۱۵۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۸۰۰۰۰	۵۰۰۰	۱۹۰۰۰	۴۵۰۰۰	۱۶۰۰۰	۲۰۰۰	۱۷۰۰۰۰۰
رمانیک و سدرک جانت شایه و خولوش و ایچی معنی و کلمه ده بولانه	۱۸۰۰۰۰	۱۶۰۰۰	۲۰۰۰	۰	۸۰۰۰	۶۰۰۰	۰	۰	۲۶۴۰۰۰
یکو	۲۶۴۰۰۰	۵۴۰۰۰	۱۶۰۰۰	۳۰۰۰	۴۶۰۰۰	۴۷۰۰۰	۱۵۰۰۰	۴۰۰۰	۴۰۴۴۰۰۰

EK 4: 1881 Yılına Ait Ermenice Bir Harita (Y.PRK.M.1/11, 1881).

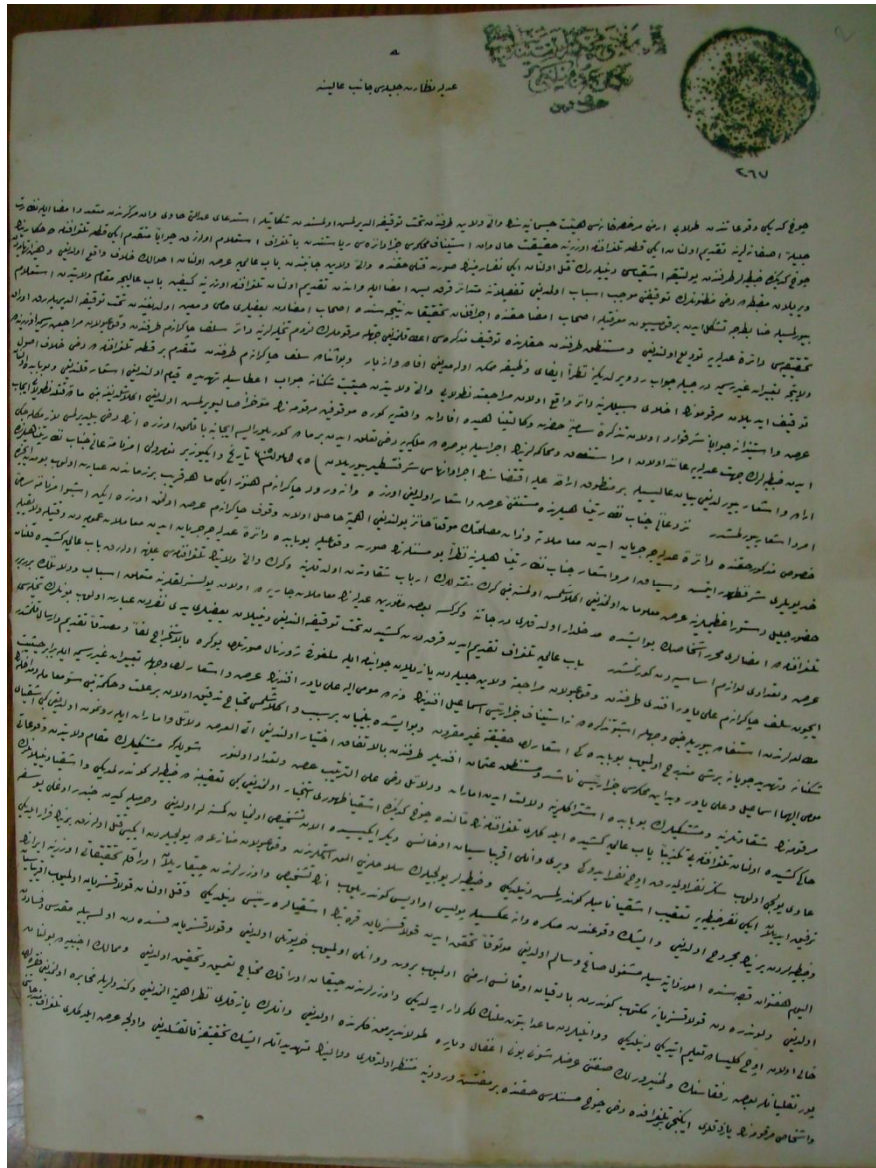

EK 5: Ek 4'deki haritanın yer aldığı *Haykakan(Ermenistan)* isimli kitabın giriş kısmı. (Y.PRK.M.1/11, 1881).

EK : 6 Osmanlı Meclisinde görev alan Ermeni Senatörler, Mebuslar ve Bakanalar

Mareşal Ohannes Kuyumcuyan Paşa
Abraham Paşa
Manuk Azeryan
Ohannes Allahverdi (II. Meşrutiyet Başkan Vekili)
Rupen Yazıcıyan
Sahak Yavrucuyan
Manuk Karacıyan
Mikail Altıntop
Agop Şahinyan
Kegan Dergarabetyan
Hamparsun Bayancıyan (Murat adı ile maruf komiteci.)
Karakin Pastırmacıyan (1914 yılı meşhur çetecibaşı)
Vaham Papanyan (1914 yılı çetecibaşlarından)
Artin Boşgezenyan
Kabriel Nondukyan (Dışişleri Bakanı)
Agop Kazasyon Paşa (Maliye Bakanı)
Mareşal Garabet (P.T.T. Bakanı)
Artin Davut Paşa (P.T.T. Bakanı)
Asgor Mardikyan (P.T.T. Bakanı)
Artin Davut Paşa (Bayındırlık Bakanı)
Kirkor Sinopyan (Bayındırlık Bakanı)

EK: 9 Meclis-i Meb’usan’ın İlk Dönemi (20 Mart 1877-28 Haziran 1877)
Toplantılarında Görüşülen Konu Başlıkları

Meclis-i Meb’usân’ın İlk Dönem (20 Mart 1877-28 Haziran 1877) Toplantılarında Görüşülen Konular
19 Mart 1877 Açılış Töreni
-II. Abdülhamid’in açış söylevi-Ayân’ın karşılığı -Meb’usan’ın karşılığı
20 Mart 1877 1. Toplantı -Üyelerin and içmesi
21 Mart 1877 2. Toplantı -İkinci başkan ve katiplerin seçimi- Dahili nizamname (İç Tüzük)
23 Mart 1877 3. Toplantı -Dahili nizamname (İç Tüzük) müzakeresi
24 Mart 1877 4. Toplantı -Meclisin tatil günleri-Dahili nizamname (İç Tüzük) müzakeresi
26 Mart 1877 5. Toplantı -Dahili nizamname (İç Tüzük) müzakeresi
26 Mart 1877 6. Toplantı Padişahın nutkuna cevap müsveddesi
27 Mart 1877 7. Toplantı -Padişahın nutkuna cevap
28 Mart 1877 8. Toplantı -Padişahın nutkuna cevap
31 Mart 1877 9. Toplantı -Riyasetin heyet-i umumiyye maruzatı- Vilâyat Nizamnamesi
1 Nisan 1877 10. Toplantı -Vilâyat Kanunu-Geçen zabta dair tavzih
2 Nisan 1877 11. Toplantı -Dahili nizamname (iç Tüzük) -Vilâyat Kanunu
7 Nisan 1877 12. Toplantı-And içme-Vilâyat Kanunu -Verilen arzuahaller
12 Nisan 1877 13. Toplantı -Vilâyat Kanunu
10-12 Nisan 18 77 Gizli Celse -Karadağ Mes’elesi
14 Nisan 1877 14. Toplantı -Dahili nizamname (İç Tüzük) -Vilâyat nizamnamesi
16 Nisan 1877 15. Toplantı-Dahili nizamname (İç Tüzük) işleri
17 Nisan 1877 16. Toplantı -Vilâyat nizamnamesi
18 Nisan 1877 17. Toplantı -Vilâyat nizamnamesi
21 Nisan 1877 18. Toplantı-Belediye Nizamnamesi- Bütçe müzakeresinin ta’cili hakkında teklif
-Matbuat Nizamnamesi-Memurların unvan ve maaşları-Donanmayı ziyaret-Zabtın tashihi

23 Nisan 1877 19. Toplantı -Belediye Nizamnamesi
24 Nisan 1877 20. Toplantı -Vilâyat nizamnamesi
25 Nisan 1877 21. Toplantı-Rusyanın harb ilanı-Matbuat nizamnamesi
-Rusyanın harb ilanı dolayısıyla söylenen nutuklar
26 Nisan 1877 22. Toplantı-Riyasetin maruzatı-Rusya ile muharebe-Arzuahaller
3 Mayıs 1877 23. Toplantı -Vilâyat nizamnamesi
4 Mayıs 1877 Ziyaret -Meb’usların tersaneyi ziyareti
7 Mayıs 1877 24. Toplantı -İntihab-i Meb’usân Nizamnamesi-Matbuat Nizamnamesi
8 Mayıs 1877 25. Toplantı -Matbuat Nizamnamesi
9 Mayıs 1877 26. Toplantı -Matbuat Kanunu
10 Mayıs 1877 27. Toplantı -Matbuat Kanunu
-İntihab-i Meb’usân Nizamnamesi
12 Mayıs 1877 28. Toplantı-Âza teklifleri-İngiltere sefirine mektub -Matbuat kanunu-Ağnam rüsumunun arttırılması
14 Mayıs 1877 29. Toplantı-Riyasetin maruzatı -Matbuat Kanunu-Maliye Nezaretinden izahat-İntihab-i Meb’usân Nizamnamesi
15 Mayıs 1877 30. Toplantı -Geçen zabtın hülâsası
16 Mayıs 1877 31. Toplantı -Gelen evrak
19 Mayıs 1877 32. Toplantı-Belediye Nizamnamesi-İdare-i Urfiyye Kanunu-Usul-ı Muhakeme-Kavaim-i Nakdiyye Kanunu
21 Mayıs 1877 33. Toplantı -Kavaim-i Nakdiyye Kanunu-Padisaha tebrik ârizası
22 Mayıs 1877 34. Toplantı-Herseke yardım teklifi-Vilâyat Belediye Kanunu-Teşekkür teklifi-Dahili nizamname (iç Tüzük) -Mahmud Nedim Paşa’nın muhakemesi
23 Mayıs 1877 35. Toplantı -Ardahan hakkında istizah-Vilâyat Belediye Kanunu
24 Mayıs 1877 36. Toplantı -İntihab-i Meb’usân Kanunu
26 Mayıs 1877 37. Toplantı -İntihab-i Meb’usân Kanunu
28 Mayıs 1877 38. Toplantı -Âzanın teklifi-İntihab-i Meb’usân Kanunu
29 Mayıs 1877 39. Toplantı -Muvaffakiyetlere teşekkür

-Vilâyat Belediye Kanunu
30 Mayıs 1877 40. Toplantı -Vilâyat Belediye Kanunu
31 Mayıs 1877 41. Toplantı -Âzanın teklifi-Vilâyat Belediye Kanunu
2 Haziran 1877 42. Toplantı -Muvazene-i Maliyye Kanunu
-İntihab-i Meb'usân Kanunu
4 Haziran 1877 43. Toplantı -Muvazene-i Maliyye Kanunu
6 Haziran 1877 44. Toplantı-Âza teklifleri-Muvazene-i Maliyye Kanunu-Arzuahaller
6 Haziran 1877 45. Toplantı -Bütce
-Mecburi Dahili İstikraz
9 Haziran 1877 46. Toplantı -Âza teklifleri
-Kastiro beyin arzuhalinin redid müzakeresi
11 Haziran 1877 47. Toplantı -Muvazene-i Maliyye Kanunu
12 Haziran 1877 48. Toplantı -Gelen Arzuahaller
13 Haziran 1877 49. Toplantı-Âza teklifleri-Muvazene-i Maliyye Kanunu
14 Haziran 1877 50. Toplantı-Âza teklifleri-Belediyye Kanunu-İntihab-i Meb'usân Kanunu-Tenkihat teklifi
16 Haziran 1877 51. Toplantı -Âza teklifleri
-Muvazene-i Maliyye Kanunu
18 Haziran 1877 52. Toplantı -Mecburi istikraz-ı dahili ve temettü vergisi
19 Haziran 1877 53. Toplantı-Âza teklifleri-Meclis müddetinin uzatılması- İstikraz-ı Dahili Kanunu
-İntihab-i Meb'usân Kanunu
21 Haziran 1877 54. Toplantı -Âza teklifleri
27 Haziran 1877 55. Toplantı-Mekteb-i Sultani hukuk dersleri
-Karadağ mes'elesinin hall tarzı-Beraat etmişken dokuz yıldır tahliye edilmeyen bir mevkufun tahliyesi-Gelen arzuahaller
28 Haziran 1877 56. Toplantı -Padişaha tebrik ve teşekkür arızası-Kapanış nutukları